

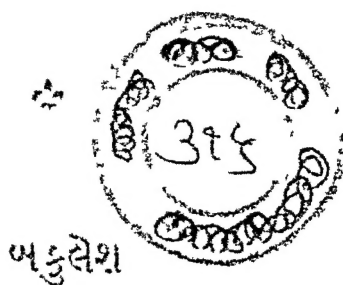

21668

FROM MAHENDRA SHANTILAL

આરાં પાણી

: દંડી વાર્તાઓનો સંગ્રહ :—

નિલમે દગલ ગમ દા

ગદ્યાપદ ચિહ્ન ન દા

—મિર્ઝા ગાલિમ

મુદ્ર

રૂઝિયા રવા બે

પ્રતિમા પ્રકાશન • ૬

કેમ્બ્રિજ ૧૯૫૬

૨૦૬૫

૬૮૩.૦૧

૬૮૩.૦૧

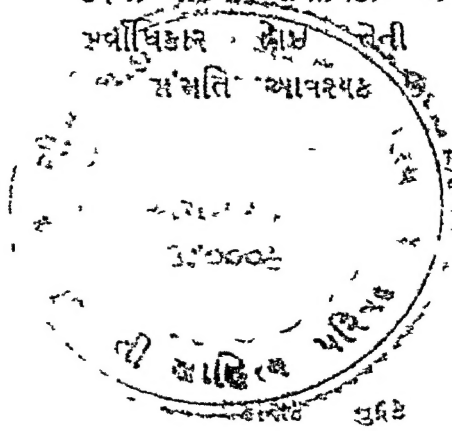
(૨૫૫૦)

21668

ગાંધીજી, ૨૦૨૨ ૨૦૨૪ ૪૬૨

સર્વાધિકાર સ્વાધિન :

આ પુસ્તકમાંની કોઈ પણ વસ્તુ,
નવલિકા, અસંગ અંગ તેના કોઈ
ભાગના કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગ
કરવા માટેના સર્વાધિકાર લેખકને
અધિકાર કોઈ સેની પૂર્વ
સંમતિ આવશ્યક છે

કાન્તિલાલ ક. પરીખ

પ્રતિમા પ્રિન્ટરી,

૫૫, ગામદેવી રોડ મુંબઈ-૪.

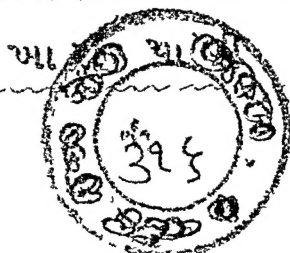
And what a privilege
is to be human ! How much
that is wonderful leaps to
the eye-how the presence
of beauty causes the heart
to throb with a voluptu-
ous rapture that is almost
pain !

MAXIM GORKI

દારના ઉનકી અદાઓકી હો
ગી લેડિન
ઉસમે કુછ ખૂને તમન્ના લી હો
શામીલ અપના !
- અસગર -

જાઈ મેરે ફિલસે ખૂછે તેરે
તરિ નીમ-કરા ડો
યે અલિશ કહાસે હોતી
લો જિઅર'કે પાર હોતા !
- 'મિર્ઝા ગાલિબ' -

નેરી મહેફિલ સે ગઠતા જૈર
મુઝે કયા મન્દલ
જેખના યા મૈ કિ તને,
ઇશારા કર દિયા !
- 'હસરત મોહાની' -

અ તુ ઈ મ

૧ આગ પાણી.....	૧
૨ નિશિગધા.....	૧૧
૩ આગળ ને આગળ...	૨૪
૪ આલાસની ગલીમા...	૪૦
૫ કા'ખો ખેટો.....	૫૩
૬ કિમી ચાન.....	૬૫
૭ સૂર, શરબત ને ઝેર...	૮૬
૮ ધૂમાડિયુ	૯૫
૯ નદી કડિ...	૧૧૧
૧૦ બલખીર.. ..	૧૧૬
૧૧ કોરેલુ ગાયલ ..	૧૩૫

૧૧

આવરના ગુગાલન
શ્રી બંસીલાલ વર્મા

બ કુલેશ

કૃત

બીજી કિતાબો

૧ નિશ્વાસ

૨ કાન્વનાં કંકુ

૩ અગત કૂલ

૪ ખાસ પાણી

થોડું કે

★

શ્રી બકુલેશની આ વાર્તાઓ
પ્રગટ કરતા મને જરૂર આનંદ
થાય છે વાર્તાના કસબી તરીકે
ગુજરાતી વાંચકોએ એમને ઘણા
સમય પહેલા પુસ્તકાર્થ છે, અને
શ્રદ્ધા છે કે આ વાર્તાઓ
ગુજરાત જરૂર આવકારશે ને થોડા
જ સમયમાં એને બીજી આવૃત્તિનું
મુદ્રણ સાપડશે

હવે પછી તુરત જ-

‘બાદલ અને બરખા’

ટૂંકી વાર્તાઓનો

નવીન સંગ્રહ

★

પ્રતિમા’ માસિક આજે
ગુજરાતમાં પોતાની વિગિષ્ટતા
ધરાવે છે ને એનો નિર્જનો એક
વિગિષ્ટ પ્રકારનો વાંચકવર્ગ છે
વિશ્વાસ છે કે પ્રતિમાના
વાંચકોને પણ આ વાર્તાસંગ્રહ
આનંદ અને સતોષની ભાવના
ખાપશે

-હવે પછી-

○ પાછલી ગલીની પ્રિયતમા

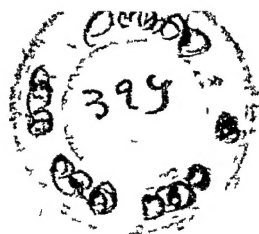
○ કો’કની ધન્ટેજરીમાં

(નવલકથા)

○ સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્

અઠાશઠ

(કલા વિવેચનો)

૧

ખારાં પાણી

સાં જનાં ગુલાખી તડકામા દરિયાના ખારાં પાણી કાઠે પડેલા એ જૂના જહાજના તુતક પર થપાટો લગાવી રહ્યા હતા અને ઓતરાદા પવનનાં વાયરા કાઠે ઊભા રહીને ઠેક ક્ષિતિજ સુધી નજર નાખનારના નાક સમક્ષ દરિયાના ખારાં પાણીની વાસ ભેટ ધરી જતાઃ એમ મિનિટો અને કલાકો વહો જતાં. કાઠે પડેલા રેતીના થર પરથી ધીમે ધીમે કાંકરીઓ સુરેખ પધ્ધતીએ નિયમીત સરતી ઢાળા તોચાર કરતી હતી. રેતી ઉપગના ભાગમાં કાંઈ કાંઈ સ્થળે ઉગી નીકળેલા પીલુદના વેલાએ પવનના વાયગથી જરાક કંપી રહ્યા હતા. અને દૂર દૂર પાખો ફફડાવતા સ્કેદ પખીઓ દરિયાની સપાટી પર ઉડી ઉડી જતા હતાં નાના નાના હોડકાં દરિયાનાં પાણીમાં નાચતા-કુદતાં હતાં. દરિયો બહુ તુફાની નહોતો છતાંયે મોજાની થપાટો કણ્ણ જોરદાર હતી. કાઠાની એક બાજુએ કાળ-મીઠ પથ્થરોની મોટી ભેખડો આવી હતી અને તેની જ પાસે ખીણ દિશામાં એક નાનકડું બંદર બાંધી લેવામાં આવ્યું હતું. એ બંદર ઉપર લોઢાના ચાંચલા પશુ ખારાં પાણીથી ધોવાતા હતાઃ એમાં બાંધેલા દોરડાં દરિયાના પાણીમાં પડ્યા જ રહેતા હતાઃ બંદરને એક ખૂણે લાકડાથી બાંધેલું, નાનકડાં બે ઓરડાવાળું ઘર રાંઘની દુકાનમાં દુકાની દુગા ધાખા જેવું લાગતું. પાસે જહાજને

લગતા સામાનનો થોડોક ભાર પડ્યો હતો. તેની ઉપર માંઝી-મારોની મચ્છી પકડવાની ફેટલીક જોવા સૂઝાઈ રહી હતી.

અને એ અવની પાસે અનવરન કઠો વેરાન જેવો પડ્યો પડ્યો જેવા ખાનો હતો. દરેકની છાતીનું હાંફુ અને સળી સાંજે સિનિયર પરથી ચાલ્યું આવતું પંખીઓનું વિવિધ પ્રકારનું સંગીત કાઢતો મીનય બની રહ્યું હતું. સળી ગયેલા જહાજ ઉપર ઊભા ખારા પાણીના મેન્ડાઓ અને હવે જેમ જેમ વખત વહેતો જતો તેમ તેમ નીચા આકાશમાં ઉડતા જતા નાનકડા તારલાઓ અને લીલા કાચ જેવા પાણીથી ભરેલો દરિયો એ સર્વ વાતાવરણમાં એક જાતનું સંધ્યાનું સંગીત ભરતા હતાં.

અને ખાલ્પો ટોચ એ ભાગેલા જહાજના છતકપર બેઠો હતો. તમ છબર અને મોહરશ જેવો કાજો ગરમ હાંફાટ, નીચે ફાટી ગયેલું-કાચાઓની 'ડીઝાઇન'વાળું ગજબીક અને માથે ખના-સીઓ પહેરે છે એવી ચાંચવાળો લાલ ટોપી પહેરીને એ બેઠો હતો. એના માથાના વજ સફેદ થઈ ગયા હતા. વંચી ગમેતી દોહીતા સફેદ વાળ એના કાળા રંગના ચહેરા પરથી હસીને બહાર આવતા હતા હિપરથી જોતાં એને કાંઈ કુશળો કહે નહીં એને જરૂર કાંઈ મુસલમાન ધારી લે.

કુનિયાના જુદા જુદા દરિયા ખેડી ખેડીને, રાતના સમયે કુવ-તારો અને આકાશી હોરાઓની સંતાકુકડીની રમત નિદાણાને એની આખો આજે કૂંવ બની હતી. છતાંયે એમાં એક સમયની જવાનીના અંગારા હજીયે જલતા હતા.

“ખાલ્પા !.....દુખમેશ !... ..ઈશાન ફૂંકતો ફેણુ.....ઈ
સુઝાન ફેરવ ! ”

‘દુખમેશ ખેટા !...ઈરમાલીઆ ! ’

‘દુખમેશ ! બા અસી !...દુખમેશ ! ’

દરિયાનાં ઉછળતાં મોજાં, ... ઘૂઘવાટ કરતું ઘેરું સંગીત... ઇશાનનો ફુંકાતો પવન.....! હમણા જ વરસાદ તુટી પડશે, અને વીજળીના કડોકા થશે..... એવું વાતાવરણ ફેલાઈ જતું અને ચોતરફ અંધારાં ઘેરાતાં ત્યારે જહાજના એ જવામદો ફંવાડું ચે' ન કરકે એવી સ્વસ્થતાથી અને ચપળતાથી પોતાના જહાજની મિજબાની કરતા.

...અને કેટલાય દેશના દરિયા એણે ડહોળ્યા હતા ? !..... કેટલાય બંદરોની બાની એણે ચાખી હતી !... એ બધા દ્રશ્યો ખાલ્પાની આંખો સામે ખડાં થયાં. કેટલી વાર તે હૂમતાં હૂમતાં બચી ગયેા હતાંહા, એક વેળા તો એણે પેલા ગોરા સાહેબની બાન બચાવી હતી અને બદલામાં એને શું ઇનામ મળ્યું હતું ?... જવા દો !... પણ આજે એની સારી ચે નિદ્રાગી એને શું ભેટ આપી રહી હતી ?... આ બુઢાપો ?... આ બેઠપી ?... આ દરિયાનાં પાણીની દોસ્તી !... મોટા તુફાની મોજાં સાથેની ખુશ્નુકતેશુ !... અને એ જ એના જીવનસાથી જેવા અવાજો... 'હુખ્મેશ ! ખાલ્પા !... હુખ્મેશ ઇસ્માલીઆ ! હુખ્મેશ આદમ ! હુખ્મેશ માલમ !... હુખ્મેશ મીર !... યા અલી ! યા અલી મદદ ! !...' એ બધું એની નિદ્રાગીના દરિયામાંથી કેટલીયે વાર પસાર થઈ ચુક્યું હતું - પણ આખરે ?... આખરે ? એ બધાનો અંતમ શું ?... એ દરિયાઈ સફરોએ ખાલ્પાને શાની ભેટ આપી હતી ?

મીસરને કઠિ એણે નિદ્રાગી મા'ણી હતી... આફ્રિકા તરફ માલ લઈ ઉપડતા જહાજમાં એણે પોતાના ખલાસી ગિરાદરે નેડે ઘણીવાર ગોંચી બાતના શરાબની મિજબાની પણ જોડાવી હતી. જવા, સુમોત્રા, સિંગાપુર, રગુન અને ફિલિપાઇન્સ ટાપુ તરફના વિવિધ મેવાઓ એણે ચાખ્યા હતા : અનેક કિસમના આદમીઓને, અનેક કિસમની સ્ત્રીઓને, અનેક કિસમના મિજબાને એણે આજખ્યા અને અનુભવ્યા હતાં. એ બધાનો સરવાળો શો ?

—અને જ્યારે જહાજ દરિયાને ખોળે છેલ્લાં ડચકાં લેતું હોય ત્યારે...

ખાલ્યા ! ખુદાને યાદ કર.....'

‘અલ્લા ખેલી...!’

‘યા અલી મદદ !.....’

‘જનન જય પંજુ આ જોરતો અને બચ્ચાઓની જિંદગી સલામત રહેવી જોઈએ !’

‘યા અલી મદદ !’

‘અબ્દુલ્લા !...આપણા જહાજનાં બચ્ચાં આપણાં જ બચ્ચાં છે !...એમને ધબ્બ ન આવે હોં !....’

—ખાલ્યાએ ઘણીવાર પોતાના જહાજમા જતા ઉતારુઓને તુફાનના સપાટા વખતે સગા બચ્ચાંની મીસાલ સાચવ્યાં હતાં. એને ‘યા અલી મદદ !’ એ શબ્દોમા પૂરેા વિશ્વાસ હતો.

‘દરિયા દેવ—રત્નાકર સાગર ! એ તો ખુદાની કરામત છે... કુદરત છે !’ એ ખાલ્યા પછી એને કેટલો બધો આત્મસંતોષ થતો હતો ? આજે એના ચહેરા પર એક જ ખુશી ચમકતી હતી. એની ઠાલીનાં, એના સાથાના અને જાતીનાયે મોવાળા સફેદ થવા આવ્યા હતા. આટલે સુધીની એની જિંદગી દરમિયાન એના જહાજમાંના એક પછુ બચ્ચાંની—ખાળકની—જોરતની જન મધ નહોતી—એ જ ખુદાની રહેમત—કુદરત હતી !..’

પણ આજે પોણોસો વર્ષના શિયાળા—ચોમાસાં જોષ જનાર, દરિયાના ધગ્મા રહેનાર ખાલ્યા ખલાસીને જીવનનો સરવાળો બાદ-બાકી કરવાના વિચારે આવતા હતા...એનું શું ?...

[૨]

અને વર્ષો પહેલાં શું બન્યું હતું? એની બિંદગીની કિતાબનાં પાનાં પાછળ ફરવા માંડ્યા... અને એને કંઈક ઝીણું ઝીણું યાદ આવ્યું.

સુરત પાસેનાં એક નાનકડાં ગામડામાંથી એક રાતના એક જુવાન દુબળો અંધારામાં નાસી જાય છે. ગામલોગે કહેતા હતા કે એ એના બધાં આપને દુઃખમાં છોડી નાસી ગયો. એને ઘેર એક દેશાઈ બપોતો લઈ આવે છે- અને તેમના ઝૂપડામાંથી ધરતો સામાન બહાર કેંકી દે છે... બહાર જે ગાય અને વાછરડું બધેલાં છે... દેશાઈનો ગુમાસ્તો એને પણ છોડીને લઈ જાય છે. ધરમાં એક દુબળી ડોસી છે... પગમાં ઠેક ગોઠણ મુઠી પીત્તળના છલ્લાઓ પહેરેલાં છે... એની આંખમાંથી આંસુ પડતાં નથી... એની કાંખમાં એક ધાવણું છોકરું છે... એ બડ જોવી બધું જોયા કરે છે... અને એની આંગળીએ ચાર વર્ષનો એક નાગડો છોકરો પહેરણના આગળના ભાગને મોમાં નાખી ચાવી રહ્યો છે... અંદરની છાપરીમાંથી એક જુવાન દુબળી બહાર આવે છે... એના હાથમાં ખેચાર કાંસાનાં અને પીત્તળનાં વાસણો છે... બહાર ઉભેલો ગુમાસ્તો કૈંક ભુંડું બબડીને એ જૂંટવી લે છે... ડોસી ખોલે છે- 'મારો દીકરો આજે અહીં હોત તો..... આમ કદી થાત જ નહિ!...જો...દેહાઈ!...દેહાઈ!...દેહાઈ (દેશાઈ) માઆપ! અમ પર દિયા કરો.....'...અને...અને...એ વર્ષો પહેલાંના બનાવનો અંત આવે છે.

'તારો આપ મંગીઆ નાહી (નાસી) ગેલો!...' એ શબ્દો આદ્યાએ સાંભળ્યા ત્યારે એણે જુદી ડોસીની આંગળી ઝાલી, પહેરણનો છેડો મોમાં નાખી ચૂસતો ચાર વર્ષનો નાગડો છોકરો યાદ આવ્યો!..... એ વખતે આદ્યાની વય ફેટલી હશે... અને પછી આદ્યાની વધુ અને એનાં મન્યાની હાલત કેવી થઈ હતી?...

પાસે ઢોરઠાંખર હતાં... જમીન હતી... પણ એની પાસેથી એ બહુ
કેમ ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યું?... લોકો કહેતા કે ખાદપાનો બાપો
મંગીઓ તો બડો શરાબી હતો. તે વખતે બધા કહેતા- ‘મંગીઓ
તો હેતરાં અને ધરવખરી પી લાખવાનો.....’ એ શબ્દો ધણી વાર
ખાદપાને સાંભળવામાં આવ્યા હતા. અને તે પછી એને ખખર પડી કે
આમના દેશાઈએ (જમીનદારે) એના કુટુંબને બેહાલ કરી નાખ્યું હતું...
અને એક રાત્રિએ ખાદપો ભાગી છૂટ્યો હતો. ત્યાંથી અચાનક પાછો
આવીને રાતના અંધારામાં દોડતે ખખર ન પડે તેમ
એના કુટુંબને ક્યાંક લગાડી ગયો હતો.. અને બીજે
દિવસે સવારે નદી પર પાણી ભરવા જતી પનિહારીઓ અને મહા-
દેવના મંદિરે જતા માણસો વાતો કરતા હતા કે કોણે રાતના જ
દેશાઈનું ખૂન થયું.....!.....એ ખૂન કોણે કયું’ હશે, વાર?...
એ વિષે ખૂબ ખૂબ અટકજો થતી હતી... લોકોમાં ખાદપાની ગેર-
હાજરી એને ખૂની તરીકે ઠસાવતી હતી.

[૩]

તે પછી રંગૂનના આરામાં ખાદપો સ્ટીમર પર માલ
ચઢાવતો- એનું કુટુંબ પણ સાથે રહેતું હતું- પણ એકનો એક
દીકરો જીવલો એક રાતમાં જ ખુખારથી અત્મ થઇ ગયો ત્યારે એને
પહેલી વાર રંગૂનનું સ્મશાન જોવું પડેલું: એ એને વસમું લાગ્યું-અને
એનું મન રંગૂન પરથી બિઠી ગયું..... અને ઘણાં વર્ષો પછી સમ-
યના રંગોએ પોતાની સુરત બદલાવી. એ પાછો સુરત આવ્યો- પણ
ત્યાંથી ‘ગામ જઇશ તો પકડાઇ જઇશ!...’ એવી વાતો સાંભળતાં એ
નાસ્તીને સુખાઇ આવ્યો હતો..... ત્યાં એની વહુ છનકી
ગઇ અને હવે રહી એની એકની એક દીકરી પાનકી.

—અને મુબઇના આરામાં એનો વટ ઠીક પડતો. જહાજ,
દરિયા અને કિનારાએ એને કેટલીક સારી દોસ્તીઓ જમાવી આપી

હતી. અને આલ્પો બહાળ પરનાં માલને હિતારનાર હમાલમાંથી
આલ્પો ખસારી ચલે. એક કચ્છવાળા લખુલા ભાટિયાની એક
ફતેમારી આક્રિકાની સફરે ઉપડતી હતી તેમાં આલ્પો ઘૂસી ગયો.. અને
દીકરી પાનકી?... પાનકી તો જવાન બની હતી. આલ્પાએ પેતાની
હાજરીમાં જ પાનકીના હાથને એક દુળાના હાથમાં સોંપ્યો... એનો
જમાઈ સુબાઈની એક 'કોઈસ'માં સીપાઈ-પટાવળાતું ડામ કરતો-
'પાનકી! સુબાઈ રેંજે... સુબાઈ થજે!... આ છોકરા હારે તારો
કવસાગર પાર કરજે!' એ સ્વદેશી રાષ્ટ્રીય પાનકીને વળાવી હતી.
તે પછી તો આલ્પાએ દુનિયાનાં અનેક દરિયાનાં ખાનં
પછી રહેળ નાખ્યા હતા આલ્પો સધોરણ ખલાસી પટી આલ્પો
ટુંડેલ બની ચૂક્યો હતો,
અને આજે પેશ્વોસો વર્ષો પછી એની જિંદગીને સરવાળે
શું આવતું હતું!...

[૪]

આલ્પો!... આલ્પો દૂર દૂરનાં કાળા આરમાનમાં
ચૂકી રહેલા તારાએ જોઈ રહ્યો. એની જિંદગીની દિતાબના-
પાછળનાં પાનાં એણે આજે આ માટે દિયલાવ્યા હશે? હા;
આજે કેટલાય સમય પછી એ પોતાની દીકરી પાનકીને મળવા
આવ્યો હતો: અને આ ગામ?... સુબાઈ છોકરીને એનો જમાઈ
રહી આવ્યો હતો - પાનકીને કેટલાં છોકરાં હશે? - એણે પાનકીને
કેટલાં વર્ષો પહેલાં દીધી હતી?

વર્ષો પછી જિંદગીમાં પહેલી જ વાર આલ્પાને નાનકડાં છોકરાં
સમાવળાતું મન થયું. પાનકીને બરૂર ત્રણ ચાર છોકરાં તો
હશે જ!... એને માટે મીઠાઈ લો લઈ જાઉં!... કેટલે વર્ષો નાનો
આલ્પો આવ્યો છે!...

પણુ આજે આ દુનિયામાં તો એ એકલો જ હતો.

અને એનું કુટુંબ? — એને હવે કુટુંબ શાનું? દરિયાઈ મોજાં એનાં બાળકો હતા!...જહાજની તુતક એનું ઘર હતું. આકાશના તારાઓ અને દરિયાનાં પાણી એના એકાન્ત સમયના હોસ્ત હતા; ખલાસીઓની મહેશીવમાં કોઈવાર-ધણીવાર જલદ પીચાં ઉડાવવા, એ એમની જિંદગીનો એક ‘રસ’ બન્યો હતો.

દરિયા ૭ હાંશી રહ્યો હતો. તારાઓ સાફ સાફ આંખ-મિઆમણી ખેલી રહ્યાં હતાં—અને ખાલ્લો જુનાં જહાજના તુતક પરથી ઊતર્યો અને કાઠિ ચાલી આવ્યો. બાંધેલા બંદરપરનાં ઘરમાં દીવાઓ ટમટમી ગયા હતા — દૂર પડ્યું પડ્યું ગામકું દરિયાનાં મોજાનું સંગીત સાંભળી રહ્યું હતું.

ખાલ્લો બહાર આવ્યો. રસ્તા પરથી એક ડોસી માથે પોટલી લઈને એની જ પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. એક ગાડાવાળો એની પાસેથી અડોઅડ થઈને હંકારી ગયો. એક મોટરલોરી ‘હોર્ન’ વગાડતી આગળ ને આગળ ચાલી ગઈ; અને એક મિયાંલાઈની હોટેલની બાજુમાં, જમીન પર એક ખીલાડી ત્રણ બચ્ચાંને ધવરાવી રહી હતી. ખાલ્લો એ એને જોઈ લીધી. જેમ જેમ ગામ પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ અંધારું ઝોણું થતું ગયું...ગામના સકાનોમાં દીવાઓ ઝખૂટતાં હતા. દરિયામાં તરતા નાનકડા ગામડા સમા જહાજમાં જિંદગી ગુજારનારો ખારવો આજે — વર્ષો પછી — પોતાની દીકરીનું મોં જોવા — એનાં છોકરાંઓને સુખડી આપવા ધીમે ધીમે ડગલાં હારી રહ્યો હતો.

એણે ખીરસામાં હાથ નાખ્યો. એકાદ રૂપિયો. અને થોડુંક પરચુરણ એની હથેળીમાં આવ્યાં: સાથે ખીજ દેશના કેટલાક સિક્કાઓ પણ હતાં. ગામમાં મીઠાઈની દુકાન આગળ આવી તે અટક્યો— રૂપિયો આપી મીઠાઈની ટોપલી બંધાવો— ‘છોકરાંઓ માટે છે—કેવાં ખુશ થશે!’—અને તે આલ્યો. પણ પાનકી કેવાં રહેતી હશે?— જીવલાનું ઘર ક્યાં હશે?

એણે બેચાર ગલીઓ, શેરીઓ વટાવી.

‘કા’કતે પૂછી તો લઉં?’

અને આજ વખતે એક જુવાન-લહેરી લાલો પાનની દુકાન પરથી પાન ખાઈ ગાતો ગાતો એની પાસેથી પસાર થઈ ગયો :

‘મેરે મૌલા બુલા લો મદીને મુઝે—

‘મેરે મૌલા બુલા લો મદીને મુઝે—’

ડાસા ખાદ્યાને મન થયું કે લાવ એને પૂછી લઉં!—પણ તે તો ધણે દૂર નીકળી ગયો, પાસે ધાંચીની દુકાન આવતી હતી : એ અટક્યો.

‘ભાઈ! જીવો પલસાણાવાળો ક્યાં રહે છે? જરાક પ-તો આપશો?’

‘જીવલા તો ધણા છે!...કીયો જીવલો?’

‘એની વહુતુ નામ પાનકી!’ ખાદ્યાએ જવાબ દીધો અને પછી ધોખારો ખાઈને તે બોલ્યો—‘પાનકી મારી દીકરી થાય.’

‘ખબર નથી, ધધો શું કરે છે?’

‘પહેલાં તો એ મુંખાઈ રહેતો—ઓફિસમા તોફરી કરતો.’

‘એટલાથી કેમ ખબર પડે?...પણ દુખ જો છે ને?’

‘હા—’

‘તો પછી...’ કહી ધાંચીએ એને બે ચાર ગલીઓ વટાવીને દુખળા શેરીનું સરનામું આપ્યું—

ખાદ્યો બોલ્યો—‘હા, હવે હું જરૂર પાનકીને મળીશ— છોકરાઉને બોલાવીશ...’

છેવટે દુખળાના એક ઘર આગળ આવીને તે અટક્યો.

‘એલા જીવલો ક્યાં રહે છે?’

‘મુંખાવાળો જીવલો કે?’

‘હા...ઈ જ...’

‘જુઓ!—પેલા કુંભારના નીલાડાની પાછળ શેરીમાં—પેલી અપરીઓમાં—’

—અને બે ત્રણ શેરીઓ વટાવી તે ખતાવેલા રથને આવી પહોંચ્યો અને એક ઘર આગળ તેણે પૂછ્યું, ‘જીવાભાઈ અહીં રહે છે?’

વચ્ચે જ એક નાંખાપૂગા છોકરાએ કહી દીધું, 'હા... જુઓ,
...પણે... પેલી છાપરીમાં...'

ખાદપો ત્યાં પહોંચી ગયો - હાથમાંની મીઠાઈની ટોપલી ઠીકઠીક
ફરી: પણ એ છાપરીની આસપાસ તો અંધારું હતું - એ ત્રણ ફૂતરો
ફળિયાની શેરીમાં પડ્યા પડ્યા અડધી આખ મીંચી બીધી રહ્યા હતા -
ખાદપાને જોઈ તેઓ એકાએક બસવા લાગ્યા.

'જીવાલાઈ!'

'એ જીવાલાઈ!'

'અરે!..... પાનકી,.... છો કે?.....'

ખાદપાએ હિપરાહિપરી ચારપાંચ બૂમો મારી પણ જવાબ ન
મળ્યો.

પણ પાછળથી મેલાં અને ફાટેલાં કપડાંવાળાં એ ત્રણ છોકરાં
અને એ ત્રણ છોકરી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

'કિતે સાદ કરો છો?'

'પાનકી નથી?'

'છ તો સુંબાઈ ગઈ-કાલે-'

'કેમ?'

'રોતી રોતી સુંમછ ગઈ...'

ખાદપાએ જરાક ગજરાઈને પૂછ્યું, 'કેમ રોતી રોતી સુંબાઈ ગઈ?'

'ખબર આપા'તા કે જીવલો મરી ગયો!... એટલે...'

ખાદપાએ એ વાત સાંભળી લીધી, એ કંઈ બોલ્યો નહિ. તેણે
પોતાના મોં પર તેનો હાથ ફેરવ્યો: એને પરસેવો વળી રહ્યો હતો.

એક જાણો નિઃશ્વાસ નાખી પાછો ફરતા ફરતા તેણે બારે સાદે કહ્યું:

'હ્યો છોકરાઈ મીઠાઈ!...' મીઠાઈની ટોપલી, ખુશ થયેલાં
મકરંઓને આપીને તે ચાલી નીકળ્યો.

-છોકરાઓ હસી હસીને મીઠાઈ ઉડાવતા હતા.

એની પાછળ ફૂતરાં બસવા લાગ્યા.

નિશિગંધા

પા

છલી રાતના એકલ, એકાકી જોગીના તપ-તેજનાં
ફિરિયોનાં નૃત્યનું પ્રદર્શન કરતા તારાની આસ-
પાસ આખા કુમતા નક્ષત્ર-મંડળ પાસેથી વહી આવતો પવનઃ નાનકડા
બંગલાની બારીઓ અંધ પડી છેઃ એમા દીવાન્ય તેજ એકલ તારા
જેવાં ઝંબે છે અને પવનનો સુસવાટો બંગલાની આસપાસના બાગનાં
આડવાઓમાં ફરી વળે છે.

ધેરું સંગીત જાગી જાય છેઃ તારલાનાં તેજ જાગે છે. અંધ
બારીઓ પાછળ ઝગતા હીવા બળી બળીને જાગતા રહે છે. બારણાનાં
તોરણોને પવન નચાવી જાય છે અને સ્મૃતિઓનું જીવન જાગી
જાય છેઃ કોઈક વેળા અહીંબુંથે જીવન હતું. સ્મૃતિનાં તોરણની
કાચ-નળીઓ એકબીજાને તાળીઓ દહાડા નાચતી નાચતી, પવનની
લહરીઓ સાથે હાથતાળીઓ દેતી ગાવા માંડે છે ત્યારે અંદરથી
કોઈની સારંગીના સુર કોરવીના આલાપથી ઘેરા બનીને, અંદરને
અંદર છતાં અકસ્માત પ્રાણ પ્રતાપે દૂર દૂર પહોંચેલી પડછંદ
કાયામાં જોભેલી વનજસની ઘટા સુધી આજોટાઈને પાછા વાતાવરણમાં
ગાવા માંડે છે

પાછલી રાતના આછા-ધેરા ઉગ્ગસમા બગલાની ઓસરીમાં ફાટેલા ધાબળાની હાંકમા હું સુતો છું. હડીની કુણી સોય મારા દિલ અને દેહમા મીઠું ઠઠું નહીં બળ્ય છે. હું પડખું ફેરવું છું અને કોઈ કુતરું, બગલાથી દૂર વંડીની પાછળ કારુણ્ય અને કિનાથી રડી બેઠે છે એ રુદનના શાપના સળવળાટથી મારી સામે જ લાંગેલા ખાટલા પર પર સુતેલો હરસંગ પણ બગીને મારી તરફ પડખું ફેરવે છે.

તારો એકલો-અટલો- દૂર દૂર કરોડો જોજન દૂર, મારી દષ્ટિના આગણામા જ છતાયે તારકાની 'અસંખ્ય ટીપકીઓ વચ્ચે, યોગીરાજ જેવો નક્ષત્રમંડળને સૌમ્યતાથી સત્કારતો, સીત્કાર કરતો બળતો જ રહે છે. ચાદાના તેજ આકાશમા, ઓસરીમા, ઉદાનમાં બિડા વાતાવરણમા બળીને ઓગળી ગયાં હતા. નિરબ્ર આકાશ ચાંદાની ઝીણી ઝીણી ખાકથી લીપાયું હતું. હરસંગની આખમાં ટીકીઓ તગતગતી હું જોઈ રહ્યો ! ..બળી ગયેલા ચંદ્રની ઝીણી ઝીણી કચ્ચરો, ઝીણી રજ જેવા તારલાની ટીપકીઓ હું જોઈ રહ્યો !...

‘જોયુંને ?’ હરસંગનો હિમચીજેલો અવાજ સંભળાયો. એની આખો બગીચામાં બેઠું જોઈ રહી હતી.

‘હા ! એજ લોકો !’ મેં હડો જવાબ વાલ્યો.

‘હંડી કેવી છે ? ..બરફ જેવી ! હરસંગ ફરી ખોલ્યો.

હરસંગનો અવાજ પણ ટાઢીખોળ ચાદની જેવો હતો. ‘આવી ચાંદનીનો ચંદ્ર કેવો બળે છે ! પૃથ્વી શીતળતાથી લીપાઈ બળ્ય છે. અગરચંદનના વસન્તલેપ જેવી મૃદુ, મોહક અને મીઠાશભરી એ ચાંદનીમાં એક રાત્રિએ કોઈકના દિલ બળી ગયા હતાં.

‘એ જ ! .. એ બન્ને !...’ હું ખોલ્યો.

મારું ખોલેલું હું પોતે સમજતો હતો, એમ મને ખાતરીથી

લાગ્યું; ખાતરીથી જ મેં એ બંનેને બગીચામાં ફરતાં નીહાળ્યાં; ત્યારે જ હરસંગની આંખો નક્ષત્ર-મંડળના ચોગીગજ જેવા શુક્રના બળી રહેલા તારા તરફ તાકી રહી. અને પછી બ્યારે મેં હરસંગ તરફ જોયું ત્યારે એની આંખો બગીચાની અંદર, બ્યાં ચંપાનાં જૂથનાં જૂથ બમ્યા હતાં અને જેની તીવ્ર સૌરભ બગીચામાં સ્વચ્છંદતાથી નહ્યાં કરતી હતી ત્યાં બમ્મ અને જુદાં વચ્ચેથી એક લતામંડપમાંથી કાઢકના પડછાયાને-કાઠની છાયાને જોઈ રહી

‘ચંપાની સૌરભ એમને અકળાવતી નથી?’

પવનની લહરી, પવનનો એક સુસવાટો, અમારી રહેઠામ આવી ગયો હતો. હરસંગે ધાબળાને સંકાર્યો, મેં સંકાર્યો, વનવૃક્ષની પુષ્પવૃક્ષરીઓથી લચેલી ઘટામાં લય પામતી એ બે છાયાઓ બ્યારે એકરસ બની ગઈ ત્યારે મેં વચ્ચે જ કહી દીધું :

‘ચંપાના ઝાડ વચ્ચે એ ખોવાઈ ગયાં!’

‘નકકી, આજે એમના હવનમાં વસન્ત આવી છે.’ હરસંગ જોશ્યો.

‘પણ આજે તો કોઈ જોર ગંગ હતો!’

‘હું તો અહીં વરસોથી સૂતો આવ્યો છું; મારો અને તેમનો પરિચય ઘણો પુરાણો છે પણ આજે એ બે બેયનાં અંતર સ્વચ્છ હિંમતો થઈ ગયા હોં કે!’

હરસંગની વાણીમાં એની અસહિયત ચમકી ગઈ.

ખોવાઈ ગયેલી છાયાએ જનગૃતિનું રૂપ લીધું હોય તેમ ફરીવાર મેં બમ્મ-જુદના પુષ્પોથી હિંમતના લતામંડપમાં કાઢકના ખડ-ખડાટ હાસ્યનો સુમધુર રણકાર સાંભળ્યો.

‘સાંભળ્યો એ ખીલખીલાટ?’ મેં હરસંગને જોઈને પુકાર્યું.

‘ખીલખીલાટ!’ હરસંગથી તાબુખીથી ખોલાઈ જવાયું.

“નિસાસો સાંભળ્યો તમે ?”

“મેં ?...ના ! ના ! હુરસંગ !...મેં નિઃશ્વાસ સાંભળ્યો જ નહિ, હુરસંગ, કદાચ તને તારા દિલનો તોરો પોતાનો નિઃશ્વાસ સંભળાયો હશે !...જો !...જો !...ખરાખર ઠીક રીતે તપાસ કર.”

મારા અવાજમા હરેલતા કરતા એક આશ્ચર્યમિશ્રિત ઊર્મિ હતી ચમત્કારના રંગોની ચમક હતી જગૃત અવસ્થામાં મનની બીતરની દુનિયાની જગૃતની જ્યોતિ હતી. દૂર ! દૂર, પહાડોની ગહરી, ઊંડી ઊંડી ખીણોમા ઝુમી રહેલા લાખો વર્ષના-સૃષ્ટિના અનાદિ કાળથી ઉગેના-ઝમેલા વનવૃક્ષની ઘટામાં-ઘટાની નીચે પ્રકૃતિલત પુષ્પોની સૌરભભરી બિંદગીનાં અંતર જ્યારે નિદ્રાધીન થાય ત્યારે તેમની સ્વપ્નસૃષ્ટિમા નાયતી કિન્નરીઓની સ્વર-માધુરીની એ સૃષ્ટિ હતી.

હુરસંગ મારા આ રાત્રિએ દેખાતા જગૃત જીવનના સ્વપ્નાંથી અજાત તો જરાય નહોતો. કદાચ મારાથી થે વધુ પ્રાણુપૂર્વક એ આ વિશિષ્ટ પ્રકારની જગૃતની હુફમાયો પોતાની સ્વપ્નાની સૃષ્ટિને જગૃત કરી દેતો હશે, પણ એની પાસે સ્વપ્નાને સરવા કરવાની શૈલ ન હશે એટલે એ મનમાથી નિઃશ્વાસનું સંગીત બહાર મૂકી દેતો.

એ નિઃશ્વાસના અવાજને વાનાવરણનું આછું-ધેરું અજવાળું ગળી ગયું ત્યારે ફરીથી હુરસંગે મને જવાબ વાળ્યો :

“આણુજી કોઇકવાર તમે ફિલસફી બની જવાની ભૂલ કરો છો.”

એ જગક હસ્યો.

હું ખડખડાડ હસ્યો. પણ એક ક્ષણના હજારમાં ટૂંકામાં તો મારા હાસ્યના અવાજ વચ્ચે બગીચામાં, ચપક જૂથોની પાછળથી બહાર આવતા એ બન્નેના મંદમદ હાસ્યના ઝીણા-અતિ જુવાન, અતિ કોમળ, અતિ કમ્પમય હાસ્યનો અવાજ રપટ રીતે ખોવાઈ જતો મેં બરાબર સાંભળ્યો.

ફરી હુરસંગ બોલ્યોઃ 'ઘણીવાર તમારા જેવા કણેલા આદમી ફિલસફ બનવાની ભૂલ કરે છે, આ ભૂલથી આજે આપણે આ બન્નેની આવી લીલાના અવસાન પછીના જીવનને જોઈ શકીએ છીએ.'

એનાં વાક્યો વચ્ચે, એની પોતાની લાગણીઓ વચ્ચે હુરસંગ પોતે અટવાઈ ગયો હતો. હુરસંગ ઘણીવાર આ જ ઓસરીમાં પોતાની લાગણીઓને વ્યક્ત કરવામાં નિષ્ફળ જતો ત્યારે મારી સામે પોતાની આખોતે વિસ્તારી દેતો, અને મને એની વિસ્તારેલી આંખોમાં એને મળી ચૂકેલા અનેક પ્રકારના- કડવા મીઠા, વિવિધ અનુભવોની ચમક જોવાની તક મળી જતી.

'પણ તે એમના ખલખલાટને સાંભળવાની તક જ્યાં દીધી હીક, કે નહિ!'

રોજ રોજ આવું બન્યા કરતું કે નહિ એ હું બરાબર કહી શકતો નથી. પણ આ બગલામાં હુરસંગ અને હું મારા મિત્ર અને મિત્રની પત્નીના જ્યારથી મહેમાન બનીને ઉતાળો ગાળવા રહેવા આવ્યા ત્યારથી મેં આ બગલા વિષે ખૂબ ખૂબ વાતો સાંભળી હતી.

ખરું પૂછો તો મારો દોસ્ત ચન્દ્રમોહન ઘૂની માણસ હતો. આજે એની ઉંમર પીસ્તાલીશ વર્ષની ઉપર હશે. પણ તોયે એની જુવાનીનો મિજાજ એના કંઠમાંથી, એના ચહેરા પરથી કે એની જખાનમાંથી દૂર ખસ્યો નહોતો. નિશિગધા જ્યારે ચન્દ્રમોહનના જીવનમાં આવી ત્યારે મેં જ ચન્દ્રમોહનને કહ્યું હતું :

‘તું’ લલે શિલ્પી હોય !...પણ નિશિગંધા તારા શિલ્પથી ચે અઢિયાતી છે. એ તારા મનની સૃષ્ટિની શિલ્પી છે !’

‘એટલે ?’ ગૌરવ અને કેંક ગર્વથી ચન્દ્રમોહને મને પૂછ્યું હતું. મને એનામાં, એની કલામાં, એની આંખની તેજસ્વી કીકીઓની અમકમાં સદાય એક પ્રકારનો ખુમારીલયો ગર્વ દેખાતો હતો. આજે એ એ ગર્વ હાજર હતો. પણ એ ખુમારી, બંગલાના બગીચામાં અમે આજે રત્રિએ જે જોયું ત્યાં - એમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. ચન્દ્રમોહન મારી વાતો સાલળતો હતો, એ મારા માટે એક ખાસ આધિકારનો વિષય હતો.

‘જો,’ મેં તેને કહ્યું હતું : ‘જો ! ચન્દુ !...તું એક અજબ શિલ્પી છે, એમાં કોઈ પણ ના નહીં કહી શકે; પણ તારી કલા, તારી પ્રેરણા, તારી ખુમારી - બધું જ નિશિગંધા છે.’

‘તું’ ઘડી ઘડી નિશિગંધા...નિશિની વાત લબ્યા કરે છે એટલે તું કહેવા શું માગે છે !’ ચન્દ્રમોહનનું આ વાક્ય તે વખતે હૃદયસંગતે ‘ખિજવાટ’ જેવું લાગ્યું હતું. પણ મને તો સ્પષ્ટ રીતે ખબર હતી કે એ કે ‘ખિજવાટ’થી બોલતો નહોતો એ તો એને માટે સહજ વાક્ય હતું. ગ્રહાંદા જીવનના સંવાદનું એ વાક્ય ચન્દ્રમોહનનું પોતાનું હતું; એ તો એને પિછાણનારા માત્ર મારા જેવા જ ગણ્યાગાઈયા બાળ્યો હતા.

‘હું’ નિશિગંધાની વાત એટલા માટે જ કરું છું,’ મેં જરાક લીજતાથી અને દેખાતી સ્વસ્થતાથી જવાબ આપ્યો હતો, ‘એટલા માટે જ કે તું શિલ્પનો ઘડનારો છે, પણ નિશિગંધા તો સદાય સ્વપ્નાના શિલ્પ સર્જનારી છે. એના સ્વપ્નાના શિલ્પ પાસે તારું આ આરસનું, સ્ફટિકનું, પથ્થરનું, કાળા પહાણનું શિલ્પ કેવું બની જાય, તેની કલ્પના માટે તારું દિલ થંભાવી જો !’

ચન્દ્રમોહન તે વખતે ચૂપ થઈ ગયો હતો.

એના મનની પાછળના એક ગજબનાક સંવેદનને મેં જોઈ લીધું. એના પોતાના મૌનની, અનેક અવાજો - સ્વવાદ, વિસંવાદોથી ભરેલી, સર્જાતી સૃષ્ટિમાં એનો પોતાનો અવાજ એના વ્યક્તિત્વનો અવાજ: એના શિદ્ધ અને એની પેદાતાની કલાપ્રાપ્તભાનો અવાજ ક્યાંક ખોવાઈ ગયેલા હોય એમ મેં ખરાબર નિહાળી લીધું હતું.

ચન્દ્રમોહન અને નિશિગંધાની જોડી કલાકારોના મંડળમાં એક સમસ્યા હતી. અમારા કલા મંડળોમાં, સમાજ-વર્તુલોમાં, અને પર્યાટનનો પેશો અપનાવી ચૂકેલા મારા રખડતા દોસ્ત - ખિરાદરોમાં અને સુદ્ધિશાળીઓનાં મંડળોમાં, કોઈ આરસની પ્રતિમાને ગમાર અને સુધ્ધુઓ વચ્ચે મૂકી દીધા પછી જે સ્થિતિના પરિણામે પહોંચવું પડે એવી બીતિ આ ચન્દ્રમોહન અને નિશિગંધાના યુગલ વધે બધાઓને લાગી હતી.

‘એ બન્ને અત્યારે તો ‘પ્રેમની સૃષ્ટિમાં, પ્રેમના સ્વપ્નાં જ જોયા કરે છે; પણ જ્યારે કોઈવાર નિશિગંધા...વિક્કરશે ત્યારે?’

‘...અને કોઈવાર ચન્દ્રમોહનનું માથું ફરશે ત્યારે!...જેજેને?’

પણ કેટલાંય વર્ષો સુધી અમારી એ બીતિ, અમારી શંકા વર્ષોના ઝાંપટાં વચ્ચે, વસન્તનાં ફૂલોથી લગ્ન પડતાં વૃક્ષ ઝુંડો વચ્ચે અને શરદની આંદનીનાં કોમળ, સિન્ધુ કિરણોની રૂપેરી રસભરી રાત્રિઓ વચ્ચે, સુરજનાં કુણા છતાંયે તીક્ષ્ણ કિરણોથી જે રીતે ધુમ્મસ દૂર થઈ જાય તેમ દૂર થઈ ગઈ હતી, અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.

કેટલીયે વાર, કેટલાય પ્રસંગે: મારા જેવાં ભટકતા દોસ્ત - ખિરાદરો ચન્દ્રમોહનના બંગલાની મોજ અને મહેમાની ઉમ્મી આવ્યા હતા. કેટલીયે વાર અનેક નોકરીઓથી કંટાળીને હુરસ ગ નિશિગંધાના ખાસ માથુસ તરીકે ચન્દ્રમોહનના ધરમાં નોકરીએ લાગી જતો. અને જ્યારે એનું દિલ બહાર ભટકવા માટે હિત્સુક બનીને એકની એક નોકરીના એકલ ગગથી કંટાળીને ગૂંગળાવા માંડતું ત્યારે તે ત્યાંથી

રળ લઈને કે એકાદ ખેવાર રળ લીધા વિના ખહારની દુનિયામાં એ જગતના ઝઝાવાતના ઝખકારા ત્રીલવા અદ્વિત્ય થઈ જતો.

આમ તો હું અને હરસંગ અંદ્રમોહનના ખંગલાની ખૂબ જ સુલાકાત લઈ ચુક્યા હતા, પણ આ વખતે મેં ગયા વર્ષથી અધુરી રહેલી મારી નવલકથાના ઉત્તરાર્ધને પૂરો કરવા માટે જ એને ત્યાં ધામા નાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. મને જોઈતું હતું તે દેવથોજે મળી ગયું હરસંગ ઘણીવાર મારો સાથી બની જતો. મારી ખાસ રખડપટ્ટીમાં એને એટલો ખધો રસ હતો કે એની જિંદગીને એ રખડપટ્ટી એક ગુલાબી તસલવી બની ગઈ હતી. ઘણીવાર તો ફિલસુફને યાજે એવી અદાથી બ્યારે એ પોતાની જિંદગીના અનુભવો કહેતો અને હું કોઈ ક્ષણે એને કાગળ પર ટપકાવી લેતો ત્યારે તે મનમાં જ હંસી પડતો અને જિંદગીનો ગજનનાક સંતોષ એને થોડીક જ ક્ષણોમાંથી મળી જતો...ત્યારે મને ય સમાજે સર્જેલા હરસંગ જેવા આદમીઓનાં જીવનને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિહાળવાનું મન થઈ આવતું અને સમાજરચનાની વિસંવાદી જીવન-શૈલીના અનેક વળાંકોની વચ્ચે હું કોઈકવાર અટવાઈ જતો, મારા પોતાના વિચારોનાં વમળમાં ગુંથવાઈને હું માનવી-માનવી વચ્ચેના સંબંધો ઉકેલવા નિષ્ફળ પ્રયાસમાં ક્ષણોને મીગળાવી દેતો.

આજે બગીચામાં બધાં જ સુતા હતાં પુષ્પો નિદ્રાધીન હતાં. પેલા ચમ્પક કુંજની પાછળ જ જાઈ-જૂઈના લતામંડપ પાસેથી જ અમે એ યુગલને અદ્વિત્ય સૌમ્યતાથી સરકી જતાં જોયું. એ જાઈ-જૂઈ પણ અત્યારે નયનો મીંચીને અન્યોન્યના આલિંગનના અદ્વિત્ય સહારામાં રિનગ્ધ રીતે સમાઈ ગયાં હતા. ફક્ત યોગીદાજ જેવો તારલો આકાશના આર્ષા-ધેરા વિશાળ ધુમ્મટમાં એક ખૂણે બળી રહ્યો હતો.

‘જે જે! હરસંગ!.....’મેં અચાનક એની તરફ જોઈને પુકાર્યું; અત્યારે હરસંગ ફરીથી સોડિયુ તાણીને સવાતી તૈયારી

કરતો હતો. મોડી રાત્રિએ સિગારેટ સળગાવવાની હિમતને આદલ માનતો હીવાસળી શોધતો હતો અને અચાનક મારી નજર ત્યાં પડી.

‘જે, હુરસંગ! એ બન્ને આ તરફ આવે છે.’

‘હા, તમે જરાક સ્થિર થઈને જોજો હો, જાણુ છો?’
હુરસંગેતો ફરીથી ટાઢાખોળ હિમકણોથી છવાયેલો, ફરી ગયા સરીખો, અવાજ સંભળાવ્યો.

જે આકૃતિઓ: એકની સાથે- ખીછ ભળી જતી લાગતી; છતાંયે બન્નેની છાયા સ્પષ્ટ અલગ દેખાતી, એકની સાથે ખીછ આલિંગનમાં એક બની જતી; છતાંયે બન્નેનાં વ્યક્તિત્વની છાયા જુદી-બનીને સપાટી પર તરતી દેખાતી. એકની સાથે ખીછ મધુર રીતે ખોવાઈ જતી, છતાં પ્રત્યેકના ગ્રાણ અને પ્રેરણા એકબીજાને માટે અનિવાર્ય, પાસે છતાં દૂર, એમ વિભક્ત દેખાઈ આવતાં.

‘આપણે સ્થલ જઈએ?’ મેં સહસા કહ્યું.

‘હુરસંગ, તું આખો મીચીને પડ્યો રહે.’ મેં સિગારેટ ચેતાવવાનું મોડી વાલ્યું અને ધાબળાને મો સુધી ખેંચ્યા પછી કાન ઢાંકી સ્ત્રીધા. ખુબીથી કરવટ પથ્થરાવી અને મારા ઉધાગ નયનો એ દ્રશ્યને નીરખી રહ્યાં. ખીછ જ ક્ષણે મેં હુરસંગ તરફ નજર કરીને જોયું તો એની કાંઈકાંજો જે દિશામાંથી એ યુગલ પાસે ને પાસે આવતું હતું, એ દિશામાં ઊંડું ઊંડું નેમને ચમકી રહી હતી!

‘આપણી તરફ આવતાં લાગે છે. કાં તો હવે તેઓ અંદર ચાલ્યાં જશે’ હુરસંગ કીણું બોલ્યો.

રેશમી અવાજ સરકતો મેં સાલળ્યો: એ જ સુવાળપ! એ જ માધુરી!... એ જ ચમક!... અવાજના રેશમની રેખાએ રેખામાં કાંઈ અદ્ભુત અમી બધું હતું.

ફેડાકે બારણા ઉઘડી ગયાં, બહારના પટ્ટાના જે છેડા પવનના સપાટાએ ઊડી ઊડીને મોટા પખીની પાખોના ફેડાતો આલ

આપવા લાગ્યા. કાચની બારીક નળીઓનાં તોળણ રણકી ઊઠ્યાં; એમાંથી કોઈક અંદરુત સંગ્રીત નળી ગયું : એમાંથી નળી નળીને વ્યાકાશના એક ખૂણાએ બળતા એકાકી તારલા તરફ નિહાળીને એક સુર પોતાના અર્જના ઉઠાણને સમજવા આહવાન આપતો હતો.

ઉઠાણમાંથી નળી ઉઠેલી સ્મૃતિએ સળગવા લાગી. તારલો સળગી રહ્યો હતો; શાષ્ટ્યું દિવ દંડી રીતે, હિમકલાથી, સ્તિગ્ધ રીતે અપૂર્વ પ્રેક્ષના આલિંગન વચ્ચે સળગી રહ્યું હતું; સ્વપ્ન સળગી રહ્યું હતું : સ્વપ્નનાની ખાકને હવાની હલરીઓ વાતાવરણમાં ઉડાવી રહી હતી.

સ્મૃતિઓએ સજીવન કરેલી સ્વપ્નનાની એ લીલા મેં અને હુરસંગે, એમાંથી ચાર આંખેઓ, અમારાં જે હૃદયોએ, અમંગે, સંવરી રાખેલી ખાસ ઊર્મિઓએ કેટલીયે વાર સુધી નિહાળ્યા જ કરી.

સ્વપ્નનાની ખાક નવાજે વાતાવરણમાં ઊંચે ઊંચે, ખૂબ ઊંચે ઉડવા લાગી ત્યારે મારી નળતિ આળસ મરડવા પ્રયાસ કરી રહી હતી. ક્ષણે વીતી ગઈ, જન્માનો-યુગ વીતી ગયો, ત્યારે એક ક્ષણે એક સુરજ-કિરણ આસરીમાં રસવા લાગ્યું. મારી નળતિએ જગાડેલા સ્વપ્નનાના સંગ્રીતની સાથે જે સુરજ-કિરણ તાલ દબને નાચતું હતું.

ડોલરના ફૂલ પર કિરણો આડી ગયાં, અંપકના હૃદય પર એ કિરણોનું આલિંગન અડપહું કરવા લાગ્યું. જાઈ-જુઠના લતાપંડપ પર ક્ષણે પકળી કિરણમાલા કિલ્લેલવા લાગી.

ગમણની બંધ મારી પર કિરણ બળવા લાગ્યું. એકલ એમ્પીરાજ સમા બળતા તારાને સુરજે હારી નાખ્યો એવું મૃત્યુ થયું. આવડી ડાલે જન્મ લેવા માટે!

પણ જન્મ અહીં નહોતો થવાતો. પંદર વર્ષ પહેલાં એક પ્રભાતે, એક આંદનીએ લીપિકી રાત્રિએ - નિશિગંધા અને ચન્દ્રમોહનનાં હૃદય આલિંગનથી એક જન્મને એકપ્રીન્નના અંતરમાં શુભાર્થ ગર્થ

હતાં, એ બંને એકબીજાના અંતરની, હૃદયની ગુહા-કંઠરામાં
જીવનની કલાની, સમાન સ્વપ્નાની શાધમાં જટક્યા કરતાં અને
સ્વાસધી.....

સુરજનાં હરણ બજવા લાગ્યાં ત્યારે હુરસંગ તો ક્યારેનોયે
જાગી ધરના કામકાજમાં પગેવાધ ગયો હતો.

હું જિહ્વો અને હુરસંગે બનાવેલી ત્યા પીતા પીતાં મેં કહ્યું:
‘હુરસંગ!’

‘હા!’

‘રાતે જોશુને?’

‘હા, બાબુહા!’

‘એ કે’ ચમત્કાર નહોતો, એ નિઃશ્વસી હતી. જેટલી નંકર
રીતે, વાસ્તવિક રીતે હું અત્યારે ત્યા પી રહ્યો છું એટલી જ
વાસ્તવિકતા રાત્રિના એ ઇતિહાસમાં હતી.’

‘કબૂલ કરું છું.’ હુરસંગ ઠંડાઇથી બોલ્યો.

‘એમ કેમ?’ મેં સહજ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘સાહેબ હજીયે સૂતા છે. એમની પાસેની ‘વહીવટી’ની સારો
બોતલ ખતમ થઈ છે!’

‘શું? સારી બોતલ!’

‘હા હા, બાબુહા!..... તાબુખીની વાત તો એ છે કે
એક જ રાત્રિમાં એમણે વહીવટીની મોટી બોતલ ખતમ કરી. એક-
લાજ..... પીતાં..... પીતાં!!’ હુરસંગના અવાજમાં કુરુણ હતી.

હું જિહ્વો ત્યારે, મારા અંતરમાં રાત્રિએ મારા પોતાનામાં
દહેજેલી જે જાગૃતિ મુકી હતી એ સુંજના કિણોતે લાંબે ચાલી
રહ હતી અંગલામા જ આયારે હું જાગતો જાગતો, ચલતો ચલતો,
આજકાલ અન્દ્રમોહન જે ઓરડામાં સૂતો હતો ત્યા ગયો માન
અંગલામા મને લાર લાગતો હતો. એ અંગલાના ઉપરના લગન

નાનકા કલાત્મક દાદરના પગથિયા ચઢીને જ્યારે હું ચન્દ્રમોહન સ્ટુડિયોમાં આવ્યો ત્યારે ખારો પાસે જ પડેલા વિશાળ પલંગ પ ચન્દ્રમોહન એક પાથળમાં સાથે ખુલા શરીરે માથાને તકિયા વચ્ચે સુઈને ઉઘડતો હતો.

આરસની પ્રતિમા રોઈ રહી હતી. શરાબની ખાલી બોતલ જમીન પર ફસડાઈ પડી હતી. આરસની પ્રતિમાની પાસેના 'સ્ટુલ' પર અનેક ટાંકણાં અને એચાર હથોડીઓ પડ્યાં હતાં જમીન પર આરસની કરચો વેરાયેલી પડી હતી. વિશાળ ખારોઓ પર શુદ્ધતા પડદાઓને પ્રભાતનો સમીર જોયે ઉડાવીને લહેરાવતો હતો.

'જેયુ'?...એ શ્વાસ લે છે।' પાછળથી મેં હુરસગતો ધીમે અવાજ સાંભળ્યો.

'શ્વાસ લે છે, એમના જીવનમાં આ શ્વાસ એમને માટે મહેલો છે.' હું બળડ્યો.

બહારના સડનાં બે જોયાં જાડને વાતાવરણ વચ્ચે જિભાં રહીને શ્વાસ લેતાં મેં સાંભળ્યા અને જોયાં પણ.

'આ આરસની પ્રતિમા।' મેં એને અવલોકવા માંડી. પછી થોડાંક ક્ષણો સુધી મેં જોત્યાંજ કર્યું.

'આ બગલામાં પેલો અદ્ભુત કલાકાર શિલ્પી ચન્દ્રમોહન રહેતો હતો. નિશિગંધાની સાથે... આપણાં એ મિત્ર નિશિગંધા આખરું એ પ્રેરણાપુરક દેવી. એના સૌન્દર્યદર્શને માનવીનાં પ્રુણ જાગી જતા, ભૌતિકવાદ નવી ચૈતનાથી પ્રકાશમાન થતો, એ પ્રાણુ— ચન્દ્રમોહન! એ પ્રેરણા, પ્રાણુનેયે પોષનારી નિશિગંધા!.....હવે આ બગલામાં એની કલા નિશ્વાસ નાખ્યાં કરે છે અધુરી આશાની માફક એ કલા— ચન્દ્રમોહન અને નિશિગંધા બન્નેના—જીવનની કલા, એ બન્નેનાં સૌન્દર્યદર્શનની કલા, લોકજીવનને જે માનવી પગના માનવીના અત્યાચારને

સંપૂર્ણ હણીને માનવીને વિમુક્ત કરી દે એવી કલા...! એ કલા આજે અહીં સુતી છે; આ રાત્રિના જીવનથી એની સાક્ષી જડે છે.

હું સ્તબ્ધ બની ગયો; અન્દ્રમોહન હજીયે શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો, ચિસ્તાલીશ વર્ષે નશાનો દોસ્ત બનીને, પોતાના અલિપ્ત અંતે અહંકારને પોષનાર એકલો એકલો, સૂરજનાં કિરણોનાં આલિંગનની પરવા કર્યા વિના, પંખીના ગાનને તિરસ્કારીને, પ્રજ્ઞાતની સમીર લહરીઓને અવગણીને, શરાબના લાંગેલા શીશીની સાક્ષી વચ્ચે પોતાની કલાને પથ્થરમાં મુકી દઈને, અહંકારનો શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો.

‘નિશિગંધા એમના ઓરડામાં નથી. પથારી ખાલી છે !...

બહેલી સવારે ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં છે !’ હુરસંગના અવાજમાં હિમની ઠંડો-કારુણ્યભરી ઠંડો હતી.

‘રાત્રે આપણે જે જોયું, એ એમના લુતકાળની જિંદગીની એક રાત્રિ હતી. આજે સોળ વર્ષ પછી એ રાત્રિએ ધાયું હશે કે ચાલે. આપણે આ બંગલાની મુલાકાત લઈએ અને આપણે એ બંનેને જોયાં !’

મારા અમ્મ કળદો પુરા થયા ત્યારે પવનના જખ્ખર સુસવાટાએ, અતડી રીતે મૂકાયેલી, આધાર વિનાની આરસની પ્રોતમા જમીન પર ફસડાઈ પડી: એના ટૂંકડે ટૂંકડા થઈ ગયા !

એ આરસના ટૂંકડા— શરાબની શીશીના કાચના એ ટૂંકડા: બંને એક બીજાને જોઈ રહ્યા !

આગળ ને આગળ

એ ક્યા જતો હતો, એની એને પોતાને ય, ખૂબર હતી કે કમ, એ હું જાણુનો નથી; પશુ એટલું તો ચોક્કસ કે એ સદય ચલ્યા જ કરતો: આગળ અને આગળ, એક ગામથી બીજા ગામ, દૂર અને દૂર, પશુ ક્યા? એ પ્રશ્નનો જવાબ હું આપી શકુ તેમ તેમ નથી જાય, એ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાંની એની હકીકત તો હું તમને કહીશ જ.

ગમખનાક મુશળવાર વરસાદ વરસે! હેય કે પત્રી ધોમ ધખતો સુરજ તાપ વરસાવનો હેય. શિયાળામા હાઈ ગગડાવી નાખે તેની કહ્કહી ફડી પડતી હોય કે માયે મરૂંનો મારો ચાલનો હેય તોયે એ સદાય માયે જરો પુરાણી જમાનતા અપૂર્ણ એતે ત્રીની ચુકલી હેટ એઢી, શરીરે પુરાણો 'સુટ' લાગતી ચાલ્યા જ કરતો... આગળ અને આગળ !

એને ખભે એક ખડિયો પહેલો દેખાતો અને તે ખડિયાને નેક્રો હતો. એમાંની જાડી પણ મેલી દોરીને પોતાની જાડી નેતરની લાકડી ભરાવીને ખભે ટેકવીને પોતાની મજલ કાપ્યા જ કરતો. કાપ્યા હાથમાં એક પુરાણી ચામડાની ભેગ હતી, એમાં એણે જીવન માટે જરૂરીયાતની પરચુરણ વસ્તુઓ ભરી કહાડી હતી. ખડિયામાં વાસણો અને ડગલાં ભરેલા હોય એમ લાગતું, કારણ કે દોઢવાર એ જ્યારે ચાકીને જમણા ખભા પરની લાકડીમાં ભરાવેલ ખડિયાને કાપ્યા ખભા પર ફેરવતો ત્યારે એમાંથી અવાજ આવતો એ ઉપરથી અંદર શી શી વસ્તુઓ હોઈ શકે, તેનો ખ્યાલ આવી જતો.

આવા ગંદા, પુરાણા કપડામાં-સુટમાં અને હેટમાં એ આદમીને શહેરના વિશાળ ધોરી રસ્તા પર ચાલ્યો જતો જોનાર સાધારણ શહેરી એને “વિચિત્ર” ગણી કહાડતો, તોયે કોઈ વિચારક કે કલાકારની અદાથી એ આગળ પગ ઉઠાવે જ જતો.

એ રસ્તા પરથી મોટર ગાડીઓ લીસી ચક્રચક્રતા રગવાળી, છેલામાં છેલ્લો મોટલની સ્ટ્રીમલાઈનડ ‘લેન્ડો’ રિપોર્ટસ અને ચાલું ટૂરીંગ મોટરકારો ઝડપભેર, નજદીકથી અને અદાથી પસાર થઈ જતી. એની પાછળ વિક્ટોરીઆ ગાડી કે લોરીઓ પણ ચાલી આવતી. છતાંયે બધાની વચ્ચે, ધસડાતી, વહેતી વિશાળ-વિરાટ માનવતાની વચ્ચેથી એ આદમી નીડર લાપરવા અને ખુમારીયાજ બનીને આગળ બઢ્યે જતો.

એણે સીમલાની જાડી જાડી હોટલોની અંદર ચમકતી રોશનીઓ જોઈ હતી. એણે એ હોટલોની અંદર બજા રહેલા વોલ્ટેજ ટેન્ગો અને ઝાઝના સંગીતને-કાનમાં-સમાવી દીધા હતાં. એણે સીમલાના સુંદર રસ્તાઓ, બડા બડા સા’બલોકના બંગલાઓની આસપાસની પુલવાડીઓ-એનાં ઉગેલા વેલાઓ અને પુખ્તો, ઉચે ઉચે વાદળાઓ અને અસ્માન સુધી ડોક લ’ખાવી ઉભા રહેલાં સરૂના ઝાડો, એ

ખાધાની વચ્ચે કાસ કરતા ‘કાળા’ આદમીઓને, રૂપાળી જોખનવતી હિન્દી પહાડી ચોરતોને નિર્ભયતાથી ત્યા ફરી રહેલાં નિહાળ્યા હતાં. જોની ચાખો ગોરા લોહિતા બગીચાઓને સદાય રૂપાળા રાખવા માટે ખરસેવે પાકનાર કાળા આદમીના ચહેરા પર પડેલી રેખાઓ સાથે પણ જોખળાણુ કંઈ ચુકી હતી સીમલાના એ વિશાળ રસ્તા પરથી મોટર વાડીમાં એકે રૂપાળી, ગોરી ચોરતોને પોતાના માનીતા કુતરાઓને, કુરકુરિયાને પાળતી બેઈ હતી, અને એથી જ એ વારંવાર નચડ્યા કરતો.

“આ કુતરાનાં પણ કિસ્મત જોર કહે છે ને!”

અને એણે સીમલાના કાળા આદમીઓના ગદા રહેઠાણુવાળી, તળેટીમાં આવેલી બલીઓમાં લટકતા કુતરાઓ, જનનવરો, કુકડાઓ અને ખીલાડને આમ તેમ ઘુછડીઓ હલાવતાં પણ જોયા હતા.

કોઈ વાર જ્યારે પહાડની કિનારીએ સૂરજ પોતાના કિરણોની વણઝારની નીચે, તિર્હતજની હેઠળ મોકલવા માટે યાક લેતો એસતો ત્યારે આકાશના પુરાતા અગ્નિલ, અને શુદ્ધાલના સાથિયા, ભાતભાતની રંગોળી અને દુરદુર સાગની ધુસરમાં ચમકી રહ્યા શુદ્ધતા તારલાના તેજને એ નિહાળીને એક આજો ઘેરો નિવાસ નાખી હતો; પછી દૂર દુરના હિનાચ્છદિલ ગિરિશિખરો પર એ દષ્ટિને દોડાવે જ રાખતો એની દૃષ્ટિ હતી કે એ કો’કે સ્વિસ હિમાલયની ખીણ-માંથી જે અમોઘ ધાતુ મળી આવે છે, જેને ‘લોકો મોતું’ કહે છે તે કો’કે સ્વિસ જોદીને શરૂઆત લાવશે અને એ ‘સોનાની માટી’માંથી આદમી એના જેવા જ એની જ જમાતના માનવીઓને પોષવા માડશે. પણ આજો આદાશી રંગોમાં પોતાના દિલને ગાયબ કરી દેતો અને બોલતો

‘આહા! હું કેવો મુગ્ધ છું ‘સોનું’ તે કંઈ હિમાલયના પહાડોમાં મળતું હશે?...એ તો કાલરની સોનાની ખાણમાં જ હોય ને—”

પછી એની નજર દૂર...દૂર...કદમનાના આદાશમાં ઉડતી ઉડતી

મૈત્રુની ઘરની પર, નીકી મીથોતરી છાંયા ખેતરો પર. કાવેરીના વિશળ જલપ્રવાહ પર, લીલા ધાન્ય ખેતરો પર અને કાલારની સોનેરી સાલ માટીના વિસ્તારપટ પર પથરાઈ રહેતી પત્તુ ખીજ જ પળે એ આકાશમાંથી નીચે પટકતો, ગોરા લોનેએ ખાધેલાનો એંદવાડ ધોવાતો નવા કચરાનો ઢગલો થતો હતો એવા એ હોટેલના ચાખખા લાગે આગળ ફોકલા ડબ્બાઓ તરફ એણે આશ્ચર્ય સીટ ચાંડી.

‘આજે શેતું’ હીનર છે?’ એ બાણે ‘મેનું-કર્ડ’ પર લખેથી વાનગીઓ વાચતો ફોન, નપાસીને ઓર્ડર આપવાની તૈયારી કરતો હોયને તેમ મનમાં ખબર્યો, અને થોડુંક હસીને એ કચરાના અને એંદવાડના ડબ્બાઓ તરફ આગળ ચાલ્યો, એણે ડબ્બાઓમાં ઉંડે ઉંડે નજર નાખી. હોટેલના પાછળના અભાગમાં એક જ વાનગીની યાત્રી પોતાનો અંત પ્રકાશ વેરી ગઈ હતી. તેના આગળ અવાજોમાં એ ઉભો રહ્યો, હોટેલનું નવનવી ખાતું અહીંજ હતું ગરમાગરમ પુલાવ, કમલ ગેરી, ગેશ, ખીચાતી, — અને ખીજ વાનીઓની ખુશ્ખુ એના નાક પર ચાલીને ખાણની વિવિધતાનો ખ્યાલ આપી ગઈ. એ ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. એંદવાડના ડબ્બાઓમાં કેડકાકે કચરા સિવાય, કાગળના ફુગાઓ સિવાય ખીજું કંઈ જ નહોતું.

એ ફરીવાર આજું હર્યો, એણે ખબરથી પોતાનો ખડીયો નીચે ઉતાર્યો અને હોટેલના એ પાછળના ભાગમાં સોય લેમનની ખાટથીઓ મુકેવાના ખાલી ખોખાઓની બનાવેલા ગાકડા પર એ બેસી ગયા. એણે પોતાના કોટના ગળવામાંથી એક રહેવાણું બહાર કઢાડ્યું — અને ધીમેથી એણે બળવા માડ્યું.

થોડીક કાળો વાતી ગઈ નહીં હોય તેટલી વારમાં અંદરથી એવાઝ આવ્યો:

‘અરે જરા હેર જા’

અને એણે રહેવાણું બળવવું અંધ ક્યું. એણે આકાશમાં ચમકતા તારાઓને બોલા ક્યું — પણ એની નજર અચાનક સામેની જ

ગૃહીમાંથી પસાર થતા બે આદમીઓની ચાલ પર પડી. એમનાં પગ એ આદમીઓનું કહ્યું માનતા નહોતા. કારણ કે એ આદમીઓ લય-કોયાં ખાઈ રહ્યા હતા. એ રસ્તા પરના એક સાંકડા કુટપાથ પર એક કુતરો ફાનસના થાંભલાની સ્થોડાં ટુટીયું વાળાને બેઠો હતો. એની પુંછડી પર પેલા બે આદમીઓમાં એકનો પગ પડી ગયો અને કુતરાએ એકદમ લસવાતું રાફ કરી પોતાને થએલા દુઃખથી તેનો વિરોધ બહોર કર્યો.

હોટેલના પાછળના ભાગમાં બાંકડાની ગરજ સારતા પાટીયાં પર બેઠાં બેઠાં એણે એ બધું જોયા ક્યું—અને એ ઉભો થયો. એણે પોતાના હાથમાં લાકડી લીધી અને રસ્તા પર આવી પહોંચ્યો. કુતરો એની પુંછડી પર પગ મુકનારને બચકુ હરવા લાસી રહ્યો હતો—ધુરકી રહ્યો હતો. એ બે આદમીઓના સ્થોંમાંથી શરાબની વાસ આવતી હતી. કોઈ વિમાનીનું એન્જન ‘ફ્ફફ’ થતું હોય અને એ આસ્માનમાં અવકાશમાં ચુલટા લેતો ધરતીને ઘેળે પડવા પછાડો ખાતો નીચે આવતો હોય તેમ એ પોતાની કલ્પનાના દોરના પતંગને મુકી દઈ, જમીન પર પટકાઈ પડતો. આસપાસ નજર કરતાં એને પીક પર લાફો લગાવીને કંઠી રહ્યો છે :

“ક્યા સુનતા નહિ?... સાંબડા મોટર કિતના હોર્ન બજ રહ્યા હયા હય” —અને એ જાંઘળીને બચાવવી જરાક દુર નીકળી જતી. એની પાછળથી ખેચાર માણસો એને ધક્કા મારીને આગળ નીકળી જતા, પોલીસ જમીન પર ધુકી દેતો, હોટેલ પરની બત્તીઓ સુઝાતી અને જાગતી, ઇશારાઓ કરતી, અંદરનું યુરોપીય સંગીત વધુ તીવ્ર અને જોશીલું બલદ બનતું, “ગ્લાસ” જમીન પર પટકાતા—કાચ કુટીને તેના ચુરચુરા થઈ જતા, કોઈ આદમીના ચહેરા પર લાલી આવી જતી. કોઈ છેલ્લપટાઉ છટકેલ મિયાંભાઈ ફિદમનું ગીત લહેરમાં ગાતો આવ્યો જતો :

“બાબુલા મેરા નહેર છુટો જાય!”

“બાબુલા મેરા નહેર છુટો જાય!”

કુદરતના રંગોને એ સરસ રીતે વખાણી શકતો. કોઈ દિલચસ્પ સંગીતની મીઝને, રાગ-રાગિણીને એ આખાદ પોતાના કાનથી પીછાની લઈ એની તારીફ કરી શકતો, કોઈ સુંદરીની નજાકત, એતુ જોયન, એના કપડાં પહેરવાની રીત, એની અદા-એની એ કદર કરી જાણતો, સારામાં સારી જાતના રેશમને એ ઝાળખીને આંખમાં સમાવી લેતો. કોઈ બેકારને પાંકડા પર બેઠેલો નીહાળી એ એના દિલની દુનિયા, એતુ કુદેશ એની ચિન્તા, એની સાંસારિક જાનજી વગેરેને એ બરાબર પામી જતો. કોઈ અમંજદારનાં દંબને, કોઈ શેઠીઆના મીઝજને, કોઈ શરાખી કે છટકેલ આદમીની ઝંખાનને એ આખાદ પંખાળી શકતો. એટલે જ આજે એ સીમલાના વિશાળ રસ્તા પરથી કુચ કરતો આગળને આગળ ચાલ્યો જતો હતો. દૂર-દૂર-ધણે દૂર!

એના જેવા જ આદમીઆને એ ઝાળખી લેતો અને પોતાની જમાતના વણજાગેલા માનવીઓના “સાળ” મીઝજની એ મુકતકંઠે તારીફ કરી પોતાની કદર કરતો. પોતાના જ સદ્ગુણો એ દુર્ગુણોનું જ પરિણામ છે, કબુલીને એમાં ગૌરવ માણી લેતો.

આ ચાલ્યો આગળ અને આગળ હોટેલના વિશાળ દરવાજા પર એણે નજર નાંખી. એ આછું-રીકડું હત્યો. અંદર જમવાના ટેબલો પર બેઠેલાં સ્ત્રી પુરુષો...ગોરા, બડા સાહેબો અને ઝોરી મેમસાહેબોને પંખાની હવા ખાતાં એ નીહાળીને આગળ વધ્યો, હોટેલના પાછળના ભાગમાં એ આવ્યો ન્યાં સદાય ગદ્ગદી દેખાયા કરતી અને ન્યાં સદાય એકના હાથમાં એકે દંડુકો હતો. તે બચડ્યો.

“સાલા કુત્તા”- અને એણે એ દંડુકો કુતરાની માથામાં મારવા હવામાં નેરથી વિંઝ્યો, પણ ખીલ જ ધણે એ દંડુકો એક સાકડી પર અથડાયો અને ત્યાં એક જખ્ખર હાસ્ય સંભળાયું.

“ટુંક ટેન હય?”

એનો જવાબ જો... હા-હા-હા-હા-હા... હા... એણે જોયું હતીને પોતાની ‘હેટ’ ને હિતારી નાખી અને પછી અગ્રેજીમાં પૂછ્યું.

“કા-રી રેજમેન્ટ?” (વીચ રેજમેન્ટ?)

શરાખીઓ જવાબ આપે તે પહેલાં તેણે એ કુતંગને મીઠા લહેકાયા પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ઝીણી મીસોટી વગાડીને એણે કુતંગની સહનભૂતિ પોતાના તરફ ખેંચી લીધી કુતરો એને ખચાવનારને ખરાબર જોઈ રહ્યા અને પછી એકાએક એની પૂછડી પર પગ મુકનાર તરફ લાસન માડ્યું. પણ જે ક્ષણે કુતરો એના પર પડનાના દડકાના ધાગાથી ખચાવી લેનાર તરફ જોતો તે તે ક્ષણે એની આંખો મીંચાઈ જતી, અને હથડતી અને પછી તે તેની પાંચે ગયો- કુતરાએ પુછડી હલાવવા માંડી પેલાએ એની પીઠ પર હાથ ફેરવવા માડ્યો.

પણ પાછળથી એને દોષજે એક સખત લાત મારી, એના હાથમાની લાડડી છટકી ગઈ અને એ કુતંગ પર ફસડાઈ પડ્યો. કુતરો એને સુધતો, હાકો, છાત્રને ઘાટાર કાઢતો એની પાસે જ ઉભો રહ્યો, એણે પાછળ જોયું તો પેલા જે શરાખીઓ દોડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા.

કુતરો જોશથી તેમની તરફ જોઈ, છલમાથી લાળ ઝરતો લાસી રહ્યો એની પાસે, જમીન પર ફસડાઈ પડેલા એ આદમીએ લાકડીને ફરીવાર હાથમા લીધી-અને પોતાની પીઠ પર પડેલા મારની નોંધ લેતો તે બેડો થઈ ગયો.

એણે શબ્દો સાંભળ્યા.

‘ડેમ સ્વાઇન ?-ધી બારટાઈ ઇન્ડીઅન’

અને તે કુતંગને નિસોટીથી પોતાનો સંગાથી બનાવીને પોતાની સાથે લઈને હોટલના પાછળનો બાગમાંના બાકડા તરફ ફર્યો.

એણે અધારમા પોતાનો ખડિયો ખોલ્યો એમાં ૩૫૫—
હુબલીઓ અને ચીની પ્લેટની થાળી, એ સમયા અને એ વાટીઓ
બહાર કહાડ્યા, અને એણે સફાઈથી બાકીના પર જોડની દીવાં એણે
પોતાના મોઢા પર આછું રિસત આપ્યું અને એ પોલ્યો.

‘અરો સા’બ ખાના ખા લો’

એટલી વારમા જ આરાયું ખુશ્યું, તારખા જોડી પોતે એમાં
આધા બાદ વધી પડેલું ખાણું પાઉના દુકાઓ, ચટ્ટી પુલાવ,
ગોશ, તરકારી-અને કંચુઅરની વાસ ત્યા છાનું રહી. એ બધી પ્લેટને
બાકીના પર મુકી પેલો માણસ અંદર દોડેલા આલ્યો રમે.

એણે એ બધા ખાણાને પોતાની ‘જેંટરસ’, વાટીઓના જોડવી
દીધું, ચીની ખાવાને બહાર કહાડી, તે અગીયમમાં વહી મહુલા નળ
પરથી ચોખ્ખું પાણી ભરી આલ્યો અને પછી એણે જમનાનું ‘કંઈ કંઈ’.

‘ડિનર’

એ ખાણુ ખાતો જતો હતો, એક દુકડા પોતે ખાતો અને
એક દુકડો કુતરાને આપતો અને એક કમલામાં એણે કુતરાને પાણુ
ખાવા પીરસ્યું.

એણે કુતરાની આબાદ દોસ્તી જાધી હતી.

‘આજમે, તુમ દોસ્ત-સાથી-હન દોસ્ત સાથ અજેજે’ તે બોલ્યો
એના અવાજમાં એક જાતની શાનવતભાવો દુકડા, સંતોષ અને
સુખ હતા.

પછી એણે કુતરાની રહામે બોધા જ ક્યું. કુતરાએ પુછડી
હલાવ્યા જ કરી. બત્તીનો ઝાખો પ્રકાશ વેગતો જ રહ્યો, દુગ્ધના નળમાંથી
ઝીણું ઝીણું પાણી વહતું જ કન્ટું હતું. આત્મસમ આંદા ખાલમે જ
જતો હતો વાદળાઓ આવતા અને વીખરતા હતા. દુર દુરથી કોઈ
સા’બના અંગલામાંથી સંગીતના સુરો એને ધને આવતા અને એટ
પ્રકુલિત દિલ નાચવા મડી જતું.

‘આજસે તું મેરા સાથી, ક્યોં?’ એણે કુતરાની સ્થાને નોંધને પૂછ્યું.

કુતરાએ નોંધથી પુઁછડી પટપટાવવા માંડી. એનો હાથ એની પીઠ પરના સુવાળા વાળ પર ફરી વળ્યો.

‘હમ દોનું !સાથી’

એણે એટો ઘોઈ નાખી, પોતાનો સામાન ખડિયામાં મુક્યો, અને પછી ખીંસામાંથી એકાદ સિક્કો કઢાડીને, ખીંજ હાથે વાળ બળાવવા માંડ્યું.

હાટેવના બાગ્યામાંથી, બખરસીખાનું જોલી એક આદમી આવ્યો. તેને આવેલો નોંધ એણે કહ્યું—‘એટો ઘોઈ નાખી છે... આ પૈસા નોંધ્યો’

‘નહિ’

અડસાન, દોસ્ત’

એણે લાઠીના એક છેડામાં ખડિયો ભરાવ્યો, એક હાથમાં લીધી, માથે ટોપી નાંખી ને ઉપડ્યો, કુતરાને પોતાની પાસે રાખ્યો, અને, પછી કહ્યું.

‘ચલો.....આગે બટેગે’

ગરતા પર સ્પષ્ટ પવન પુઁકાઈ રહ્યો હતો, સીમલાની ગલી-ઓમાં બધું શાંત હતું. એણે પોતાના કાંડા પરના ધડિયાળ તરફ નજર નાખી અને પછી એણે કહ્યું :

“હા ટટલા વાઝા હશે!—રાતનો એક તો બર વાઝો હશે!... પણ ધડિયાળ?... ધડિયાળ?... ધડિયાળ તો મને વધે જ વેચી નાખ્યું ને?—”

કાંડાપર ધડિયાળ તો નહોતું— છતાંયે એની ટેવે એમ કરવા એને પ્રેર્યો હતો એણે કુતરા તરફ નોંધને કહ્યું : “દોસ્ત ખૂબ ઠંડી પડે છે ખરું ને?”

એણે પોતાના કોટના કોલર ઉમેળીને મળામાં છાતીમાં ગરમાટો બરવા પ્રયાસ કર્યો પછી તે એકાએક થલ્યો અને ખોલ્યો “દોસ્ત! આપણે તો બહુ દુર નીકળી આવ્યા... ઘણે દુર! સીમલા તો ખેલુ દેખામ...! તળેટીમાં!...”

એ થલી ગયો. ખીણમાં પડેલા ન્હાનકડા શહેરની ખતીઓ પર એણે નજર નાખી, રસ્તા પર આસપાસ ઊંચા ઊંચા વૃક્ષો હતાં. એક બાજુ પહાડોની ઊંચી ઊંચી કતારો હતી. ખીણ તરફ ઊંડી ઊંડી વૃક્ષો ભરી તળેટી હતી અને તે પોતે સોએક શીટ ઊંચેથી સીમલાને નીહાળી રહ્યો.

એણે પોતાની “બેગ” ખોલી એક પુરાણા ધાખળાને બહાર કહાડ્યો, એક પુલ પર એક મોટું ઝાડ પોતાની ઘેરી ધાયા પાથરી રહ્યું હતું. આ રસ્તો ક્યાં જતો હતો? એણે વિચાર કર્યો કે આજે અહીં જ અહો જમાવીએ અને એણે પુલની નીચે ઉગી નીકળેલા જંગલી ફુલોનાં ઝાડવાંએ તરફ જોયું. સરસ છે આ જગા ” અને તે ત્યાં બેઠો.

ધાખળાને એણે પુલની નીચેના એક ભાગમાં સુકાર્ય મથેલા ધાસવાળી જમીન પર પાથર્યો, અને પછી કુતરા તરફ જોઈને કહ્યું “તને ટાઢ વાપ છે?”

એણે સામાન મુક્યો, ‘બેગ’ તું આશીકું’ કહ્યું. કોટપાટલું ન પહેરીને એ ધાખળાની પથારી પર આડો થયો. ઝાડની ધટામાં આરમણી, કાળુ લુખરું આકાશ ને અસંખ્ય તારાઓ દેખાતા હતાં. ચાંદો ઉઘ્યો, તો હતો-પણ પાછા ક્યાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો? આસપાસ ઊંચેલાં જંગલી ફુલોને એ જોઈ રહ્યો. કુતરાને એણે પોતાની પાસે બેઠ્યો:

“તું મારી પાસે જ સુઈ જા. ફંડી વાપ છે?...” તેનું પોતાનું મનજ તેને ઉદ્દેશીને ખોલી રહ્યું હતું, “જો. એમ કર!

તાગ શરીરનો ગરમોટો રહે અને આપ અને મારા શરીરનો તું લે।
આપણે બન્ને વહેલી સાંજે મઝલ ઉપર ઉપડી જઈશું.” ને એણે
પાસે બેઠેલા કુતરાને પોતાના હાથથી પોતાના શરીર તરફ ખેંચ્યો.

અને એણે આખો ચીચરા માંડી, પણ એનું દિલ હજી
સ્થિર નહોતું. પેલા પીવેલા આંખોને કુતરા તરફ ઊભામેલો દંડો
એની આખ સામે દેખાયો પણ પછી એનો જીવ ઉડવા લાગ્યો
ક્યાંનો ક્યાં? .. પોતે કાણ હોતો? ક્યાંથી આવતો હતો?—
ક્યાં જતો હતો?

“મારો દુધો શો?”

“હું આમ ના સારું કંઈ છું?”

“મારી મંઝીલ કંઈ તરફ છે?”

“હું ક્યા અટકીશ?”

એ બધા પ્રશ્નો એનો જીવ એને પોતાને જ પુછવા લાગ્યો.
એને યાદ આવ્યું એક દિવસ કાળી રાત્રિએ એને ઘેર પોલીસે
દરોડો પાડ્યો હતો એના વરની જડતી લીધી હતી શા માટે?
શું હો શો?— એ મૌન ધરીને બેસી રહ્યો એ - અદાલતમાં હાજર
થયો હતો, એને સબળ થઈ હતી, એને જેલમાં પે પુરવામાં આવ્યો
હતો ફેટલો સમય?—એનો એને ખ્યાલ પણ નહોતો કે એણે એની
જીંદગીનો ફેટલો સમય કારાગૃહની કાળી દીવાલો વચ્ચે ગાળ્યો હતો?—
જેલમાં ગયો ત્યારે તો એની તરસીર ફેટલાક વર્તમાનત્રોમાં છપાઈ
હતી. પણ જ્યારે એ જેલમાંથી છુટ્યો ત્યારે?.. ત્યારે એને કોઈએ
આજખો નહિ જ એ હતો મુજબનો પણ જેલ તો દુરની
હતી. મુજબમાં એનું ઘર જ્યાં હતું ત્યાં તો હવે સરકારી “ખરાકો”
ખંધાઈ ગઈ હતી, જ્યાં એના દોસ્તો હતા ત્યાં તો સફાવટ જમીન
બનીતે, ત્યાં “આન્કાસ્ટ”ના વિશાળ રસ્તા બની ગયા હતા પોતે કામ-
ધંધા માટે પુષ્કળ ભટક્યો પણ કામ મળી જાય તો બેકાર લોકો
એને જીવતો કેમ રહેવા દે?— બેકારોની અગણિત સંખ્યામાં એ

શામીલ તો થયો પણ એનો મિજબાન એને તત્તન જુદાજ માગે કાઢી રહ્યો હતો એણે એ કાકા સાથેના કરવા માગ્યા હતા પણ એ માટે એ ફરીથી જેલમાં ગયો.

અને એ જ જેલમાં ભેટી ગયેલા ખીજા કેદી, બાંધવો મળ્યા. એનું નામ?... એને યાદ તો હતું જ... પણ નામની રીત ફાટી?... એની સાથે જેલમાં ગયેલા કેદી શા માટે આગળે એની હતી હતી એટલે એક ખીજા આદમીએ ખુન કર્યું હતું. ખીજા આ મોંઘે અતી-તિની કમાણી પર નિંદગી ગુન્દરવા મારી હતી, એકાદ નામનો ખીજાની એવંત પર પળા દારુ કર્યો હતો એક ખીજા બાંધવો તાલી-કના કહેવાથી જાંદગીમાં પહેલી જ વાર શગમ પીને, તાલીકના દુશ્મનનું ખુન કરવા પ્રયાસ કર્યો હતો પણ હવે જેના મતીક એને છોડાવી શક્યો નહોતો. આ બધા જ કેદીઓમાંના એકનો અંકર ચહેરા એની આખ સામે ખડો થઈ ગયો એનું નામ “કાળો હાકમ” એ જેલની બહાર હતો ત્યારે એ એ બધા જ કેદીઓનો હાકમ હતો. અંકર ગુન્દમાર ખુતી, કાકા, લુટંગ, ભામટા-તરીકે, જેલના વોર્ડરોએ એની પીછા ન બધાને આપી હતી. જેલમાં એ કારા કરતો અજબ જેટલું એને દળવાનું મળતું-નખળા લોકોનું કામ પણ એ કરી અપતા હદ ઉત્તરાંત એ કામ કરતો. રાતના બપોરે ઉઘ ન આવતી ત્યારે એ ખીટી લેવા માટે ધમપછાડા મારતો અને એને ખીટી મળી પણ નહોતી. અને પછી તે ધોરવા માંડતો આ બદમાશ કાકાનું હૃદય રોળે આબાદ પીચાનું હતું. ધાખળા પર વિશાળ ઝાડના છત હેઠળ અને નેની ઉપર તાન કાઢાયા આકાશની ધુમ્મસની નીચે પડ્યો પડ્યો એ અત્યારે એની આખ સામે એ ખોદનાક ગુન્દેમારના કદરૂપા ચહેરાને નિહાળી રહ્યો. “કાળો હાકમ” એ બળડ્યો.

અત્યારે એને ઉઘ આવતી નહોતી. પણ કુતરો એની પડખે હાંકતો, આખ મીચીને પડ્યો હતો. પવનના સુસવાટથી પૂલ પર

પેલા આદમીએ વચ્ચે જ એનો હાથ ફેંટા પકડી લીધો હતો પણ આ કમવર આદમીના રાક્ષસી બળ પાસે એની તાકાત ચમત્કાર સમાન હતી.

કાળા દાંડેને શ્વાસ નેરથી ચાલતો હતો. પવનના વાયરા નોશપી ફુકાતા હતા : પહાડોની કતાર, ઉચા ઉચા વૃક્ષો, યુદ્ધ ઉપરના વેરી રતો બધે જ એક ભવકર શાન્તિ ફેલાઈ હતી. પેલા આદમીએ 'તેડું' કે એના શરીરે પરમેવો વળી આગ્યો હતો : કારણ કે જે કુતરા પાં એને આટલો પ્યાર હતો, જે કુતરાને એણે 'એકે' ગામમાંથી ઘામમાં-બચાવ લીધો હતો. તે કુતરો, એનો સાથી, એનાજ હવનની ફાતો સગાપી-અત્યાગે એક કાકુની કાતીલ છુરીનો ભેગ બન્યો. એ આદમીએ કે કમવર તો કમપારી અનુભવી પછી પીસુ હતો તેણે ગામનેથી, દયાયેલા અવાજે કહ્યું.

“જા કિ-૧?... તુમને !... કાળા હાકમ?”

“જ્યાદા ખાત ખત કરો?... પોલીસ મેરા પીછા કર રહી છે. દેખો પવન એક બડા ભારી ઝડપ હવે. સાને એર ઝવેરાતની ફુકાત હુટ લી હવે. એર વહ, સખ મયને સામનેકા દમ. કે મેકી નીચુમે. દટક રખ દિગ હવે !... દેખો ! તુમ... માન્તર બાણુ !.. મેરા કુછ ભરોસા કીકાનો નહિ છે.”

અને એટલું કહીને એ દોડ્યો અને આખના વસ્ત્રારમા ગાયબ થઈ ગયો.

એ આદમીને છાન ન રહ્યું. કયા નઝર નાખરી? - અધારામા ઉમેલા આમલીના મોટા ઝાડ નીચે જ્યાં કાળા હાકમે દોલતને દાટી હતી ત્યાં પેતાના સાથી કુતરાના લોહીહુલાણ દેહ પર... પછી જે પહાડી જગલમા કાળો હાકમ અદ્રશ્ય થઈ ગયો હતો એ દિશામા ?

પેલા આદમીએ વચ્ચે જ એનો હાથ ફેંટક પકડી લીધો હતો પણ આ ક્ષણે આદમીના રાક્ષસી બળ પાસે એની તાકાત મગતરા સમાન હતી.

કાળા હાકમનો શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો : પવનના વાયરા જોરથી ફુકાતા હતા : પહાડોની કતર, ઊંચા ઊંચા વૃક્ષો, યુલ ઉપરના ઘેરો ગરતો બધે જ એક ભગ્નકર શાન્તિ ફેલાઈ હતી : પેલા આદમીએ જોયું કે એના શરીરે પરફેવો વળી આવ્યો હતો. કારણ કે જે કુતરા પર એને આટકો ખ્યાર હતો, જે ફતરાને એણે એક મામ્માલી ધામાધી-ખચાદી લીધા હતા, તે કુતરો, એનો સાથી, એનાજ જીવનની સફરનો સગાઈ-અત્યારે એક ગાંઠની કાતીલ જુરીનો ભેગ બન્યો!... એ આદમીએ એક પળવાર તો કુતરાની અનુભવી પકી ધીમું હરીને તેણે આસ્તેથી, દયાયેલા અવાજે કહ્યું

“ક્યા ક્યા?...તુમને!...કાળા હાકમ?”

“જ્યાદા ખાત મન કંગો!... પોલીસ મેંડા પીછા કર રહી હય! દેખો મવને એક બડા ભારી ઝાકા હય! સોને જોર ઝવેરાતકી દુકાન છુટ લી હય! જોર પહ સખ મયને સામનેકા દમની કે પેઠકી નીચુમે ..દટકર રખ દિયા હય!...દેખો! તુમ...! ખાસ્તર બાણુ! ..મેરા કુછ ભરોસા હીકાનો નહિ હય!”

અને એટલું કહીને એ દોડ્યો અને આખના પડકારમા ગાયબ થઈ ગયો.

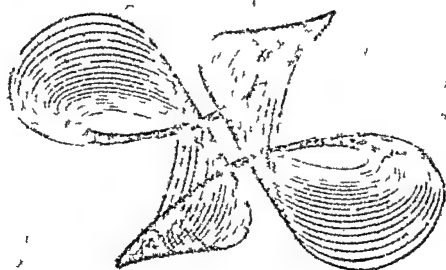
એ આદમીને લાન ન રહ્યું. ક્યાં નજર નાખવી? - અધારામાં હિલેલા આમલીના મોટા ઝાડ નીચે જ્યાં કાળા હાકમે દોલતને દાટી હતી ત્યાં કે પોતાના સાથી કુતરાના લોહીકુહાણુ દેહ પર? કે પછી જે પહાડી જગલપા કાળો હાકમ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો એ દિશામાં?

એ ફરી આછું હત્યો-એણે પોતાના હાથે જ કુતરાના હૃદયમાંથી વહી ગયેલા લોહીના ધારોઆને સાફ કર્યો: પણ એ તો નિશ્ચેતન પડ્યો હતો. એની જાણ બહાર જ લગરડા લંતી દેખાતી હતી.

અને પછી તેણે પોતાના ગરમ ધાબળામાં પોતાના સાથો, કુતરાના લોહીભીના શરીરને વિટાળી દીધું: પુત્રની નીચે વચ્ચોવચજ ન્યાં ભીની જગા હતી પોચી માટી હતી ત્યાં ચીની વાટક. વતી તેણે જમીન ખોદી, કઢાડી-અને તેની ગોદમાં તેણે એ કુતરાના ધાબળામાં પીટાળેલા દેહને-ખેસાડી દીધા ને તેની ઊપર માટી વાળી દીધી! તે ભારે પગલે, પણ ઊનાવજેથી આગપાસ ઉગી નીકળેલા જંગલી કુલોને અને પાદડાને તોડી આવ્યે-અને પછી તેણે પોતાના સાથીનો કચ્છ ઊપર સ્વે બધા પુલો અને ખાટા વાથરો દીધા.

ખે મીનીટ બાદ, 'ખમે લાકડી નાખી, ખમિયે' કરાની, હાથમાં એની જરી પુરાણી 'ખેંગ' લઈને તે ચાલી નીકળ્યો.

જતા જતા-તેણે કાળા હાકિમે બતાવેલા અમલીના વિશાળ વૃક્ષ નીચેની જગાએ નજર નાખી? ત્યાં હમણા જ ડાઈએ જમીન ખોદી હોય તેમ એણે જાણ્યું. એકે નજર નાખી આગળ ચાલતો થયો.

આસાસની ગલીમાં

‘કુલ કિરાયા દેના હોગા !...વરના સમજો ! વરના મહાનસે નિકાલ દીયા જાયગા.’

‘જુઓ લાઇ ! ખીલ બધી વાત ઠીક છે પણ આજે પાચ મહિના થયા દવાનુ ખીલ તમે ચૂકવ્યું નથી ! દિલગીર છું કે એ હવે નહાવી શકું તેમ નથી ! કાલે પૈસા જોઈએ.’

‘અમારો ખીલ આપી દેજો !...કાલે દાણો મોકલવો બંધ થાશે !...જીનો ખીલ ક્યા ચૂકાવ્યો છે ? હવે ઠીલ નહિ ચાલે.’

રતિલાલ મુઝાયો ! ગર્જા પર દબાણ આવ્યું હોય એમ એણે અખરી બાધી...અને પછી ઉંચે જોયું તો કાંઈક એની સામે હસી રહ્યું ! એ હાસ્ય થું એની આ જાતની મુંઝવણને લીધે હતું ?

ઉપરના ઉપરાઉપરી સવાલોના હથોડા એના દિમાગને કોઈ જુદી જ દુનિયામાં લઈ જતા હતા ! એનું મનોબળ આ સાલજવાની ના પાડી શક્યું નહિ ! એણે માથું ધ્રુણાવ્યું ; ‘કોઈ પણ રીતે મારે એમાંથી માર્ગ કાઢવો પડશે !...પણ કેવી રીતે ? મારે પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? પક્ષાની બંગડીઓ તો ક્યારની ચ વેચી નાખી.’

બંગડીઓએ જ મુલાવડતી કિમન સુધી દીધી હતી।
 અને હવે શુ બાકી હતું? પદ્માને તો એણે ધણીયે વાર આઘાત
 પહેચાડી દીધો હતો!...પણ તે વિનાં એ શુ કરી શકનાનો
 હતો? પદ્માનું હૈયું, પદ્માનું હૃદય, પદ્માની ઊર્મિઓ-કામળ અને જાગી
 ઉઠે એવા બ, એ કલ્પના એણે ત્રણે સમય સેતી હતી: કદાચ સેવ-
 વાની શ્રમણા સાથે દોરતી બાધી ચૂક્યો હતો!...પણ હવે એ
 ભ્રમણાને અને એ કલ્પનાના સુખને ભોગવવા માટે આપવા પડતા
 હામની એની પાસે ત્રેવડ કે ભોગવાઈ નહોતાં!...અને એથી જ
 રતિલાલે યોગ્ય ધાર્મિક કે પદ્માના દાગીનાથી આ આર્થિક આફત
 દૂર ગંખી શકાશે પણ એ અમુક કયા સુધી ચાલે? પહેલી ટોકિલા
 જન્મી...પણ એ આખો ય દિવસ રડ્યા કરતી! ચાર વર્ષની થઈ
 ત્યા સુધી એણે સાદરી જ રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. વચ્ચે પદ્માની
 કમુલાવડ થઈ ગઈ। રતિલાલે એના એક ક્રાંતિકારી દોરતની વાતોને
 જીવનમાં ઉતારવા માટે 'સતતિનિયમન'ના પ્રયોગ સાથે પ્રેમ કરવા
 માડ્યો...પણ એમાં એને એવું લાગ્યું કે પદ્માની તન્દુરસ્તીને ચિન્તા
 બક્ષાતી હતી!...અને એકાદ વર્ષ પછી એને સાફ દેખાયું કે પદ્માનું
 જીવનપદ્મ પહેલાં જેટલું પ્રસન્ન નહોતું-બલકે કંગાલયતની કાળી
 છાયા એને આવરતી હતી! કોઈક માનસિક વેદનાની વૈતરણીના
 વહેતા પાણીના ચક્રકરમાં પોતે ફસાયેલો હોય એમ એને લાગ્યું
 અને પછી વખતનો કાટો ધણું ય ચકકરો, આટ.ઓ ફરી
 ચૂક્યો અને તેમ છતાં ય રતિલાલના જીવનમાં જીવનનાં રસ અને
 રતિની રચના ગતિભર પણ દેખાયા નહિ!

મુંબઈના પગની એક નાનકડી ઝોરડી પાં રહી કારકુનપદમાં જ પડી
 રહેવાથી જીવનનો કે ઉદાર નથી થવાનો, એવા ખ્યાલે રતિલાલને કાંઈ
 દિવસ પણ ઘેરો નહોતો. હા, શેઠ કોઈ વાર પગાર તો જરૂર વધારશે, એવા
 તેણે ઘણી વાર સેવેલી ઊંડી જાડી ઇચ્છાને મૂર્ત સ્વરૂપે જોવાની
 મહેનત કરી હતી!... પણ શેઠનો વ્યાપાર, શેઠનો મુનીમ, શેઠના બીજા

ગાકરો પિંગેએ રતિલાલના પગાગમ વધારો થવો જોઈએ કે નહિ,
એ વિષે વિચારવાની કદિ થે તકલીફ લીધી નહોતી.

અને પછી એક દિવસ જન્મ્યો અશોક! જન્મવાની સાથે જ
આ અશોક મહારાજ અશોકના નામની બદનક્ષી કરવા તત્પર થયો
હતો! તેનું શરીર, તેનાં હાડકાં અને તેનું બંધારણ જ રતિલાલની
વિચારસૂચિનું રૂપ હતું. અને એથી જ પિતા પગ વેર લવા
અવતરેલા પુત્ર પેદે એણે જીવનની શરૂઆત બાળજાને દરરોજના લગુ
પડતા વિગિત રોગોની પરંપરાથી કરી બતાવી હતી!

આવા સન્નેગોમા મોડી રાતે રતિલાલ ઘેર આવતો
અને આવતાંની સાથે જ જોતે કાછક બાળકનું કાં તો અશોકનું કે
કાં તો કાકિલાનું-કાવ્યમય કરુણ રુદન સુણાતું. અને એ રુદનની
વચ્ચે વચ્ચે, બાણે કાઈ કલાકારને પ્રેરણા આપવા માટે કાઈ 'સ્પર્શ'
જરૂર હોય તેમ પક્ષા ખાસી ખાધા કરતી. સાધાગણ ખોરાક પણ
હવે પક્ષાને પચતો નહોતો એટલે ખાસી ખાઈ તેણે ક્યને પોતાના
હૃદયને મહેમાન તરીકે બેમાડી દેવાના શ્રીગણેશ ક્યાગનાય માડી
દીધા હતા!

રતિલાલ મોડી રાતે ઘેર આવી ખીલ ચૂકવવાની અશક્તિને લીધે ગયે
મહીને જ બધ થયેલા વીજળીના દીવા તરફ નજર ફરી નિઃસ્વ સ્નાન થતો
અને પછી ઘાસલેટનું 'લાલટેન' સળગાવી રાતે રાત્રી હોય તો
તે અને નહિ તો સવાગનુ દાકી ગણેલું થોડુંક 'સોજન' આરોગી
લેતો!... અને દરમ્યાન એ ઝોરડાની ગદી હોવી જોઈએ માટે જ
ગદી નહિ; પણ ગંદીથી થે વધુ ગદી, સન્નેગોએ વેર લેવાનું કાવ-
તરું રચ્યું હોય એટલી ગંદી ચોટડીમાં પડેલા એકવાડના પાણી અને
કચરા પર મચ્છરોનું બળવાન મૈત્ર્ય જાણી નાખતું!.. એકાદ બે
ઉઠતું તે તેના વિશાળ કુટુંબનું પણ આ ચોટડી, બાળ-મોરી
દીક પોષણ કરતાં: અને અવાગનવાર નહિ પણ ઘણી વાર રતિલાલનો
આભાર માનવા માટે આ ઉંદગે અને તેના ખીખીગચ્ચાં એની સામે

આવીને પોતાની 'લવી લાગણીઓ' ફેકી જતાં!

રતિલાલને એ બધું શેજીદું થઈ ગયું હતું! પણ આખરે એ બધું અસહ્ય હોવું જોઈએ, એમ રતિલાલના દીને પુકાર્યું— અને એટલા માટે જ આમાથી માર્ગ જોધવ એણે વિચાર કરવા માંડ્યો... પણ વિચાર? જેમ જેમ તે વધુ વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ એને વધુ મુંઝવણ દેખાવા લાગી વિચારેએ એને ઘેરી લીધો!... એની હાર થવા લાગી! વિચારોમાં ફસાઈ જવાથી રતિલાલે પાર્યું કે વિચાર કરવા છોડી દેવા!... પણ વિચાર એને છોડતા જ નહોતા!... ત્યારે હવે શું કરવું?

(૨)

...અને એ નોકરીએથી છૂટીને બહાર પડ્યો! આજે ઝોગ-જીરીશમી તારીખ હતી!... આવતી કાલે ત્રીશમી એટલે મહિનાની છેલ્લી તારીખ થશે!... શેફને પગાડમા કેંક વધાગે કરી આપવાની વિનતી કરવા જવું એવો મનસુખો એણે કરી લીધો!

પણ આવતી કાલે શેઠ પાસે ગળજી જવું કે ચિકી મોકલવી કે પછી પોતાની અત્યારની હાલતનું બ્યાન કરતો લાખો પત્ર પાડવો, એની ગડમથલમાથી એ બહાર આવે તે પહેલાં તો પાંચ વાગવા આવ્યા હતા!... અને બરાબર સવા પાંચ વાગે મુનીમે એને બોલાવાને કંઈક કહ્યું

'બુઓ, મી. રતિલાલ! આજકાલ ટાઈમ બહુ ખરાબ છે વેપારધંધામા કેંક ખાસ ફસ રહ્યો નથી એટલે..... ધોડીઆ! પેલો ટાઈપ કરેલો કાગળ... ..' વચ્ચે જ પિત્તળની કેમવાળા ચશ્મામાથી આંખો હંચી કરીને મુનીમે પેઢીના પટાવાળાને બોલાવ્યો અને પછી આગળ ચલાવ્યું, પેલો ટાઈપ કરેલો કાગળ મી. રતિલાલના નામનો છે, તે ટાઈપીસ્ટ પાસેથી લઈ આવ જોઈ!

ધોડુ તે 'કાગળ' લઈ આવ્યો ત્યાં સુધી રતિલાલના હૃદયે ધખક્યા ક્યું!... મુનીમે એ કાગળ પર સહી કરી તે વખતે રતિલાલના

હૃદયના ધબકાગ વધુ જોરથી થવા માડ્યા !... અને પછી એ કાગળ રતિલાલને આપ્યો અને 'પીઓન બુક' માં એ કાગળ મળ્યો છે, એવી તેની સહી લીધી ત્યાર પછી હૃદયના ધબકારાની ગતિમા વધારો થયો ! અને તે પછી જ્યારે રતિલાલે એ કાગળ પાચ્યો ત્યારે 'નો...ટિ...સ !' તમને...ફ...ટી...ક...ર...વા...મા...આ...વે... છે !' એવા શબ્દોની હારમાળા માડમાં પૂરી થતાની સાથે જ રતિલાલને પોતાને માથે કાંઈ પહોંચતી પડ્યો હોય એમ લાગ્યું !...કમ્પાઉન્ડમાં ગયુંગયુંતી માખીઓનો શિકાર કરવા માગતાં કુનરાની જીંલને એણે લુદી જ કહી લીધી !.. ગોડાઉન તરફ નજર કરી ! એક મોઢી બિલાડીએ એક ઉંદર પર તરાપ મારી હતી ! અને એક મજદુરે એખાની ગુણીને પોતાની પીઠ પરથી ઉતારીને જ ગી કાટામા ધુ...મમમમમમ અવાજ સાથે ફેંકી !...એને કેં સમજાયું નહિ...મુનીમ ખર ફરતો પપો છટકી જશે અને તે તેની પરજ આવી પુટશે, એમ લાગ્યું !

રતિલાલે 'નોટિસ'ને ખીસામા મૂકી...હંમેશ કરતાં એ આજે નોકરીએથી વહેલો છુટતો હતો !...એના કાન્તિકારી દોસ્તો એની પાસે 'એકારી'ની વાતો કરતાં, એ 'અધુ' એને અત્યારે જરા પણ યાદ આવ્યું નહિ દ્રાણ જાણે શાથી એણે પોતાના સાધનાળા, જાડા સોલવાળા સ્કીપર પફરીને નાનકડો, ખુમ ધસાઈ ગયેલો દાદરો ઉતરી જવાનું યોગ્ય ધાર્યું ! ત્યારે સામે જ ગટર આશળ કાંઈએ ખારીમાંથી વાસીદુ વાળીને તેનો કચરો ફેંક્યો !...એમાં સ્ત્રીના માથાના વાળ હતા ! એક મોઢુ ગુંચળ સફેદ વાળોનું હતું.અને એક હતું કાળા વાળોનું !, પણ કાળા વાળ વળા ઓછા હતા ! 'ખાચડીઓએ માથું હોળ્યું હશે !' સાથે કાચની મુંદર જરણી સાંગી ગઈ હતી, તેના કાચની દુકા પણ હતા અને ખાકીના કચરામા કટાઈ ગયેલી ઘડીઆળના યત્રની જુની કમાન અને જેટલું કટાયેલા ખીલા અને એકાદ મૂંઠું પણ કાંઈની એ અનુકંપાને આકર્ષવાની પરવાહ કર્યા વિના પડ્યા હતા !

રતિલાલે એના પર ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું એ તો ચાલ્યો !...
 હુળવાળો કચરો એના મોં આગળ આવ્યો-અથડાયો ! એણે દરકાર
 ન કરી. પણ એથી એને ખેતરુ જખજખસ્ત છીંક આવી. એણે
 છીંક ખાઈ લેવાનું સાહસ પણ કર્યું !...કરી લીધું ! એ ખીજું
 શું કરે ? છીંક ખાધા સિવાય છૂટકો નહોતો !

(૩)

જિંદગીમાં પહેલી જ વાર નોટિસના આધાતને રતિલાલે દૂર
 રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો આદિતોથી ટેવાઈ ગયેલા એના હૈયાએ આ
 નોટિસથી અને હવે આવી પડનારી બેકારીથી ઉભી થનારી
 કપરી પર્ણિથિતિના વિચારને બહુ ઝાઝી વાર હૃદયને હેરાન કરવાની
 છુટ ન આપી : અને એથી આ આધાત પણ અપમાનિત થઈ
 દૂર ખસી ગયો.

રતિલાલને જિંદગીમાં આ ક્ષણ કંઈક જુદી જ જણાઈ !
 ઘડી પહેલાં જ એણે છીંક ખાધી હતી !... ઘડી પહેલાં જ એણે
 કચરામાં વૃષ્ઠ અને જુવાન સ્ત્રીના પડેલા વાળના ગુચળાને ગટરમાં
 પડેલાં જોયા હતા !... ઘડી પહેલાં જ એણે ઉદર અને ખીલાડીનું
 દશ્ય નીહાળ્યું હતું !... એ બધું એને, યાદ તો આવ્યું અને એની
 મનોભૂમિ થોડીક પળામા બદલાઈ ગઈ !

એ ચાલ્યો ! આગળ અને આગળ !...ક્યાં ?... એનું તો એને
 ખોતાને જાન નહોતું. પણ અત્યારે એ વાસ્તવિકતાથી દૂર સરી જવાનું
 વધુ પસંદ કરતો હતો, એમ એનો દીમાગ એની વર્તણૂક દ્વારા ઇતો
 થતો હતો !

થોડુંક ચાલ્યો હશે ત્યાં તો પાસેની ગલીને નાકે આવેલી એક
 ઇશાનીની મુસ્લીમ હોટેલના ખુણામાંથી રેડિયો-ગ્રામોફોન સુરો કાઢતું
 હતું :

‘હા રે સૌચાં ! લગી તેરી નઝરીયાં !

તેરી કતિલ કટાન્યાં !

તેરી રંગીન પીચકાન્યાં !

હા રે સૌચાં !

દેદે દિલ મીઠાતે હૈ હમ ગમ ખા કર

શખે વરસ કાઢતે હૈ હમ શરાખે અગ્ક પી કર !

હા રે સૌચા લગી તેરી નઝરીયાં !

હાં રે !...

રતિલાલે રતિલાલને ‘બૂછયું’ ‘કંઈ કંઈ સમજે છે ? ‘દેદે’ દિલ’
મીઠાતે હૈ હમ ગમ ખા કર !’.. હવે શું કરવું ?

‘કંઈ ફિકર નહિ !...તું ચે તારું દર્દ ભુલાવી દેતે !’

‘હા !...ચાલ લાઈ રતિલાલ તૈયાર થઈ જા !...

ભુલાવી દે એ બધું !’

અને ત્યાં તો લગડો બન્તીવાળો બુના જમાનાની, પસેથી
સાકડી ગલીને નાફે આવેલી ગેસની બન્તીમાં તેજ પૂરી ગયો...
હર્ષમા આવેલા સામેના ટાવરની ઘડીયાળે રાતના સાત વાગ્યાના
ટકોગ બજાવવા પહેલાંનું થોડુંક આસ્તાવિક સંગીત દેડ્યું !

પણ વળી પાછી એ નોટીસ !...એની પકાની પીડા !...અશોખનો
આર્તનાદ !...કોઢિલની કારમી કીકીયારી .! અને તે પછી મકાનવાળાની
ધર ખાલી કરવાની ધમકી !...ઘણાવાળા અને ડાકટરની પણ
તેમના પૈસા ચૂકવી દેવાની તાકીદો !...આ બધું એની નજર સામેથી
ઝડપથી પસાઈ થઈ ગયું...પણ પેલી નઝાકતાલરી રેકર્ડનું ગીત
તેના મગજમાંથી ખસતું ન હતું.

‘દેદે’ દિલ મીઠાતે હૈ હમ ગમ ખા કર !’

એ ચાલવા લાગ્યા !-વધું ગતિથી !-વેગથી ! આજની રાતની
રોશનીમાં એણે ગમે તે રીતે ગુલાબી રંગ શોધી કહાડ્યો !...દુનિયા
બધી ગુલાબી છે ! ખસ ! બધે ય આરામ !-એન !...એણે છે ! ‘ચાલો,

આપણે એ એ ગુલામી રોશનીમા ગાયબ થઈ જઈએ!

પણ આ ક્યો રસ્તો આવ્યો? આ કઈ ગલી આવી? રતિલાલે ઘણી વાર એના દોસ્તોને મુખેથી સાલવ્યું હતું કે આ રસ્તા પર તો બદમાશી રમતી હોય છે!...આ રસ્તા પર ગુનો લુભતો હોય છે!... આ રસ્તા પર ખુબસુરતીના મહોરની શમાઓ જલતી હોય છે!... આ શમાની આસપાસ કેટલાય પરવાનાઓ થોડીક પળો માટે જલીને પાછા 'હોશ'માં (શુદ્ધિમાં) આવતા થોડાક પૈસાથી પરવાના મેળવી લઈ લે છે! અને આ રસ્તા પર જ પાનની પીચકરીઓ, પગના ઠેકા, તળલાના તાલ અને મેંદીથી રંગેલી પાનીઓ અને ઝાંઝરના ઝણકારાના સૂર રાસ લેતા હોય છે!

ખીબજોને જે રીતે એવો સાદ ગમે છે તે રીતે રતિલાલને એ જિંદગીનો સાદ ગમ્યો! તેણે એ સાદ સાલવ્યો! આવકાર્યો એ ખરો! પદ્માને નાનકડા અશોકને અને દોઢલાને બૂલી જઈને.

આ રસ્તા પરથી સંલગાયેલા સાદને આવકારતાંની સાથે જ એણે ઉચે જોયું!...જલદ રોશની નીચે ખેંઢેલી એ આગતને એણે જોઈ. 'પક-પાવડર' અને 'લીપસ્ટીક'થી અને મેલી પણ સુદર દેખાતી ખુબ જ જરીયાત લેસના મોટા પદ્મવાળી સાડીથી એણે રાતના ઠરસાને બહેલાવ્યો હતો. આખોમાં ઢાળી મેશ કરતા રાતની ગુલામી નશોના સુરમાને આજીને એણે ખુબસુરતી પર ઓપ ચઢાવ્યો હતો: આમ એણે એના જોખનની શમા જલતી રાખી હતી!

રતિલાલે એનાં નયન જોયા!..અને તેને પેલું ગીત ફરી યાદ આવ્યું: 'હા રે સૌયા લગી તેરી નઝરીયા!...કાતિલ નઝરીયા!'

આહ! એ કાતિલ નઝરીયાથી શા માટે કપાઈ ન મરવું? શા માટે ધાયલ ન થવું?...કેટલી મંઝા આવે? રતિલાલે પકેલી જ વાર વેદ્યાગીરીને વિદાય આપી!

બધું મનોબળ એકઠું કરીને, ગમે તેમ કરીને રતિલાલે એકી ખારીમા એકેલી ઝોરતને બરાબર જોઈ લીધી. અને આંખના પલકારામા એણે એ ઝોરતના ઘરના દાદરને પકડી લીધો.

પાનની પીચકારીઓથો ભરેલા જૂતા દાદરના પગથોવાનાં ખૂણાએ, દાદરના ઉપલા પગથોવાના કોણ પર ઉભેલી, એક સ્ત્રી અને તેની અદા, અને ત્યાં પથરાઈ રહેલી 'ખીર' અને એવા ખીજ શરાબની 'ખુશ્ખુ'એ રતિલાલને 'આવકાર' આપ્યો. પણ પેલી સ્ત્રી ક્યા હતી? .. દાદર ચઢીને ઉપર આવ્યો ત્યાં તો આપા જેવી એક અણુધડ અને કંઈપી સ્ત્રીએ-ઘાટણે એને કહ્યું, 'આઈએ શેઠ!...યહા આઈએ!'

એ અદર ગયો!...એ જ તે સ્ત્રી હતી! એ જ તે ઝોરત હતી! સામે એક પલગ વધુ પડતા શણગારથી-ગદી રીતે શોભતો હતો! વચ્ચે એક ટીપાઈ અને તેની આસપાસ મેચાર ખુરશીઓ પડી હતી ખૂણામા જૂતા જમાનાનું 'ચુડીવાળું' ગ્રામોફોન પડ્યું હતું! પલગ જે દીવાલની અડોઅડ હતો તે દીવાલ-ર પુરૂષની લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવા ચિત્રો હતા-જપાની સ્ત્રી સ્નાન કરતી હતી એક નસ સ્ત્રી એક બગલાની પાંખમા પોતાની નમ્મતા છૂપાવવા મથતી હતી!... રતિલાલે એ બધું જોયું અને પછી પેલી ઝોરતના ચહેરા તરફ નજર ફેંકી.

'આઈએ શેઠ! ઝોરતે હમેશનું આવકારવાક્ય ક્રેક્યું.'

રતિલાલે પોતાની આંખો 'ઠીક' કરી દિલ પણ 'ઠીક' કરવા પ્રયત્ન કર્યો! એ ઝોરત જવાન હતી કે જવાની એને કોડી જવાની ધમકી આપતી હતી: એટલા માટે જ એણે, કસકસીને બાંધેલું ચોવન નાસી જવા થોડુંક બહાર ડોકીયું કરી રહ્યું હતું. રતિલાલે આખોને અટકાવી તો ચેતે ત્યાં ઠરી. મુજબ હૈયે એ ખુરશી પર બેઠો, પેલા સ્ત્રીએ પાછળથી આવી ગળે હાથ નાખ્યો-અને પછી છણુક કરી એની સામે આવી ઊભી રહી.

'ક્યા સોચતે હો? આરોમસે બચકોના!'

‘રતિલાલે વિચાર્યું’ કે આ ઓરત ખીજી ઓરતો કરતાં કેટલી ‘મીઠી’ અને ‘માયાળુ’ છે? કેટલી સલુકાઈવાળી છે!... કેટલી ‘સમ્ય’ છે?... એણે પુસ્તકોમાં વાંચ્યું હતું કે આવી સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓ ઘણી ય બદમાશ નીચ અને લુચ્ચી હોય છે! પણ એ વાતને એનો અત્યા-રનો અનુભવ જુદી ઠેરાવતો હતો.

...એણે ગજવું તપાસી જોયું, પાકીટ બહાર કાઢીને નહિ: પણ મનને ખીરસામાં મોકલીને!

રતિલાલને તેના જીવનમાં પડેલી જ વાર કોઈક ‘શેઠ’! ‘માલીક’ તરીકે સંબોધી રહ્યું હતું—પણ એ તો કેટલું દંભભર્યું. કેટલું પોતળ કેટલું છીછરું અને લાગણીવિહોળું હતું?... પણ એ તો બધા લેખકો માટે જ!... રતિલાલના હૃદયને તો એમાં ‘સમ્યાઈ દેખાઈ. પછી ભલે એ ઓરતનો ઇરાદો જુદો જ હોય!

‘કહાંકી રહેતેવાલી?’ રતિલાલે હિમંત કરી પુછ્યું

‘સાબ! કશ્મીર કી’

‘સા’બ! કશ્મીરકી?... તો યહા ક્યસે આઈ?’

‘જનાબ!... પેશા...’

‘હાં! યે પેશા તુમને કિશ લિયે શરૂ કીયા?’

‘જનાબ! મેરે પાસ ખડેખડે લોગ આ ચુકે હય. મયંને ખડીખડી શરાફત કી ખાતે સુની હય... લેકિન...! જાતે દો...!! મેં જાનતી હુ ખૂબખૂબ!.. યે સંખ હય પેટકે લિયે!’

‘લેકિન... તું... તુંમ દુસરા ધધા બી કર સકતી હો,’

જનાબ! એક વખત જો યે રાહ પર આ ગઈ તો મંચ દુસરે રાહ પર કબી નહિ જા સકતી! મૈને ખૂબ સોચા હય! બહુત કુચ્છ સમજા હૈ... ખાતે જાનાતે જીતના વો આસાન નહિ હય! ખયર! જાતે દો!’

રતિલાલે આ ઓરતની જિંદગી પ્રત્યેની એક જાતની નિર્મોહિતા, એક પ્રકારની લાગણીવિહોળી દોરતી અને જિંદગી પર દયા કે તરસ

ન ખાવાની એક ભતની થેલી ઉઠરતા જોઈ-અરાખર જોઈ ।

એના શરીરે પરસેવો વળ્યો હતો ।...એનું મો લાલ-લાલ થઈ ગયું હતું ।

‘જના...!’ ખંખાતે સ્વીચ મળવાથી ગતિ આવી.

અને રતિલાલ વિચારમાં પડી ગયો-ખુબ ખુબ ! જાંઝા જાંઝા ! ...જીવનના અટપટા પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરવાનું એને આવે સમયે કેમ સંજયુ હશે ? ધણી જે વાર એ કપરી અને કટોકટીની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતો ત્યારે એને કંઈ સંજયુ નહિ. પણ આજે આવા સંજોગોમાં પેઢી પરથી નોટીસ લઈ, જેકારીની ‘ટીકાટ’ લઈ આઘાતને સોધો કરી નાખીને, નિશ્વાસો નાખ્યા પિતા એ આ ગલીમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને આ ઘરનો દાદર ચઢી ગયો હતો ।...જ્યાં એણે નફરત કદંબી હતી, જ્યાં એણે નીચતા કદંબી હતી ત્યાંથી એને કૂંક જૂદું જ જડી આવ્યું !

જ્યારે એ ઝોરતે પોતાની ચોલીને ફરી વાર પહેરવા માડી ત્યારે તેણે રતિલાલને પૂછ્યું :

‘જેહા ! આપડી બીબી હય ?’

‘હા, થી...!’

‘વતન ગઈ હય કયા ?’

‘નહિ ?’

‘તખ ?’

‘સર ગઈ !...વહ સર ગઈ ।’

‘કયા વહ સર ગઈ ? જનાખ । બડી ખૂરી ખાત ।’ એના ચહેરા પર શોક દેખાયો ।-દુખ દેખાયું ।...

જરા વાર રહી એ ઝોરતે ફરી પૂછ્યું ‘વહ ખૂળચરત હોગી, જનાખ ?’

‘હાં, વહ ખૂબસુરત થો!’

રતિલાલે નોકરી છોડવાની નોટીસથી નિશ્વાસ નહોતો નાખ્યો—
અહિં આવતાં પહેલાં પંજાનું દુખ, કોકિલાના કરુણ રૂદનપડા,
અશોકના અસંખ્ય દુઃખપૂર્ણ ખુમખરાડ એને સ્પર્શી શક્યા નહોતા!...
પણ જલદ રોશની નીચે બેસનારી રૂપની બજારમાં જોમનની હાટડી માડનારી
આ સ્ત્રીના, એની બીબીના મૃત્યુની વાત સાંભળીને છોડેલા એક
હિડા નિઃશ્વાસથી એને હૃદયમાં કેદ થયું. એને થયું કે આવી સ્ત્રીઓને
પણ દ્રોષક લાગણીથી આઘાત પહોંચે છે ખરો!

એ અચાનક ઉભો થયો!

‘કયું રોહણ?’

જાણે દરવાજા તરફ પગલાં માંડ્યાં

‘ફર જર આના—’ કહી રતિલાલ તરફ એ ઝોરતે, એક મીઠું
સ્મિત રવાના કર્યું.

એ ગયો!...એની પાછળથી જતીની રોશની ફરી નાચી
હીડી!.. એ ઝોરતે ‘પફ-પાવર-લીપસ્ટીક’નાં ચુંબન કરીને ફરી
બારી પાસેની ઉંચી ખુરશીમાં ઝુકાવો દીધું.

(૪)

રતિલાલને ખબર નહોતી કે એના પગ એને કેટલે દૂર લઈ
આવ્યા હતા! જે રસ્તાને તેણે અને તેણે વાચેલા બીજા પુસ્ત-
કોએ ‘નીચ’ અને ‘કમીનો’ ધારી લીધો હતો. એ જ રસ્તા પરથી
એને ફેંકે જડી આવ્યું!...એને ત્યાંથી એક ‘જીવન’ જડી આવ્યું!
જાણે એને ખરેખર કોઈક કિમતી વસ્તુ મળી આવી હોયને એવી
સાચી ભાવના કે પછી અમણા સેવતો એ આગળ ને આગળ
ચાલતો હતો.

‘તું ત્યાં શા માટે ગયો હતો?’ રસ્તા પરના રતિલાલને અદ-
રના રતિલાલે પૂછ્યું.

‘હાં, એમાં શું થયું?’

‘પણ નાહકે પૈસા બગાડ્યા!’

‘એથી મને ફાયદો થયો! રોજગોજનાં દુઃખ મારાથી સહન
નથી થતા! પંજાને હું જરૂર ચાહું છું. અશોક...કોકિલા શું માગ

સત્તાનો નથી? ત્યાં તો મને વધુ દુઃખ થાય છે!’

‘તું કાયર છે! જીવનની વાસ્તવિકતાનો સામનો કરવાની તારામાં તાકાત નથી.. એટલે...’

‘ભલે એ કાયરતાને લીધે હું ત્યાં ગયો! ..ભલે એ કાયરતા મારા દિલમાં વસી! એવી કાયરતા અમર રહે!.. એ કાયરતાએ મને જીવતો રાખ્યો, નહિતર હું આવતી કાલનાં અખબારોની ખબરમાં એક સરસ બનાવ તરીકે રજુ થાત. ‘એકારીને લીધે, ડૉટુમ્પિક કંગાલીયતને લીધે એક યુવાને પીધેલું ઝેર!’ આવાં ‘હેડીંગ’ હેઠળ દુનિયા બધી મારા આપઘાતના ખબર વાચત!

‘પણ આવો નાહકનો પોડળ આભાસ, આવી છેતરપીંડી, આવી સતાકુકડી રમત ક્યા મુઘી?’

‘જ્યાં મુઘી શાંતિ અને સુખ ન મળે ત્યાં મુઘી મારા જેવાઓ માટે આ જ છે. તું તો વેદીયો છે! બંધ કર તારો આ નીતિ-અનીતિનો લવારો!’

એ ખૂબ દૂર નીકળી આવ્યો હતો..... પછી ટ્રામમાં ચે ખેંચી ચૂક્યો હતો! ટ્રેઈનમાંથી ઉતરીને પોતાના ઘરની ઓસરીમાં જ્યારે તે આવી પહોંચ્યો ત્યારે અધારા ખુશ્ખામાંથી કુતરાઓ ભસતા ભસતા તેની સામે આવ્યા!

તેણે પોતાના ઘરનું કમાડ ખખડાવ્યું. અદરથી કંઈ જવાબ જડ્યો નહિ

એણે જોરથી ધક્કો માર્યો! બારણું ઉઘડી ગયું! એક ખાટલા પર તેની સ્ત્રી ગ્રાણવિહિન દેહ સાથે નિશ્ચેતન પડી હતી! પાસેની ઓકડીમાં સવરનો એકવાડ એમનો એમ પડ્યો હતો! બે ઉદરોએ પોતાનું રાત્રિભેજન શરૂ કર્યું હતું!

પગાના ચેતનહિન દેહની પાસે જ અશોક સુતો હતો...પણ થોડીક જ પળો પીતી નહિ હોય ત્યાં તો કેકિલા જગી ઉડી! એણે એનું કારણ રૂઢન શરૂ કર્યું...અશોકે એમાં સાદ પુરાવ્યો!

રતિલાલે બાગણ બોલી નાખ્યું. ‘જરા હવા તો આવવા દે!’ એ બબડ્યો!

કો'કનો ભેટો !

ગંગા નદીના તીર પર ઠંડી બેફામ બની રખડતી હતી. એની પાંખોની હડફટમાં જે આવતું એને એનો ફટકો પડતો: ગુરૂવો આજે ત્રણ દિવસ થયાં બેફાર, બેફાર અને બેજેન દાલતમાં ગંગાને તીરે આવેલા મંદીરની પાસેના એકાદ બખોલિયામાં કોઈ ન બુખે તેમ લરાઇને પડ્યો રહેતો હતો. પણ કોઈ માનવીની આંખો એને ત્યાં દુટિયું વાળીને જમી ગએલો દેખી લેતી અને એને ત્યાંથી વિદાય લેવી પડતી. અને ઠંડીના ચાપખા સહીને કોઈ બીજા ઝાડની બખોલનો આશરો શોધવા બહાર નીકળી રખડવું પડતું.

બનારસના રાજમાર્ગ પર ગુરૂવો ખૂબજ રખડી આવ્યો હતો. ત્યાં ગયો ત્યાંથી એને કામ આપવાની સાફ ના મળી હતી. આજે આઠ દિવસ થયા એણે પોતાનો ફાટેલો ડગલોથે વેચી નાંખ્યો હતો. પણ એને આવતું કાંઈ આપે?

કારમી કહડતી બુખે એના પર સવારી કરી હતી. એની આંખમાં અંધારા ઘેરાતાં હતાં. એ-ચાલ્યો, ખૂબ ખૂબ ચાલ્યો શહેરની ઘરતી રસ્તાના પંગથારો અને મોટી હવેલીઓના અને સુવર્ણ કળશે શણગારેલા દેવ મંદિરોનાં પડછાયા પરથી પણ એ પસાર થઈ ચુક્યો-અને એના પગ એટલું બટકી ચૂક્યા હતા કે હવે એની

આખોમાં અંધારા વેરાતા હતા!... પગમા આગળ ચાલવાની તાકાત હતી કે કેમ, એ એને સાટે સવાલ હતો.

પણ ગુરૂવો હતો કોણ ?

એક લિખાગે ? એક ભંગી ? એક ભામટો !... એક ગજરેલ, નાચીઝ છોકરો !...

એ બાણતો હતો કે જીવલેા ભગી એનો બાપ હતો પણ જીવલાએ જ્યારે એને સાફ સાફ સુધાવી દીધું કે “તુ તો અમને જડી આવ્યો છે...” અને અમારો સગો દીકરો નથી !...” ત્યારે એ વિચારમા પડી ગયો હતો ! ..કેનો દીકરો હતો એ ?... પણ ગમે તેનો દીકરો હોય તો તેથી શુ ?.. એને તો ભૂખ લાગી હતી !

એને ખબર નહોતી કે એનો બાપ કોણ હતો, એની મા પ્રાણ હતી ! .એ પોતે હવે એટલું જ બચતો હતો કે જ્યારે એને સમજ આવી ત્યારે જીવલા ભગીએ એને રાખ્યો હતો. રોજ રોજ એ કચરા અને કાદવના ટગલા પાસે બીજા નાગાપૂંગાં છાકરાઓ સાથે રમ્યા કરતો હતો !...અને આજે અચાનક જ એનું દિલ એને પૂછી ગયું હતું કે એને કોણે જન્માવ્યો ?...એના માબાપ કોણ અને જીવલાને એ કેવી રીતે જડી આવ્યો ?

જીવલા ભગીએ આખરે આરમાન સામે જોયા હાથ કરીને, બાણે કોઈ લાગતા વળતાને સંજનાવતો હોય ને તેમ પુકાયું. “હે ભગવાન ! ..હવે આ ગુરૂવાને અમારાથી પોષી શકાન તેમ નથી ! અને મજૂરી મળતી નથી, વળી એ પૂરી બીખ પણ માગી આવતો નથી...અહિં ક્યાં એક પાછ પણ અમને વધારાની મળે છે ?...અને આમ ખેડાર જેવો રખડયા કરે છે...” ..એને પોષવાની અમારામાં શક્તિ નથી !”

- અને તેણે ગુરૂવાને કહી દીધું.

—“ ગુરૂવા ! ભાઈ ! તું ચાલ્યો જા ! -જા, અદિથી, તારું પૂરું જ્યાં સુધી અમારાથી થતું હતું ત્યાં સુધી

કોકના મોટા !

૫૫

“હું” ! હવે વખત આવ્યો છે...તું તારું રળી બા !

“પણ આપણા હું જાઉં ક્યા ?”

“લાઇ મારે છ સાત ઢોકરાં છે ! મેં તને ખુબ પોષ્યો-મોટો થી હવે મારામાં શક્તિ નથી. તું તારું ફૂટી બા બાપુ !”

“પણ તમે જ મારા મા-બાપ છોને ?” ગુરૂવો કંગાશિયતથી મોઢ્યો.

“લાઇ ! અમે તારાં સાચાં મા-બાપ નથી !”

તેણે આકાશ-સામે જોયું

“હેં ?...સાચે જ”

“હા ! લાઇ !”

“ત્યારે મારા સાચાં મા-બાપ કોણ ?”

ગુરૂવો એની ફાટી આજે જીવવાને જોઇ રહ્યો.

“તારે જાણવું છે ?...તો ભલે, સાંભળી શે...તું નાનકડો બાળક હતો-માના ઉદરેથી આવી તેં આ દુનિયાની હવાનો પહેલો શ્વાસ લીધો ત્યારથી મેં જ તને ઉછેર્યો છે...એ બરાબર છે; જો !... પણ મને એ ધડી બરાબર યાદ છે ! એ રાત હતી...ખૂબ ખૂબ વરસાદ વરસતો હતો...વીજળીના ઢાટકા થતા હતા અને અમે જ્યાં રહીએ છીએ એ પતરાની છાપરીઓનું છાપડું જ ઊડી જશે, એમ લાગતું હતું !

અને આ વડ જાણે હમણાં જ અમારી ઝોરડી પર તુટી પડશે ?...તારી બા-એટલે રૂપલીની બા !...આજે તો એ ક્યા છે ? મને ખાતરી છે કે જો એ હવાત હત તો તને આમ રખડવું ન પડત !...પણ...હું શું કરું ? ...મારે આમ કરવાની ફરજ પડે છે !...મારાથી આખા કુટુંબનું પુરું ચલુ નથી !...એ નાનકડી ઝોરડીમાં...હું તારી બા...નાનકડી કીકી, રૂખલી, રૂપલી બુધવો, ગોપાળીજો, લાજમી, મોંઘલી, અને આપણા પ્રેમાકાકા...એ બધા ય જીવે નાનકડી ખોલીમાં ગોંધાયા હતા...અને ટાક તો

ગજબ :

અમારી હાલત તે વખતે ક્યા સારી હતી ?

તેમ અમારી ઓરડીને અમે સૂકી રાખવા મહેનત કરતાં હતા...

‘ગામના કચરામાંથી વીણી લાવેલાં કાગળિયા અને લાકડાને અમે લાગેલી એક સગડીમાં બાળતા હતા : છાપગમાંથી પાણી ગળતું હતું. અને આપણી આ નાનકડી છોડી તારી બાના પેટમાં હતી : હજી સાતમે મહિનો ચાલેલો હશે અને તે વખતે ઓચિતોજ વરસાદ રહી ગયો. પણ એકએક મોટું પતરું જે અમારા દરવાજાની પાસે પડ્યું રહેતું તે ફસડાઈ પડતાં એની હડફટમાં કોઈ આવી ગયું’ એટલે તેનો ખૂબ મોટો અવાજ થયો. મારામાં તો બહાર જવાની હિંમત નહોતી. ટાઢ કહે...મારું કામ !...પણ તારી માનો જીવ ન રહ્યો. ‘બહાર કણુ સે ?’ એમ કહેતાં કને એ ગઈ. મેં ના પાડી... એલી તને સાતમે મહિનો હાલે છે અને તું જન્મ મા !-પણ એ તો ગઈ...બારણું ઉપડ્યું અને પવનના મુસવાટાએ ઝાપટ મારી. નેવા પરથી પડતું પાણી અમારી પથારી પર ઝાલક મારી ગયું... રૂબલી જાગી ઊઠી. મેં એની પીઠ પર હાથ ફેરવવા માડ્યો-હજી જ હવે અને તારી એ બા તો ગઈ...

‘ગુરવા !...તું હમણાં સમજણો થયો છ !...જે, બરાબર સાંભળ !...બહાર કચરાનો ઢગ તો હતો : એલા કારકુનો રે છેને એ આખીયે ચાર ચાલોનો કચરો અહિં બેગો થાય છે. એની પાછળ વિશ્વનાથજીતું મંદિર છે-આપુ ? આપણાથી તો ત્યાં જવાય જ કેમ ? એ લોકો ચારી નાંખેને !...આપણે કંઈ અનખ છીએ ?

...અને આખા શેરનો એ ઉકરડો...આપણા આ ઘરની પાસે જ હતો....હમણાં વળી મનસીપાલીટીએ કચરાની ખીજે ગેઠવણ કરી છે તોયે કેટલીક ચાલીવાળા અહિંજ કચરો નાખી જાય છે...એ ઉકરડા પર !...આજથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં...તારી ઉમર મને યાદજ નથી. હશે, બાર ચૌદ વરસ....એ જ ઉકરડા પર ગોદમાં તું એકો તો !...

AN
ENGLISH-GUJARATI GLOSSARY
OF
SCIENTIFIC TERMS

તેમ અમારી ઓરડીને અમે સૂકી રાખવા મહેનત કરતા હતા...

‘ગામના કચરામાંથી વીણી લાવેલાં કાગળિયાં અને લાકડાને અમે લાગેલી એક સગડીમાં બાળતાં હતાં : જાપગમાંથી પાણી ગળતુ હતું. અને આપણી આ નાનકડી છોડી તારી બાના પેટમાં હતી હજી સાતમે મહિનો ચાલતો હતો. અને તે વખતે ઓગિતોજ વરસાદ રહી ગયો પણ એકાએક મોટું પતડું જે અમારા દરવાજાની પાસે પડ્યું રહેતું તે ફસડાઇ પડતાં એની હડફટમાં કાંઈ આવી ગયું એટલે તેનો ખૂબ મોટો અવાજ થયો. મારામાં તો બહાર જવાની હિંમત નહોતી. ટાલ કહે...મારું કામ !...પણ તારી માનો જીવ ન રહ્યો. ‘બહાર કુણું સે ?’ એમ કહેતાં કને એ ગઈ, મેં ના પાડી... એલી તને સાતમે મહિનો હાલે છે અને તું જા’શ મા !-પણ એ તો ગઈ...આરણું ઉવડ્યું અને પંવનના સુસવાટાએ ઝાપટ મારી તેવા પરથી પડતું પાણી અમારી પથારી પર ઝાલક મારી ગયું. રૂબલી જાગી બિડી મેં એની પીઠ પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો-હુમ જા હવે અને તારી એ બા તો ગઈ...

‘શુદ્ધા ! તું હમણાં સમજણો થયો છો !...એ, બરાબર સાંભળ !...બહાર કચરાનો ઢગ તો હતો એલા કારકુનો રે છેને એ આખીયે ચાર ચાલોનો કચરો અહિં બેઠો થાય છે. એની પાછળ વિશ્વનાથજીતું મંદિર છે-માયુ ? આપણાથી તો ત્યાં જવાય જ કેમ ? એ લોહા મારી નાંખેને !...આપણે કંઈ મનખ છીએ ?

...અને આખા શેરનો એ ઉકરડો...આપણા આ ઘરની પાસે જ હતો...હમણાં વળી મનસીપાલીટીએ કચરાની બીજે ગેઠવણ કરી છે તોયે કેટલીક ચાલીવાળા અહિંજ કચરો નાખી નાથ છે...એ ઉ પર !...આજથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં...તારી ઉમર મને યાદજ હશે બાર ચૌદ વરસ...એ જ ઉકરડો પર ગોદમાં બેઠો તો !...

હાથમાં એક પોટકું હતું એ મેઘલી રાતઃ પવનના સખત સુસવાતા વાયરા!...આઠાશમાં વીજળી ઝબકતી હતી પાણીના ખળખળ વહી જવાનો અવાજ-ફાટિ... ફાટિ...ફાટિ...એ દેડકાંનો અવાજ હતું આજે જે મારા કાનમાં સાંભળી રહ્યો છું. વડલાની ડાળીએ અને પાદડાં પવનના સપાટાથી વાતાવરણને જરાક ભારે અને ભયંકર બનાવી દેતા હતા-અને તારી બાએ, સાબળ!...એને સાતમો મહિનો ચાલતો હતો છતાં જે-વગસતે વરસાદે એને જોષ લીધી!..."

“એને કાને? ગુરુવાએ વચ્ચે આવેશથી પુછ્યું.”

“તા...ત... ત...તારી...માને”

“શું?”

“તારી માને?”

“મારી માને?”

“હા...”

“પણ મારી મા વળી કોણ?”

“ગુરુવાના ચહેરા પર ન સમજાય એવી આશ્ચર્યની છાપ હતી.

“તારી મા!...તને જોણે પોતાના ઉદરમાં નવ માસ સુધી જળવ્યો. પોણ્યો-અને પછી તજી દીધો...”

“હે!...”

“હા.”

“હા, તારી માને ફપલીની બાએ બરાબર દીડી-અને તે એક પોટલાને ઉકરડાની બાજુમાં એક બખોલમાં મૂકી દે છે...અને આસ-પાસ જુએ છે...અને કોઈ જોતું તો નથી ને?...એવા ભાવ એના મો પર બરાબર દેખાય છે!... ફરીવાર એ આસપાસ જુએ છે... થોડીવાર ઊભી રહી અને એ ચાલતી થાય છે, પણ એના પગ પતરા પર ફડવાથી અવાજ થાય છે... એ ચમકે છે...ફરી આસપાસ જુએ છે...અને તે ચાલવા માંડે છે...” જીવલા બંગીએ શ્વાસ લીધો

“પછી?” અધીરામથી ગુરુવાએ પૂછ્યું.

કો'કનો બેટો!

૫૯

“અડધી રાત વીતી ગઈ હતી...અને ત્યારે એ ઓરત પાછી જતી હતી ત્યારે જ એણે રૂબલીની ખાતો અવાજ સાંભળ્યો—

“—ભાઈ રીયો ખાઈ? અહિં શું મૂકી જવ છો?” અને તે જ વખતે વીજળીનો એક જળખર કડાકો થયો...એક ક્ષણ બેટના સમયમાં એ વીજળીના પ્રકાશમાં, વરસાદની આછેરી ધારાઓ વચ્ચે રૂબલીની ખાતે એક ઓરતનું મોં જોઈ લીધું...

“પણ એ ઓરત કોણ હતી?” ગુરૂવાએ ફરી અકળાઈને અધીરતાથી પૂછ્યું.

“એ તારી મા...”

“પણ એની ઓળખ...?”

“એની ઓળખ? મેં બહુ તપાસ કરી...રૂબલીની ખાતે કશું કે એ તો ...” જીવલો ભાંગી જરાક અટકી ગયો.

તે થોડે દુર દેખાતા મહાદેવજીના મંદિર પર ફરફરતી ધમ્મ તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી તેણે ગુરૂવાની સામે જોયું અને પછી કહ્યું “જો...આ ધમ્મ દીડી?”

“હા.. એ તો મહાદેવજીનું મંદિર છે, એનું શું?”

“એની પાછળ હવેલી દીડી?”

“હા; એ તો આપણા રાવબહાદુર રામચરણ શેઠે સ્થાપેલો વિધવાશ્રમ છે.”

“એ વિધવાશ્રમની એક વિધવા...”

“હું?”

“હા...”

“પણ એ ત્યાની વિધવા હતી એની ખબર કેમ પડી?”

“કેમ? રૂબલીની ખા રોજ ત્યાંનું જામદ સાફ કરવા જતી ત્યારે બારીમાં એ ઓરતનું મોં જોતી...એણે ઘણી થો વાર મને કહ્યું હતું

‘ત્યારે મારા બાપુ ?!...મારા બાપા કોણ ?’

“પગમેશ્વર...” જીવતાએ હડે પેટે કહ્યું
 ગુરુવાથી ઊભા ન રહી શકાયું—એ ધમ લઈને જમીન પર
 ખેસી ગયો.

(૩)

આજે આઠ દિવસ થયા ગુરુવો ભટકતો હતો—લોકોના
 એકામાંથી એની ભૂખ ફંતોપતી : ખુદ્દા આસ્માન હેઠળ એ સૂઈ
 રહેતો—અડધો નાગોપુર્ગો.

અને રોજ રોજ એતું દિલ પુકારી પુકારી પૂછતું, ‘તારો ખાપ
 કાણ?’..

...એના અંદરના સંસ્કાર જીવતા ભગીથી કંઈક જુદા હતા,
 એ વાત એ અને હમો સારી રીતે જાણતા—થઈ ગયા હતા પણ એ
 શા માટે જુદા હતા, એતું કાગળ હવે એને નરાબર સમજાઈ ગયું
 હતું.

‘મારો ખાપ!’

‘મારો ખાપ!’

“ઓ ભગવાન, મારો ખાપ કાણ?” એ જ વિચાર એના
 મગજમાં, એના દિલમાં, એના જીવનમાં ડગલે પગલે અથડાતો હતો.
 અને એણે ફરી વાર વિચાર્યું, ‘મને જનમ દેનારી એ વિધવા કાણ
 હશે? પણ વિધવાને કંઈ છોકરાં થતાં હશે?...કાણ જાણે...?’

અને આજે ખેસુમાર ઠંડી વચ્ચે એ રંગડતો હતો. એને
 ક્યાથીયે ખાવાનું મળ્યું નહોતું, સખત ભૂખ એને સતાવી રહી
 હતી. ગઈ કાલે રાતના એને સખત માર પડ્યો હતો...એતું
 આખુંયે અંગ કળતું હતું..એક મંદિરની આડમાં સુતો હતો—ખીજા
 લિખારીઓની વચ્ચે. પણ એને તો લિખારીથીયે બદલતર ગણી
 દહાડવામાં આવ્યો હતો—‘સાળા, તું નીચ લગી છો!.. દેડ છો!..
 આ લિખારીઓ તો ભગવાનનું નામ લે છે. તું તો લગી છે અહીં

‘હે ! ગંગા માઇ ! અમારા પાપ બાળી નાખજો... અને ગુરૂવો
એ ભાવિકોનાં ટોળાં પાસે આવ્યો.

‘બાપુ ! કાંઈ આ ગરીબને કંઈક ખાવાનું આપો-હું જીખ્યો
છું-હુવા દઇશ-’

‘ચલ હટ ! !

‘નીકળ અહીંથી...’

સાળા ? હટ !... ગંગા માઇનું હૃદય તને અપાય ?...

અને એ વખતે તેણે દુરથી બે થોડાની ગાડી આવતાં નિહાળી
એણે આસપાસથી કેટલાક અવાજો સાંભળ્યા.

‘હટો !... રાયબહાદુર રામચરણ શેઠ પધારે છે. હટો !...
રામચરણ શેઠ પધારે છે... નાગા બાવા અને સાધુઓને ખાવાનું
આપશે... હટો !’

અને થોડીક પળો પછી હાથમાં પકવાન અને ખીજી મીઠા-
પ્રઓનાં પુડા લઈ ગાડીમાંથી લખ્ખ પ્રતિષ્ઠિત દેખાતા, સ્થૂતકાય શેઠ
નીચે ઊતર્યા : ગુરૂવાએ ત્યાં દ્રષ્ટિ દોડાવી. એને લાગ્યું કે હવે એની
જીખ ભાગશે. એને એ જ વખતે એની ન જોએલી, ન ઝોળખેલી “મા”
યાદ આવી. એને રાયબહાદુર રામચરણ શેઠનું જીખ જોતાં જ તેને
“વિધવાશ્રમ” યાદ આવ્યો !... એના ચહેરા પર કંગાલિયત, હૃદયમાં
દર્દ અને શરીરમાં કળતર હતી ! ..

શેઠ ગંગાને કિનારે આવી પહોંચ્યા નાગા બાવાઓ, શરીરે
લઈ અનેલા સાધુઓ અને નાગાની જમાતના સાધુઓ શેઠની આસ-
પાસ ફરી વળ્યા ગુરૂવો પણ એ ટોળાની અંદર ઘૂસ્યો.

શેઠ બધાંને પુડાઓ આપતા હતા. પડીઆ બરી બરી “દાન”
કરતા હતા.

“શેઠ ! મને ! હું જીખ્યો છું-”

“હડ ! હડ...” કેટલાકોએ ગુરૂવાને તિરસ્કારી મુક્યો- “સાળા
ભંગી છોને ? દર હડ !”

કો'કનો બેટો !

૬૩

રાયબહાદુર રામચરણ શેઠે ગુરવાને જોયો. હોકરાના ચહેરા પરની કંગાલિયત નિદાણી એ દગ્ગિતામાં પણ શેઠે હોકરાનું સામ્ય મુખકું જોયું—એ જગાડ 'ચોક્યા ખરા!...પણ બાહુ જ પળે એણે કંગાડી અને તિરસ્કારથી ખૂમ મારી.

“સાલા ભંગીને કાટો અડિંધા !”

અને કેટલાક હાથોએ, કેટલાક પગોની લાતોએ એને બહાર કેકેયો,

અને તે દૂર દૂર ગંગાના નિશાળ જળપટ પર નિગરા વધને નજર નાખતો ઊભો રહ્યો.

“જેય ઇદર આવ...” એક નાગા બાવાએ ગુરવાની સામે જોઈને વધેલું એકું બાવાનું આપતાં પુકાયું.

“લે...ખા!...યે પુડા !”

ગુરવાએ ! એની દગ્ગર કરી નહિ...એને ભુખ લાગી છતા... તાગો બાવો બખડ્યો.

“સાલા ! અબી તો ખાનેકા મગતા થા ? કોર અખ ક્યા દુઆ !”

પણ ગુરવો ગંગા નદીને કાંઈ ઊભો રહ્યો. એ સ્થળે ગંગાનાં નીર શાંત હતા. એ નીલા કચનવર્ણી પાણીમાં તેણે પોતાનું મુખ જોયું—એ મુખકું તે ગુરવો હતો. એના ચહેરા પર એણે ખિન્નતા નિદાણી, કંગાલિયત નિદાણી...એના જ ચહેરાને નિદાણી ‘તુમ ભંગી હો !’ એવે. અવાજ એના હૃદયે જ પુકારીને કર્યો.

અને તે જ વેળાએ તેણે રાયબહાદુર રામચરણ ગેકનું મુખ જોયું ‘નીકલ જ વહસે ! તુમ ભંગી હો !’ એ જ ચહેરા...પણ એ ચહેરા પર દહોરતા, ગર્વ અને હિન્માદ દેખાતા હતા. ગુરવાના ચહેરા પર કંગાલિયત અને ગ્જાનિમય સૌમ્યતા હતા...

‘એ જ’...એ ખન્નેના ચહેરામાં સામ્ય શા માટે દેખાતું હતું ? કેટલીયવાર સુંધી તે ચા ગંગાનાં પાણીમાં પોતાની તસ્વીર નિદા-

જાતો શુન્યમનસ્ક જેવો ખેઠો રહ્યો. પણ એના મોંના પડઘાયામાં એને રમચરણ શેઠની તસ્વીર શા માટે દેખાતી હતી ?

અને એ વળતે ગંગાને કિનારે લાવિકોનાં ટોળાની વધુ ને વધુ ભીડ જામતી હતી. ઘાટ પરથી ઊતરી આવતાં 'એનેક' લાવિકોનાં ટોળામાંના દોષ એકની સાત ગુરવાને લાગી. પણ એ તો એની જ તસ્વીર નિહાળી રહ્યો હતો. ગયજહાદુર રમચરણ શેઠનો સખ્તાઈ, કરડાઈ અને ધિક્કારભર્યો ચહેરો હજી એની આંખમાંથી અદ્રશ્ય નહોતો થયો.

અને ગુરવો એક સાત વાગવાની સાથે નીચે પાણીમાં ઉથલી પડ્યો.

‘હર હર ગંગે !...જય વિશ્વનાથ...જય શભો !’ ના પોકારોમાં ગંગાના નીર્ગમાં કુદી પડતાં લાવિકોના ટોળા વચ્ચે ગુરવો ક્યારેક અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

અને લાવિકોના અવાજ ગંગાના ઘાટના વાતાવરણને ધાંધલ-ભયું, બદમુરત અને ગલીન બનાવતા હતા.

‘હે ગંગા મૈયા...તું અમારા પાપ બાળી નાખજે...અમને પવિત્ર કરજે’ અને પતિતપાવની ગંગાનાં નીલવર્ણી નીર વહેતાં જ જતાં હતાં.

બધાં બહાર નીકળ્યા પણ એમાં ગુરવો નહોતો.

અને જેમ જેમ સાજના આકાશની આછી ગુલાબી છાંટને રાહતનાં અંધારાં ગળતાં ગયાં તેમ તેમ એક એક નાનકડી દીવડી ગંગાના શાન્ત જળપટ પર હવાની લહરીઓની આહરી થરેરાટી અનુભવતી દૂરને દૂર...વંધારે દૂર સરસી ગમ્... ,

૫

‘હિસી-ચાન’

મ હારીની ટોપલીમાંથી નાસી ગએલા કાચગચિતરા, સર્પની વાકીચૂકી અદાથી, અજરાળા અને અંધારાની કાચગચિતરી કદપના ઊભી કરતી એ ગલી કલક-તા શહેરના એક ખુણામાં સળવળાટ કરતી પડી હતી. દિવસનો જ્યારે સુરજના તેજ ગંદા અને વરસાદના પાણીને લીધે શેવાળ ખાઝી ગએલા, મેલા, કગાડ, મોતને સોપવાની અણી ઉપરના માનવીઓના હાડપિંજર જેવા મકાનો ઉપર ઢેળાતાં ત્યારે ગલીની જમીન પર, મકાનોની બારીઓ અને બારણામાંથી પડતા પડછાયાને લીધે ત્યાં એક વિચિત્ર, સાપના શરીરના રંગો જેવી, અણગમે ઉત્પન્ન કરે, ઘોડાકે લય અને ફોલની બેટ અપાવે, એવી ભાત પડી જતી : નીચેથી મકાનોની આસપાસની અનેક સાપોલીઆ જેવી ગલીઓમાં, સડતી ગંદકીની ખુશ્ખુ પોનાની છંડી પૂકારીને પોતાના વ્યાપતા સામાન્યની આશુ જાહેર કરી જતી.

કલકતાની આ કાચર-ચીતરી ગલીનું નામ મને બરાબર ખબર તો નથી જ...છતાં યે મારી પાસેથી ઘોડાકે આનાતું ભાડું મેળવવાની આશાએ, એક ગૂલામ કરતાયે વધુ ગુલામી કરવા કરતાયે વધુ ગુલામી કરવા તે ચાર થયેલા માનવી જેવા હિસન રિક્કશો વાળાએ બતાવ્યું તે પ્રમાણે-લોકો તેને કલકતાની એક વિચિત્ર-છતાં યે મશહૂર ‘ચીનાઇ ગલી’ કહેતા.

એ શહેરનો કયો ખુણો હશે, એ મને બરાબર યાદ નથી—
 છતાં એ એ બધું ત્યાં જ બન્યું— એ ‘ચીનાઇ લત્તા’ તરીકે, ‘ચાઇ
 નીઝ કવોર્ટ્સ’ તરીકે પરદેશીઓની જીભે અને આંખે ચઢી ગયેલી.
 દુનિયામાં ડોકિડિ કરી લેવાનો મને અનાયાસે મોકો મળી ગયો.
 અહિંના કંગાલ મકાનોમાં ગહેનારા પીળા ચામડીવાળા ઇન્સાનો
 પણ કંગાલ જ હતા દિવસના આર્ષા કે આકરા તેજમાં અંધારે
 પડેલા એ મકાનોની ગોખોમાં નીચેના લાગમાં ધણીખરી દુકાનો જ
 દેખાઈ આવતી. અને એ દુકાનો માટે, ખાસ કરીને જોડા, ચામડા
 અને તેની ખીણ વસ્તુઓ તેમજ દાંતની ખીસારી અને તેના દાઢ-
 -તરની બહેરાત કરતાં પાટિયા ચીનાઇ લીપીમાં, લખેલાં, લટકાવેલાં,
 ત્યાં દેખાતાં. ચાર પાંચ મિનિટને અંતરે પસાર થતાં રંગીન, કાળા
 અને મેલા પડદાવાળા દુકાનો પર લાલ બત્તીઓ દેખાતી તેના
 દરેકના મુખદ્વાર પર, લાલ બત્તીના ઢોળાઇ જતા ગર્તા, ખૂની અજ-
 વાળા હેઠળ “કુડ એન્ડ વાઇન” “બોજન અને શરાબ” એવા
 શબ્દોના પાટિયા કાચની તખ્તીઓ પર લખાયેલાં નજરે પડતા.

વાંસની સળીઓથી સળવેલા પડદાઓ અંદરથી આવતી ચામ-
 ડાંતી અને સડી ગયેલા ટોરની ચરખીની બદલુ, તેમજ દુકાનની
 પાછળ જ રંધાઇ રહેલા ત્રિચિત્ર કિસમના ગોશ્તની નફરતની નીગેહ-
 બાની કરતી ગંધ ત્યાંની એક ધરગથ્યુ વસ્તુ બની ગઇ કહેવાય-
 રાત્રે વાસની સળીના પડદામાંથી અંદર જલ્દી રહેલા દીવાની રોશની,
 પડદાની લાત પ્રમાણે રસ્તા પર પથરાતી.

ચીનાઇ દવાઓ!.....મકાનો પરનાં નંબરો!..... કંગાલ
 મકાનોની કંગાલીયતની શર્તની હરિફાઇ..... રસ્તે, એટલે, માળ
 પર, ગેલેરીમાં ખેડેલા, ફરી રહેલા પીળા ચામડીવાળા ચીનાઇ લોકો-
 છોકરાં, ઓરતો અને મહો!..... ‘હી ગુલુ જેવાં એ પીળા ચામડીના
 પાતળા બડા લોકોની એ દુનિયા ત્યાંથી જનારને અપીણી, શરાબની,
 લસણની, ‘બીઅર’ જેવા શરાબની ‘સૂગધ’ થી એક જાતનો પીળો

નેશો કરાવી દેતી.

આ હતી કલકત્તાની 'ચીનાઈ' મલી !

*

એ મલીને નાકે હું 'જલથી' અથડાઈ પડ્યો !... સામે જ પાટિયુ વાંચ્યું. "ટી-વાન્ગ", ... "આખ, લુંખ !"વળી ખીજું પાટિયુ વાંચ્યું- 'ચાઈનીઝ રેસ્ટોરન્ટ-ડીનર, વાઈન્સ એન્ડ ડાન્સ !' મેં મારી એ અજાણ્યા લ-તામાં અટવાઈ જવાની દેખાતી અસ્વચ્છતાને છુપાવવા સીગારેટ સળગાવી પીવા માડી : અધારિયા ખૂણામાં મારી દીવાસળીના ચમકારાએ ત્યાંના વાતાવરણને મારી હાજરીની ખબર આપી દીધી : મેં ફરી વાંચ્યું :

'ચાઈનીઝ રેસ્ટોરન્ટ !.....ડીનર-વાઈન્સ એન્ડ ડાન્સ !'

'ટી વાન્ગ :

'આહ મીંગ !'

'ટેઈસ્ટ ચાઈનીઝ ડીશીઝ !...ડ્રીંક ચાઈનીઝ ખીઅર !...ષ્ટસ ગુડ !'

મેં ધૂમાડાને હવામાં મોકલ્યા...તરત જ મને મારો એ ઝોળખીતો રિક્ષાવાળો મળી ગયો-એની ધુવરી બમ્બવવાની અક્ષા માટે એ જલણીતો હતો. મોટા બાલ અને ઉઘાડી છાતીવાળુ એનું અંદર એને ગર્વ અપાવતાં હતાં, એમ એણે મને ઘણીવાર કહ્યું હતું. મને જોઈ જ એ ઝુલ્મી પડ્યો અને પોતાની હમેશની મુલાયમ ભાષાનો, પોતાનો જૂનો ગાલીચો મારી રહ્યો ખીજાવી દીધો :

'માલિક ! ક્યા હુકમ હય ?'

'કિસન, તુ ચહાઈ'

'હાં, માલિક !...ચહાં એક સા'બકા...' અને પછી એ મારી સામે જોઈ, ખીતો હોય ને-છતાયે હું એને ઠપકો નહિ આપું એ રીતે હસતો જતો જોઈ રહ્યો.

‘હ’ ! તો યહાં તો ચીની લોક માલુમ પડતાં હય સખ ?’
મેં પૂછયું.

‘હા, સા’બ !...યહી તો !’ કિસને નમોશના લહેકાને લહેરાવ્યો
અને પછી ધીમેથી ઉમેયું, ‘કહીયે તો તો ?’...સરકાર ! કુચ્છ કહીયે
તો ભી ના ?’

‘કયા કહું ?’ મેં બોલો નવાજ ફેર્યો. ‘કયા સા’બ !...માલીક
ચાહે તો આદમી કે બુલાઉં !’

‘આદમી ? ? મેં તાબુલખીથી પૂછયું—મને થયું કે વળી
આદમીને તે શુ બોલાવવાની જરૂર હતી, માર !’

‘હા, સરકાર ! આદમી સખ કુચ્છ કામ કર દેંગા ! હમારી
ખહેચાન વાલા હય, સરકાર !...કુચ્છ પરવાહ નહિ; હમે હુકમ દે
દો, હુજુર !’

‘અચ્છા બુલાવ ઉસે !’

મેં તમાશો જોવા માંડ્યો. મારા ચીનાઈ મલીના ‘પીળા’
પરિચયના નાટકના પહેલા અંકનો પડદો આ રીતે ઉંચકાતો હતો.
કિસન તો સટાક કરીને પોતાની રિક્શોને રસ્તાને એક ખૂણે
મૂકીને અંધારામાં ક્યાંક ગાયબ થઈ ગયો.

મેં જાંચે જાંચે મકાનોના કંગાજ ચહરા તરફ જોયા જ કયું—
મલીના ફાનસા—વિજળીની બનીઓ પર પુદાં નાચતાં હતાં—

એકે મકાન ઉપરથી એક ગીતની લીટી મને અડકી ગઈ:

‘આમાએ શિન્નાગ તેરા એયા ચારાંતું !’

‘ચોતે કાનીગીતે સાંકે દી નામું !’

(સ્વિદાર ! જો કદિ માથુક તલે મૃત્યુની ગોદમાં સમાવું પડે
તો તારી આરામગાહ થાય તે પહેલાં તો તારા શરીરની આકૃતિ
હું શરાબમાં મીલાવી પી જઈશ—એમાં જ હું મારી પાક મહોબ્બ-
તનો અંબમ જોઉં છું.)

હજી એ મીનીટ નહિ વીતી હોય ત્યાં તો કિસન દોડતો આવ્યો.
‘માત્રીક સખ કુચ્છ હીક હય!’

તેની પાછળ એક પંખળી જેવો દેખાતો, ગુલાબી તમિયત-
વાળો, મજબુત બાધાતો એક આદમી ખડો હતો: કંગાલ અને મેલાં
કપડામાં એ એનું શરીર પોતાની શ્રીમન્તાઈ બતાવતું—હિંચાડા બાલમાં
નાખેલા કોઇ વિચિત્ર તેલની વાસ મને નાક પર અથડાઈ! ડાબા
કાન ઉપર એણે પાણી બુઝાવેલી સીંગારેટ ખોસી હતી:

“ગા’બ! ઇસકા નામ હય અબ્દુલ!” અને કિસન અબ્દુલ
તરફ ફર્યો. જાણે કોઇ મોટો સોદો નક્કી કરતો હોયને તેમ.
જવાબદારી અને અદાથી તેણે અબ્દુલને કહેવા માંડ્યું—

“સરકારકો અચ્છી તરફ ખુશ કરો, ઇનામ અચ્છા પાઓગી!”

“હું સરકાર! હુકમ કિન્નિયે—ખીદમતકે કિયે ગુલામ હાજર હૈ!”
—અબ્દુલે પોતાની ઝબાન ફેંકી.

“સા’બ!...દેખો સા’બ?...બુઢી બાત નાંહ બતવાતાં હું!
—યહાં તો સખ!...” કહી તે અટકી ગયો અને પછી આસપાસ
જોઈ તે બોલ્યો, “યહાં તો ‘સખ’ ‘સડેલે લોગ’ હય...લેકિન આપ
કરિયે મત! ચલો બીનર!...આપકો એક ઉમદા જગદ પે લે જાઉ!”

કિસને મને સલામ કરી.—એક ઓઢ યુરોપીઅન પુરુષ ચીનાઈ
રેસ્ટોરામાંથી લયડીયા ખાતો ખાતો બહાર નીકળ્યો—એ ગંધાતો હતો.
એના મોમાં હલકી ચીરટ હતી અને તે કોંક...એક અંગ્રેજી
ગીત ગાતો, ગણગણતો હતો—કિસને તેની તરફ જોઈ મને કહ્યું.
“સલામ, સરકાર! અસે લોગોમે હમારા બ્યાપાર ચલતા હય!”

અને જતા જતા કિસને અબ્દુલ રહામે આગળી હલાવી કહ્યું,
દેખ બચ્ચે! સરકારકો કુચ્છ હુઆ, આર તકલીફ હુઇ તો તેરી
ખેર નહિ, કલ!” અને તે ધુન્દૂ જખવતા ‘ગિક્શો’માં પેલા ‘ખીધે-
લા’ને બેસાડી, પોતાની દોડવાની રીત પ્રમાણે સામેની ગલીમાં ખગ
ગઈ રહેલાં અજવાળાં લઈ અંધારામાં ક્યાંક અદ્રશ્ય થઈ

(૨)

‘ચલો સરકાર!’ અબ્દુલે મને કહ્યું ‘આપ મેરી પીછે પીછે ચલેગે!’ અને હું અબ્દુલની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. હવે તો હું ચીનાઈ મુલકમા જ આવ્યો હોઉં ને એમ લાગતું હતું. મકાનોના પહેલે બીજે માળેથી, ચીનાઈ ઓરતોનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ, એમને ત્યાં ગવાતું સસ્તું ગ્રામોફોનીયું ચીનાઈ અને અગ્રેજી સંગીત, ત્યાંથી આવતા વિચિત્ર પ્રકારના અવાજો. નીચેથી આવતી બદબુ મને અડકી જતા હતા.

આખરે અમે એક ચીનાઈ મકાન પાસે આવી અટક્યા. લાલ રંગના પડદા પાછળ રોશની નાચતી દેખાઈ! અંદર સમગ્રું શાન્ત તો નહોતુ—પણ જે અવાજ આવતો હતો તે ઉપરથી જણાયું કે ત્યાં કોઈ યુરપીઅન ખલાસીનાં પગલાં થયા હતાં. જપાની બીઅરની, જરાબની, અને તેની સાથે તાલ દે, મીઠાવટ સાથે એવી ગધ મને એ સ્થાનની પુરી પીછાન આપતાં હતાં.

‘દેખો, સરકાર! યહાંપે એક અચ્છી ચીઝ હય!...સારે કલકતે મેં અયસી કહી નહિ દેખોગે, હુઝુર!’ અબ્દુલે પોતાની શરુઆત કરી.

‘વહ કયા ચીઝ?’

‘કયા, હંહંહં...સરકાર!...કયા ફરમાતેં હય, આપ?...અચ્છ-અચ્છ!’ અબ્દુલ ડરતા ડરતા બોલવાનો, થોડુંક હસીને, નજાકતથી, લખનવી ભાષાને મારી તરફ બહેલાવીને ફેંકી રહ્યો—અને પછી કહ્યું, ‘સા’બ! કસમ ખુદાકી! આપકો અગર યહ ચીની લડકી પસંદ ન આવ, તો આપકી બુતી ઓર મેરા સર!...સચ કહેતા હું સરકાર!’

‘લેકિન કુચ્છ વુઝાન તો નહી હોગાની...’મેં આખો ફાડીને પૂછ્યું.

‘મય કોન હુ ?...સરકાર! આપકા બાલ બાકા હોનેકી શીકર ન કરો!’

“કુચ્છ ગડબડ હોગી તો ?”

“નહિ. સા’મ ! યકીન રખીએ, અબ્દુલ કબી જૂઠું નહિ બોલતા-વરના મયં આપ જૈસે શરીફ સરકાર કે પાસ...” એટલું બોલી એ અટકી ગયો. તેજ વખતે ખેચાર ખુમ શરાબ પીધેલા ચુરખીઆન ખલાસીઓ સામેના માળના દાદર પરથી ઉતરી પડ્યા. દેહલો ખલાસી દાદરાતું પગથી ઉ ચુક્યો-તે એકદમ નીચે ફસ-અઇ પડ્યો-શરીરને સમાવી ન શક્યો દાદરા પાસેના અધારામાં એક ખસવાળા ડાઘીયા કુતરાપર એ પડ્યો-અને કુતરાએ ત્યાં લસીલસીને તુફાન મચાવ્યું.

“યહ સબ ક્યા ?...એસી જગહકો તુ અચ્છી કહેતા હય ?” મેં અબ્દુલને આ બધી ધાધલ બતાવીને કહ્યું-અને હું પાછો નીચે ઉતરવા ફર્યા.

“નહિ સરકાર !...યહ તો નીકાલ દીએ ગયે સરકાર !”

અને પછી ફરી વાર તેણે મને કુતીંશ બખવતાં કહ્યું. “આપ કુચ્છ શીકર ન કીજીએગા !”...આઈએ ! ઉપર તો આઈએ ! તશરીફ લાઇએ !”

“તેરે પર છતચાર કીયા જય ?”

“હા, સા’મ ! યકીનસે માનીયે કે યહાં તુમ મોજ ઉડાયગે !” હું એની પાછળ પાછળ ગયો. પહેલો માળ,...એ જ દુર્ગન્ધ . પણ સ્વચ્છ સફેદ, ચુલાખી પડદાઃ વાંસની સળંગવાળા પડદા...અને લોખાન સળંગવાની ખુશ્બુ ! ખીજે માલે, મને છેક, છેવટના ભાગમાંના એક વિશાળ દિવાનખાનામાં અબ્દુલ લઈ આવ્યો.

‘બેઠીએ, સરકાર !’-

અને તે પડદો હઠાવી અદર ચાલ્યો.

અદરના ભાગમાં ફરી મેં ડ્રોઈંગરૂમ વાગતું સાલવ્યુંઃ એક મીનીટ પછી એક સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી ઠીંગણી પણ શરીરે સુદૃઢ બાંધાતી, કાળાકાળા ચમકતા બાલને ચરખીઆન આગ-

સમા કપાળ આગળથી કપાયેલા બતાવી, મુખડાને રમ્ય દેખાડવ પ્રયાસ કરતી, તીણી-છીછરી આખોવાળી, બેસી ગએલા નાડવાળી એક દેખાવડી, રૂપાળી ચીનાઈ સુંદરી ખડી થઈ ગઈ !

‘સાબ !...દેખીયે !’

“બાત સબ કર દીયા હય !—” અને પછી અબ્દુલે મારા કાન આગળ આવીને કૈંક કહ્યું, ‘મેં કહ્યું, “હીક હય, જા અબ તુ !”

“અક્ષીશ, સા’બ ? સરકાર ? !”

મેં એના હાથમા એક રૂપિયા મુકયો.

પણ અબ્દુલ આફચો તે પહેલાં મેં કહ્યું, “તારુ ખીજું પણ કામ છે. કાલે સાંજે ૭ વાગે મેટ્રા સીનેમા પાસે ઉભો રહેજે”

‘અચ્છા સરકાર !’

સલામ કરી અબ્દુલ આફચો ગયો.

(૩)

ખુલાઈથી જે ગલીમાં મને, સર્પની કાચગચીતરી લાતજ દેખાતી હતી, જે ગલીમાં મને કંગાલીયત લાગતી હતી ત્યાં આવા ઉપરથી કંગાલ દેખાતા મકાનની અંદર ઠાઠમાઠ આટલે સુધી હશે, તેનો મને ખ્યાલ પણ નહોતો. દીવાલ પર ચીનાઈ અને જપાનીસ ચિત્રકારોની કલાનો પારચય આપતી છુની પુગાણી છળીઓ હતી, વળી પાસે જ જપાનની કલા કાતરકામતું ‘ડિગન’ ના ચિત્રવાળું એક મોટું કપાટ પડ્યું હતું : તેની પામે જ સુંદર લાકડકામ વાળી બે સન્દુકો પડી હતી—પાસે જ બેચાર ડોટોઝ પડેલા હતા. એમાં ચીનાઈ લુલકાઓ ઉભા હતા—

એ હતો એનો ચોરડો !...સામે જ, સ્વચ્છ પતંગ દેખાતો હતો— પણ એની પાસે પડેલા એક ગોળ ટેબલ પર શરાબની બાટલીઓ અને સીગારનો ડબ્બો પડેલાં જોયા—

મેં પૂછ્યું, ‘એ કાણ છે ?’

‘જોહા! મારૂં કરજો!...એ હ-ણા ચાલો, જવું છે.’
 અને તે ચીનાઈ તરફથી પોતાની લાખમાં કંઈક ખોલી-ઝેટલો
 અંદર બેઠેલો એક ચીનો આદમી હાથમાં રત્નાનું પત્થર અને
 સીંગારેટનો ડબ્બો લઈ, બાજુના જ એક ઝોરડામાં ચાલ્યો ગયો-
 ચીનાઈ ઝોરડો એકદમ દરવાજો ખૂલ કરી દીધો પણ અંદરથી
 અવાજ આવ્યો જોરથી-

‘ક્રીમી!’
 ‘જોહા!...ક્રીમી ચાન!’
 તે ચીનાઈ સ્ત્રી મુઝાયેલી દેખાઈ. એ હંક ખોલી-ગપ્પડી
 અને પછી ફરી બારણું ખોલી અંદર ગઈ. અંદર હંક ગરમા
 ગરમ, રૂઝકા કે લાજગડ થતી મેં રાણી: તે પાછી આવી ત્યારે
 એવું મો પડી ગયેલું મને દેખાયું:- જતાં જોઈ, હોઠ પર રિંગત
 રાખી મૂક્યું હતું.

મેં એને પૂછ્યું.
 ‘તમારું નામ?’
 ‘મારૂં?—કોઈ સાચું નામ બતાવે ખરું? જના -લ્યો હું તો
 ચાઈનીઝ છું’-ઝેટલો કહ્યું?

‘હા, કહો-’
 ‘અને લોહા ક્રીમી કહે છે-ક્રીમી ચાન! એ મારું નામ-’
 અને તે ફરી એણે સામેના કપાટમાં બેઠેલા કાચમાં પોતાનો ચહેરો
 જોયો-ચિંતા દુ.ખ અને દર્દની રેખાઓ એક કાચમાં ત્યાં ઉપસી
 આવી-એકદમ તે અદસ્ત યજ્ઞ ગઈ-તેણે ફરી મો પર રમક આણી
 શુભાખી આણી અને હોઠ પર સીકા દેખાતા રિંગતને બેસાડ્યું.

‘ક્રીમ, જોહા, સાહેબ!...તમે અહિંના? ...ગુણી બાપુ છો?’
 ‘ના!’
 ‘ત્યારે તમે કલકત્તાના નથી?’
 ‘ના.’

તમને કાણ લાગ્યું?—હા; ખગ રર અબ્દુલ લઈ આવ્યો. તમારા માટે મારી પાસે ખૂબ ખૂબ તારીફ કરી ગયો. અબ્દુલ કહે છે કે આપ ખડા મેક છો—શરીફ છો’

‘હીક!’ મેં કહ્યું,

‘તમને ઘાસ્તી લાગે છે, અરિ?’ તે મોલી અને પછી કહ્યું, ‘કંઈ લેજો? ખીચર, બ્હોસકી પાન્ડી?...અને અમારા ચીની કે જપાની શરાબ પાણી...’

‘નહિ મહેરબાની’ મેં હુન્મા પતાવ્યું

‘ચાલો, હવે તમારે પાણી—’ કીમી લોકાથી મોલી, ત્યારે લાવો ચેસા?’

‘કટલા?’

‘હવે. લાવોને?’ ફરી તેણે હાલીને કહ્યું—અને તેણે ધીમેથી મારા ગાલ પર અડપલું ક્યું, કપડા ઉતારો, તમારું જ પર સગાને આવી’, મલમલ નહિ.’

મેં મારા મજબામાથી પાકીટ કહાડ્યું અને ઉઘાડ્યું. કમ-નશીમે મારી પાસે સો સો ની નોટો હતી—તે ઉપરાત થોડુંક પરચુરણ હતું. મારા ખ્યાલ અદા રહેલી આ વાતથી મને થોડા રંજ થયો. અને પછી મેં નોટ બહાર કઢીને કહ્યું,

કીમી, મો નું છુટું છે ‘...’

‘જોક, સો ની નોટ?...’ અને કીમીએ મારી પાકીટમાં નજર કરી: ‘જોકહો! સોસોની નોટો તો પુરુષ છે!! આહા!...’

એ જ વખતે પાસેના બોયલના ટેમલ પરથી ગ્લાસ ફસડાઈને જમીન પર પડ્યો— તેના ચૂરેચૂરા વચા તેનો અવાજ પણ મેં સાંભળ્યો— પણ વળગે એવી કાંઈ પરવાદ જ ન હોય તે એ રીતે અંદરની વ્યક્તિત્વે તો બાળણું ઉઘાડી અમારી તરફ જોયાં દ્યું: એવી આખામાં નસો હતો એ બન-નર ઉભો રહી શકતો એ ન હોતો. પણ એવી નશાહતી આખો મારી પાકીટપરની નોટોપર ચોટી

રહી, એનો વિચાર મને આવ્યો અને ચાલ્યો ચે ગયો : કોણ જાણે શાથી મને આ ચીનાઈ તરફ તરફ મમતા જન્મતી હતી,

કિમીએ એ નોટ લઈ લીધી-અને સ્મિત વેરતી, એ પોતાની ચીની ચાખડીઓ ખખડાવતી અંદરના ચોગડામાં ચાલી ગઈ-અને દશ રૂપિયાની દશ નોટો લાવી મારા તરફ ધરી, ‘તમે શીક ન કરો ! તમારા પૈસા સલામત છે. ચીની લોકોને તમે ચોર ન ધારો !’

‘અરે, આતો દશની દશ નોટો છે, તારા પૈસા કેટલા ?’ મેં કિમીને પૂછ્યું.

‘લાવો દશ રૂપિયા !’ એણે મધુર લાવ બતાવી હાથ ધર્યો. મેં એની સામે દશની નોટ ધરી; એની આગળીઓએ એ લઈ લીધી અને સામેના કબાટમાં એણે પોતાની ‘પર્સ’ કઢાડી મૂકી દીધી:

‘તમારો કોટ ઉતારો ?...ગરમી પડે છે ! અને એક માંદીની અદાથી કિમીએ મારો કોટ ઉતાર્યો, સામેની ખીંટી પર જ એને લટકાવી દીધો. અને પછી એણે મારા છુટ તરફ નાટક કરી: એણે છુટની દોરી છોડવા માંડી: હું કંઈ જોયું તે પહેલાં તો તેણે મારા છુટને પગમાંથી બહાર ખેંચી દેહાડ્યો-

‘જોહ ! કિમી ! શા માટે તરલીક ?’ મેં હજું.

‘નહિ ! નહિ ! એમાં શું ? એ તો અમારી કંઈ છે !’

મે તરત જ મારા હાથ પગની મદદથી મારા જમણા પગના છુટને ઉતારી નાખ્યો. અને પછી એણે મારા મોજાં ઉતારી લીધા. ‘અહિં બેસો ! હું હમણા આવી !’ કહી તે અદર મધ. એક મીનીટમાં જ એક મોટો ચીનાઈ ઇનામલનો કુંદો અને મોટી ચાળી લઈ ત્યાં પાછી આવી પહોંચી.

‘તમારા પગ ઘોઉ ?...ગરમ પાણી છે. સાલુ લાવું ? અર-રનો, શોખ છે ?’ કિમીએ નાજુકાઈથી આગ પગને પોતાના હાથમાં લીધા, અને પછી એણે આગળીઓથી મારા પગના તળિયામાં ગલગલિયા કરવા માંડ્યા. તે એ ખડખડાટ, મ

કાચલ જેવું હતી પડી એવું હાથ ચોરડામાં, શુદ્ધાળી એકાદની મિસાલ વેરાઈ ગયું હા એણે પાણી રેડવા માડ્યું સાગ પગની એણે ખૂબ માવજત કરી—આંગળીઓ અને તેના તખતે ખૂબ આરી-કાપથી સ્વચ્છ કર્યાં. ! પછી તે મેલું પાણી લઈ પાછી અંદર ચાલી ગઈ. પછી તે પાછી આવી ત્યારે તેના હાથમાં ટુવાલ, પાવડર અને ‘ઓ-ડ-કોલોન’ની શોશી હતી, તેણે પાવડર ડગાડ્યો ‘ઓ-ડ-કોલોન’ ના પાતળા આછા છંટકાવથી મારા પગ હલકા, ખુશનુમા અને અને લહેરીલા બન્યા.

ઘડીયાળના આરતા ટકોરા થયા ૧. .ટન ! ટન !...ટન !... ‘બહુ વાર વાર ઘઘ ગઘ તમને ?’ તે બોલી અને દ્રામજતાથી એણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. ‘ચાલો ! હવે હું તમને મારા ચિનાઈ સુદ્ધની મોજ કરાવું ?’—

“તમને ચિના લોટા ગમે કે નહિ ?” મારા હાથને એના હાથમાં સોંપી હું એની પાછળ પાછળ ગયો. એ કેટલી નમ્ર અને મ્નેહાળ હતી ? !...પણ આ બધું શું એના દિલમાંથી બહાર આવતું હતું કે એ એની રોજિંદી અભિનય કલાનું સફળ પ્રદર્શન કરાવી નહીં હતી ? ગમે તે હો, હું એની તરફ આકર્ષિતો—અલખ-ત, એમાં બીજી આકર્ષણને મેં ઝાઝું સ્થાન ન આપ્યું—ગમે તેમ હો, હું એની પાછળ પાછળ ગયો—એચાઈ-ગયો.

(૪)

એ ચોરડો ખૂબીથી સાવગારેલો હતો, ચિનાઈ પલંગની કદખના મને ત્યાં દેખાઈ !...ચાઈનીઝ ડ્રોગનની ડીઝાઇન દેશ બારી બારણા પર બુલી રહેલા વેશમાં પડદા પર ચમકી રહી હતી. સામે એક મોટું ડ્રેસીંગ ટેબલ પડ્યું હતું ત્યાં સૌન્દર્યરૂપની માવજતના એનરો પડ્યા હતાં. એની સામે પણ એવું જ ‘ડ્રેસીંગ ટેબલ’ હતું : બનેલા ચરીસા મોટા મોટા હતાં એની ગોદવેણુ એવી હતી કે તમે ચિનાઈ

પ્રલંબ પર બેસો એટલે તમારી તરતીર તમને ચાર ખુણેથી જોવા મળે. તમારો ‘ઝોફાધવ’ જોવાની હોંસ તમને આ અરીસા પૂરી પાડે તેમ હતા. —

‘અહીં બેસો હવે!’ કિમીએ મને એક મુલાયમ ઝોફા પર બેસાડી દીધો. મારી સામે જ એક ચીનાઈ સુદરીનું નગ્ન ચિત્ર કલાત્મક રીતે રંગેલું, દેખાયું : એ ચિત્રમાં મને ‘કિમી’ દેખાઈ! કિમી પણ એ નગ્ન સુદરી જેટલી જ રૂપાળી હતી ને?.....

કિમી એકદમ મારા જોખામાં બેસી ગઈ : એણે મારી તીણી મઠો સાથે અડપલું કર્યું— ‘ક્યા ખુબ! તારી મુઠો ફાંકી છે!’ અને પછી તેણે પોતાના બે હોઠને, મારી જાણ વિના, સિકારીની બદાઈ સ્પર્શતા પૂર્વક મારા હોઠપર ચોંટાડી દીધો—... ‘ઝોફા! સુખમન!’ હું અચડ્યો ‘મેં’ એના મોમાંથી વાસ આવતી જોઈ.—

‘તું’ પણ પીએ છો’ મેં પૂછ્યું.

‘પીવા તરફ તમને નફરત છે, નહિ વાડ? શું કરીએ, અમે લોકો! આ અમારું રૂપ!... આ અમારાં કપડાં! આ અમારો લખેલો!... પણ એની પાછળ સાહેબ, અમારા છત્તરતી આગ સદાય સરસપાટ જલતી રહે છે એનો અવાજ એકદમ, દર્દજર્મી થતી ગયો, મેં નિચાર્યું, આ વળી નવું નાટક! ‘એન્ડીમેન્ટલ દયનસી!’—અને પછી કિમીની જગાન આગળ ચાલી જતાં. તમે ધારો છો અને તમને દેખાય છે એટલાં અમે મુખી નથી હા, અમે મુખી રહેવા માગીએ છીએ—અને એટલે જ શરાબ પીએ છીએ નાચીએ છીએ ગાઈએ છીએ: દુનિયાને નફરતની નિગાહે બેધ અને દોષતને રમીદસીને અમારી પાસે બેંચવા કેશિષ કરીએ છીએ, ચુખતોને ચકાશી નાણાં સાટે વટાવીએ છીએ, શરીર રૂપને, સુલયરાતાને અમે બળરૂ માલ તરીકે વેચીને અમે ‘મુખ’ અને ‘સાલખી’ મેળવવા કેશિષ કરીએ છીએ લોકોને અમારા રૂપ અને જોમનનાં નશાથી બેહોશ કરી

અમે હોશમાં નહીં જિંદગી પસાર કરીએ છીએ: આ છે અમારી જિંદગી !

‘તું આ બધું બોલે છે, એ શું ખરેખર તારા હૃદયમાંથી બોલી રહી છે કે પછી ગેમ્બલ?’ મેં એની આંખોમાં જોયું, તીણી નીચાઈ સતત નીટાળતાં પૂછ્યું.

‘તમને યકિન છે?... યકિન હોય તો: એમાં શક લાવવાની જ ભર નથી!’ એણે મીઠો જવાબ વાળ્યો—

અમારી વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા થઈ મને ખબર નહોતી કે કેટલો સમય વીતી ગયો— આખરે મને કહ્યું,

‘હવે ચાલશો?— જરાક આરામ કરશો?’ અને કિમીએ મને પોતાના મુલાયમ પલંગ તરફ ખેંચતાં કહ્યું— અને પછી ઉભેયું “હવે કહાડી નાખો આ તમારાં બધાં કપડાં તમને ગરમી થતી હશે”

એણે મને જે મૂંચના કરી એ હું ખરાબર સમજી ગયો: સામેની છાંયીમાં ઉભેલી નગ્ન સ્ત્રીની સુંદરી હસી રહીને સારી જ મશ્કરી કરી રહી હોવને એમ મને લાગ્યું.—હું ધડીબર તો ચૂપ રહ્યો એટલે મને કિમીએ ફરીવાર સૂચવ્યું,

“ચાલો કપડાં ઉતારો!...ખીજ દોષ લોક આવતા હશે. તમારે ચે બહાર જવું હશે.”

“શું?—મારે?—તો ક્યાં બહાર નથી જવું અને તું મને કપડાં ઉતારવાનું કહે છે?” “હું ખેંચતાં બોલ્યો, “જો કિમી! તું મને ખીજ લોકો જેવો જ ધારી લે છે ખરું ને?”

“સાહેબ!” કિમીએ પોતાની કંચુકી કાઢતાં કહ્યું. અમને ખરાબર અનુભવ છે : પુરૂષો તો બધાય સરખા હોય છે; વળી કેટલાક, લાલાભોળા, દેખાવાનો ડોળ કરે છે : વખત આવ્યે એ અમારો પૂરેપૂરો લાલ લેવાનું ચૂકતા નથી.”

‘તો હવે એવો છું, એમને ?’

‘નહિ, સાહેબ, હું તમને કંઈ કહેતી નથી, ચુસ્તબાપી માફ!...

પણ આતો એક સામાન્ય વાત કે

‘તો, લે, સમજ લે ...’ હું ઉઠ્યો. - હું તારી સાથે - પલંગ પર બેસવા જે માગતો નથી : - મારે તારા પલંગને અડવું જે નથી ...હું ઉભો થઈ ગયો અને બારણા તરફ ચાલ્યો.

‘મને સાફ કરો’ કિમી ‘પીમું’ દર્દીનું બોલી, ‘મેં તમને આવા ધાર્યા નહોતાં જ !...મારી અટકળે મને દોષ હોયો.’

એ મારી પાછળદોડી : એણે મને ગહાર જતાં અટકાવ્યાં, તેણે કહ્યું. ‘જરા બેસો, મારા સોગંદ છે તમને શનાય ન પીચ્યા તો કું’ નહિ, સરસ ચીનાઈ રહ્યા તો સહી !’

‘લલે, ...બટન દબાવ્યું’-

કિમીએ ધંટી મારી -એટ આધેડ વચની ચીનાઈ એમન ત્યાં આવી ત્યારે કિમી પોતાના અર્ધ નગ્ન દેહની પગલાઈ કર્યો વિના તેને ઉદ્દેશીને બોલી,

“શમાદાન, ચહા, કીટકી, કપ-રકાબી અહિ લઈ આવ, હું ખુદ સાહેબ માટે ચહા બનાવીશ”

“ચહા ?” પેલી સ્ત્રી તાજુ થઈ ગઈ અને ઝડપથી ચાંચી ગઈ.

(૫)

હું કિમી ચાનના એ શણગારેલા શયનગૃહમાં અહીં તહીં ટહેલી રહ્યોઃ ટ્રેસીંગ ટેબલ પર પડેલા ફોટોઝ તરફ મારી નજર કરી એમાં ચીનાઈ ભુલકાઓ કિમીની સાથે બેઠા હતાં-મેં એને જોઈ પૂછ્યું-

‘કિમી આ ત્રણ બાળકો તારા છે ?’

‘હા ! જનાય ! હું જ એની માતા છું—તે માગ બાળકો છે: ત્રણ દેવા કુમળાં બાળકો !’ એનો અવાજ મીઠાશ ભર્યો દર્દીથી ઘેરા બન્યો અને પછી તે બોલી ‘આજે અજરે તો એ મોટા થઈ ગયા હશે: પણ એક તો બે વરસ પહેલાં ગુજરી ગયો !’

‘ઓહ ! મેં નિશ્વાસ નાખ્યો—અને-પછી કિમીના શરીરને

અવસાહતા પૂછ્યું 'કામી ! પેદા ચીના તારા ધણી છે ?' એ તો
જુન પીએ છે ખરું ને. .પણ આ બાળકો ક્યા છે ?

'ખુદાની મરજી' એણે બરાબ વાળ્યો 'એ મારા ધણી નથી,
અને મારા બાળકો તો ચીતપાં છે, કોણ બાળે, કમી હાલ-
તમા હશે ?'...ખુદા એમની સલાખ રાખો !

'તો એ નારો ધણી નથી ?'

'ના !' કિમીએ કહ્યું.

એ એના ભૂતકાળને જાણવા ઇન્તેજારી બતાવી. કિમીએ
કહ્યું, 'સાહેબ ! ખુદા ખબર કે ..તમારા જેવા નેકદિલ આદમી
આશન હુ મારુ હોયું નહિ ખોડું તો ક્યા ખોલીશ ? જુઓ !...
તમે મને કેટલા વર્ષની ધરો ? ૧૨...બાવીશ કે પચ્ચીસ ખરું ને ?
નહિ !-મારી ખરી વય તો અડચીસ વર્ષની છે, હુ ચીનની વતની
હુ, શાલકાદામી હમણે માઇકલ દર એક નાનકડા ગામડામાં ખેતી
ક'તા ચીની નિસાન-મારા અળગ બનતુ નામ વાળ્યો !...ની છોકરી
હુ-મારા મા એક બાટકીની બેળી હતી-અને હું એમનું સંતાન !
હું ખગણી એક મજદુરને ..! ૪૪ થાંચસી-પીળી નદીમા પૂર આવ્યા
જ્યેને અમે બગચાલ મધ ગયા મારો ધણી આગ મને લઇ
એ ધાવણા બાળકોને લઇને શાંપદાઈ પાની રહ્યો. અને એટલામાં
ચીન-જપાનની લડાઈ સળગી, મારો બાવિદ ચીઆંગ-કાઇ-
શેકના હક્કરના બેઠાથો : બેઠાવ લી ફરજ પડી- એ ગયો !...મારા
બાળકોને મને, સાગવ કુટુંબને એકમા મૂકીને-એ વખતે મારા
પેટમા બીજુ બાળક હતું...ચા- સડાઈગા ગયો અને મારી હાલતે
ખગાળ જતની ગતી હુ શાલકાદામી બદરપર મજદુરી કરી પેટ
ભરવા લાગી. જહાજમા સાલ પાની : કુસો લેયતી અને આમ
હું મારા બાળકોનું પેટ ભરતી.-૫૧ એક દિવસે ખબર આવ્યા કે
મારો વાન ખરા કાઢી ગયો !...ગોઝારા જપાનીઓ પર મે અનેક
શીટકાર વરસાવવા માડ્યા !...પાન થઈ શું શકે ?-ખુદાની મરજી
એવીજ હતી ..મારું કિમિત મારાથી ખીલાક હતું, હું ક્યા

જાઉં હવે ?-વિધવા ? નિરાધાર ! ! !...અને આખરે બંદર પર મજૂરી કરી હું પેટ ભરવા લાગી...

એક દિવસ મને એક ફાકડો ખલાસી મળી ગયો. એ દેખાતો હતો તો બહાદુર...જહાજ પર એ કામ કરતો હતો : એ ત્રણ મહિને એ મારી પાસે આવ્યો, મારા કંઠાલિ ઘરમાં રહેતો-એ મને પૈસા આપવા લાગ્યો અને આમ મારો પરિચય ગળ્યો-એણે મને કહ્યું, ‘કિમ્બી, તું મારી સાથે શાદી કર !...વાગ...વાગ તો હવે પાડો નહિ આવે !’ મેં એને ચોખ્ખી ના મુણાવી દીધી, અને એથી એણે કહ્યું, ‘તો પછી, હરાણા આવે છે, એમ માનવા દે !...’ પછી એ મને જહાજમાં ખસાડી રશુન લઈ આવ્યો, દિવાવર મહેરગાન ! રશુનમાં પહેલી જ રાત્રિએ એ કમીનાએ મને ફત્તાવી !...એણે મારા રૂપ અને બેબનની દલાલી કરી-મને એક અઠવાડિયા નાટે બીજાને સોંપી. મારી પાસે જે ‘કંઈ’ હતું-એને હું પ્યારી દોલત ગમગતી હતી તેને હું લુટાવો ચૂકી...હયરાન થઈ-ગઈ, મારી મારી ભટકી રહી, ક્યા જાઉં ?-

‘આખરે એક રાતના ખુબ શરાબ પીને એ લૂંગ ચી મારી પાસે આવી ખુબ રડ્યો-એણે એ રાત્રિએ મારા બેબનની ઉગ્રાધી કરી; હું શું કરું ?-હું એને શરણે જ રહી’ કરી અમે ત્યાં આઠ મહિના રહ્યા. ત્યાંથી મને એ કલક-તા, અહિં લઈ આવ્યો-અને ત્યાં મહેરમા છ મહિના સુધી રહી, મારી પાસે જે કંઈ હતું તે બધું વેચી કરીને અમે જીવવા લાગ્યા. અને આખરે, લૂંગ ચીએ મને ત્યાં પેશામાં ઉતારી દીધી...એના ઉપર હું ખૂબ ખૂબ આસિ વધાવી ચૂકી છું-મારી પાસે અંકુની સિલક જ નથી એટલે જ અમારી પાસે-જે કંઈ હાસ્ય છે. જે કંઈ જલતો હાસ્યનાં કુક્ષ છે એ તમારી આગળ ફેડું છું-હવે તો ત્યાં રૂપ, આ બેબન, આ સરીંગે મેં મહેરમાં મુકી દીધું છે. લૂંગ ચીની હું ખુબજ કંટાળી ગઈ છું પણ જાઉં ક્યાં ? ગાગ જીવનની બધી માત્રા દીવડીઓ-ખુબાઈ ગઈ છે. મારા માટે ચીનમાં ઘર નથી : જપાનમાં

ગુલામી છે. અને એટલે જ અહિં કલકત્તામાં રૂપતો વ્યાપાર કરતી જોખનની દુકાન લગાવી બેઠી છું થઈ શકે ખીજું? હું ચીને લાંબાસે પડી રહી છું...

“હા, હવે એક જ મુશ્કેલી બાકી છે” અને કિમીએ અહિં નિશ્ચિત્ત નાખ્યો—એણે હાથ લાંબો કરી આગળી વતી ફેંસીંગ ટેબલ પર પડેલી તેનાં બાળકોની તસ્વીર બતાવી અને એ બોલી, “આ મારા બાળકો માટે જ હું બેઠી રહી છું: દિવસમાં એક જ ઉમીદ છે કે કોઈ દિવસે હું મારા એ લોકોને મારા સીના સાથે લગાવી લઉં—એમને પેટ ભરી પ્યાર કરી લઉં પછી ભલે આ શરીર સુથાઈ જાય...પછી ભલે આ જિંદગી સળગી જાય... મારું ગુલશન ઉજ્જડ થઈ જાય, એ મારાં બચ્ચાંઓ, મારા બાવિન્દની અમોલ ભેટ છે...આજે એ મોટાં થઈ ગયા—હશે, એક વખત એમને પ્યારભરી નજરે જોઈ લઉં...પેટ ભરીને ‘સીનામાં બેસાડી લઉં’! બસ એ જ!—બસ એ જ મારી આખરી તમન્ના!”

(૬)

કિમીની વાત મારા દિલ પર ચોટ લગાવી ચુકી હતી. હું એનાં નયનો તરફ જોઈ રહ્યો એમાં દર્દીબધુ હતું—એને મારી પાસેથી સહાનુભૂતિ હમદર્દી જોઈતી હતી, હું એને એ આપવા તૈયાર હતો, મારી હમદર્દીને મેળવવા એ પાત્ર હતી.

દંધિયાન ચઢા, શમાઠાન, કીટલી—તો ક્યારનાં એ આવી બધાં હતા—અને કિમીના હાથે સુંદર ચિનાઈ ચઢા બનાવેલી મેં પીધી. મેં ટેબલ પર પડેલી મારી ‘નેકટાઇન’ને ઉઠાવીને બાંધતા હું

‘તારા માટે હું શું કરી શકું?’

‘જનાબ!’ તે બોલી, ‘કાંઈ પણ શું કરી શકે?—છતાં તમે જે કંઈ કરી શક્યા છો, એ ખીજા લોકોથી થઈ શકે તેમ નથી; બેઠ્યાઈ, દગાબાજી, ચોરી, નફ્ટપણું, નીચતા અને કલકત્તાને અમે સંધરનારા તરીકે જાહેર તો ક્યારનાં એ થઈ ચુક્યા છીએ.

‘મને એ તમે જે જાણો છો, પણ તેમ છતાં જે જે કંઈ તમે મને આપી જાવ છો, જે કંઈ મને તમારા તરફથી મળ્યું છે એ માટે હું તમારો શુક્રિયા અદા કરું છું’ દિલાવર મહેરબાન ...તમે માફ જાગર ઝોળખી શક્યા છો, એટલું જ ખસ છે ..અને એ જ મારી ખુશનશીબી છે’

એ વખતે મેં, જોયું કે એની આંખમાં જ્યાંસુ વહી ગયા હતા એણે આગળ બોલવા પ્રયાસ કર્યો પણ એનો કંઈ મદદગદ થઈ ગયો. જખાન મળે ચોંટવા લાગી.

મેં બારી તરફ નજર કરી, બહાર એકદમ કડાકા સાથે સખ્ત વરસાદ ઘુટી પડ્યો હતો—મેં એની વિદાય લીધી. હું બહારના ઝોરડામાં આવ્યો, ડોટ પહેરી કિમ્બી તરફ ધીમું આંધુ હસી હું જ્યારે દાદર તરફ આવ્યો. ત્યારે, દાદર આગળ જ મને કિમ્બીતો શરાબી ‘માલીક’ દેખાયો. એનાથી બરાબર ઉભા પણ રહી શકાતું નથી—એ રાત્રે જોઈને ગભરાયો હોયતે, એમ નાસવા લાગ્યો—પણ એથી એ ફરસ પર ફસડાઈ પડ્યો. મેં એની પરવા કર્યા વિના દાદરના પગથીવા ઉતરવા માંડ્યા.

તે ગત્રીએ હું ટેકસી કરી જ્યારે ઘર પાસે આવ્યો ત્યારે ગજવામાં પેસા માટે હાથ નાખતાં જણાયું કે મારી પાછીટ ગુચ્છ થઈ હતી.

‘કિમ્બી ! કિમ્બી !’ હું બબડ્યો.

તે રાત્રીએ મને બરાબર ઉધ ન આવી, મારી નજર ટિક... ...ટિક...ટિક કરતાં ઘડિયાળ પર, મારા બિછાનાની સામે જ દીવાલ પર ટીઆતા અંગાળના મશકુર કલાકાર નંદલાલ બોઝતા ‘જલ્દી રહેલું’ જોખન’ નામક ચિત્ર પર ઠરી જતી ...વિચારોની આધીએ ! નંદર સાથે દુશ્મનાવટ ઉભી કરાવી દીધી. ‘ટિક...ટિક...ટિક...’ ઘડિયાળની બોલી ! એકતો ટકારો...એના ટકારો...? ...ત્યારે મારી આંખો મીંચાઈ

સવારના 'એકામે' અને જગાડ્યો ચઢા પીધા પછી તગતજ માને હમેશની દેવ પ્રમાણે રોજીદા સવારના વર્તમાનપત્રોને ઉધલાવવા માંડ્યા : અને એક એક મારી નજર કંકડ-તાના એ જાણીતા પણ 'અમૃત બજાર પાત્રક'ના નીચેના અહેવાલ પર ફરી વળી

‘ચીનાઈ મહોલ્લામાં થએલો ખુની હુમલો !

ચીની જોરત સખત રીત ધાયલ થઈ. શરાબી ખાત્રિદતુ હત્ય !
રૂપિયાની ચોરી સખધી બહાર આવેલી હકીકત

(અમારા ખાસ કાર્કમ રીપોર્ટર તરફથી)

ગઈ કાલે પાછલી રાત્રિએ લગભગ દોઢ વાગ્યાને સુમારે શહેરના ચીનાઈ મહોલ્લામાં ખુની હુમલાનો સનસનાટી લયો બનાવ પોલીસ દફતરના ચોપડે નોંધાયાની ખબરો આવી છે, એવું જણાય છે કે જેના ઉપર છુરી વતી હુમલો કરવામાં આવ્યો છે તે એક ચીનાઈ જોરત છે અને તેનું નામ કિમી ચાન છે. કિમી ચાન વર્ષોથી તેના એક ચીના સાથી લુગચીઈ સાથે ‘મીંગ લેઇન ના નંબર, ૬૦૬ના સકાનને ખીજે માળે રહે છે-તેઓ કહેવાય છે કે ઘણા વખતથી સાથે રહે છે-ગઈ કાલે કહેવાય છે કે એક પેસાદાર શખ્શ તેમને ત્યાં મુલાકાતે આવ્યો હતો. તે કાંઈ કારણસર જ્યારે તેણે પોતાનો કોટ કાઢી ખીટી પર મુક્યો અને પોતે દુર ગયો ત્યારે તેની અંદરથી હજારો રૂપિયાની ચમણી નોટ થી બરેલી પાકીટ કહેવાતા આરોપી લુગ ચીફે ઉઘાડી લઈ ચોરી કરી હતી. અને પાછળથી આ સખજ અલ્લેખ ગયો હતો. તેને ચોરીની ખબર પડીજ નહોતી

તેના ગયા બાદ કિમીચાનને આ વાતની ખબર પડતાં જ, તેણીની જુજાની પગો માલુમ પડે છે કે તેણી એ ‘આગેપીલુંગ’ ચીહને તેના માલીક જેટલે જાગલ શખ્સને પેસા પાછા આપવા માટે વિનતી કરી સમજાવ્યું-પણ આગેપી જે તે વખતે ચીકદાર પીધેલો હતો તેણે તેમ કરવા સાફ ના પાડી અને તેણે કહ્યું કે તેણે

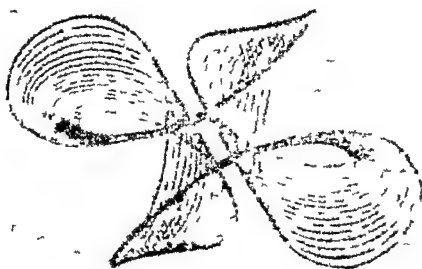
ચોરી કરી જ નહોતી અને એ પાકીટ તેને ત્યાંથી સહી આવ્યું હતું.—આથી કિમીએ તેને પોલીસ ખાતે જઈ મધ્ય હકીકત જણાવી દેવાની ધમકી આપતા, આગેપીએ તેણીના બાલ એવી મારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણીએ દાદર ઉતરવાની ટ્રેનિંગ મળતાં, આગેપીએ તેણી ઉપર છુતીથી હુમલો કરતાં ત્યાં સનસનાટી મચતાં. થોડા સમય બાદ પોલીસ આવી પહોંચી હતી અને આગેપીની ધમકી કરી કિમીને હસ્પિતાલમાં ખસેડવામાં આવી હતી.

તે ચીની આરતની હાલત જાંભીર હોવાનું મનાય છે: આગેપી હુમ ચીહ પોલીસ, લોક-જાગણ હોઈ આવતી કાલે તેને માલ-મુદ્રે સમક્ષ મળુ દરવામાં આવશે, ચલણી નોટોવાળી પાકીટમાંથી તેના અચ્છા અલીટનાં સરનામાંનાં ટેટલાક ‘નિઝીટીંગ કાર્ડસ’ તેમજ ડાગળ ગળી આવ્યા હોઈ, એ નિયમમાં તપાસ ચાલી રહી છે.

મેં વર્તમાન પત્ર ‘અંધ કરી જમીન’ પર કેટલી દીધું ! મારે માટે આજેથી ચહા તહા ઠંડી પડી ગઈ હતી મારી આખો સામેતી દીવાલ પર ડીંગાઉલા મશહુર હલ મન નંદલાલ જોખના ‘જલી-રહેલુ જોખન’ ચિત્ર પર ચિંતન થઈ ચોટી !

કયા સુધી હું ‘જલી રહેલુ જોખન’ જોઈ નહયો, એનું મને કંઈ બાદ નથી.

સૂર, શરણત અને એર

મુના નદીના નીલરંગી પટ પર જ્યારે ઉપાનો કસુંબલ પાલવ
પથરાઈ જતો ત્યારે એના ધીર ગભીર પાણીનો રંગ આસમાની
ખની જતો : દૂર દૂર ઊંચા રહેલા પ્રેમની અમર સ્મૃતિ સમા તાજની
ઝાંઝા ઉપાનો છેલ્લો નૂપુરજકાર ધીરે ધીરે વિકીન થઈ જતો
ત્યારે નજમ આગ્રાનો ઉસ્તાદ ગવૈયો પોતાની સારંગી લઈને, દૂર
દૂરના આસમાનમાં વેગવેલા અખીલ ગુલાલે છાંટ્યા રંગો નિહાળ્યા
કરતો. એની આખોમાં મસ્તી હતી; એના શગરમાં દર્દી ભયું હતું :
અને ત્યારે એ પોતાની સારંગીને પોતાના સીનાની આડે મિછા-
વીને અને ઉન્નત મસ્તકને આકાશ તરફ ઉઠાવીને પોતાની સાર-
ંગીના તારને છેડતો. મસ્તીમાં એનામાં એક ન સમજાય એવી કિસ-
મની નજાકત આવી જતી. જનૂનાનાં વર્ણાં જતાં નીલાં, કાળાં, આસ-
માની પાણી એની સારંગીના ઇલકતા સુરોને ઝીલવા જરાવાર ઉઠા
રહી હતી; ત્યારે નજમ ગવૈયો એક આછો નિશ્વાસ નાખીને એના
સંગીતમાં ઓર મસ્તી અને એધીએ ઓર ખુમારીને વહેતી મુકતો.

કેટલાયે વર્ષો થયા નજમ સારંગીવાળાની કલાએ આગ્રા, દિલ્લી
લાહોર અને લખનૌની ખડી ખડી તવાએકે અને ગાનારીઓનાં
દિલને યંભાવી દોષાં હતા પણ એને રિષે શોખીન લોકોના બુદ્ધિજ
ગતની એક કહાણી પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી. કોઈ કહેવું : 'એ
નજમ સારંગીવાળાનું શગર જ્યારે ઝાંઝકની યાદમાં ભરાઈ આવે

છે ત્યારે એ પોતાની સારંગીમાંથી અદ્ભુત, આકરીન-લાલક સુરોને જન્મ આપવા માંડે છે... 'કાઈ કહેતું' કે 'એની માથુક આગ્રાની એક મશહુર ગાયિકા હતી. અને એ જ્યારથી જન્નતનશીન થઈ ત્યારથી આ નજમ ગવૈયાના જીવનમાં ન સમજાય એવો પલટો આવી ગયો છે...' કાઈ કહેતું, 'એની માથુકની છેલ્લી પળોએ એને જીવનનું દર્દ આપી દીધું હતું।' કહેવાતું કે જ્યારે એની માથુકે, એની બીબીએ, આ અલકમાંથી વિદાય લીધી ત્યારે પોતાની નાનકડી વહાલસોયી, પ્યારી બેટીને ગોદમાં લઈ આપ કહ્યું હતું.

'પ્યારા નજમ...આપણી આ 'ગારી બેટી...એ તો સુલાખની કળી છે : મારી આરઠૂ એટલી જ છે કે મારી જગા પૂરી લે. આ બેટી આગ્રાની મશહુર ગાનારી બે... અને એનો શોખ પૂરો કરવો, મારી સુદ, જિંદગીની આખરી માતરૂને જરૂર આણવી એ તમારા હાથની વાત છે..!'

અને એ જ વખતે, આખનું એક મટકું પણ માર્યા વિના નજમ સાર ગીવાળાએ પોતાની પ્રિયતમાને બીબીને-ત્યજ આપનાં કહ્યું હતું, 'આમીન ! તારી મુરાદ બર આણીશ !'

'એને શોખથી પાળજે !'

'એને સંગીતની બહેનરીત તાલીમ આપજે !'

'હિદની મગીતકલામાં આ બેટીનું નામ રોશન બનાવશે !'

'મારા જીવનની આ છેલ્લી, મિન્નતભરી મુરાદ છે, પ્યાગ ! એ મુરાદને બર આણજે !'

'આમીન'—અ. રાખ્દ માથે જમૂનાના લીલા પાણી ઉપર, પેસે પાર ઊભેલા તાજ નન્દ અનિમેષ ત્યજે નિહાળતા નજમ ગવૈયાએ એની માથુકના કપાળે હાથ મૂક્યો હતો. પાસેની દીપિકા તે જ વખતે પવનના એક અછારપર્શથી ધુઝાઈ ગઈ હતી નાનકડી બેટીને નજમે પોતાની ગોદમાં ખેસાડી હતી

'અબ્બા ! અમ્મા નિંદ લે છે ?'

'હા, બેટા !...અમ્મા ચેનયા નિંદ લે છે. એને આરામ

મોગલ બાદશાહ શાહજહાનની પ્રિયતમાની અમર યાદમાં 'તાજ' જ્યાં આજે ઊભો છે ત્યાં, એની પાસે જ, નીલા દગ્ગતની સાથા હેઠળ નજમ સારંગીવાજાની પિયમતા કોઇ પણ ભતના 'તાજ' સિવાયની એક નાનકડી કચરમાં અમર નિદ લઇ રહી હતી. ફક્ત કોઇવાર જગડે નજમ પોતાનું સ્થિ થામી શકતો નહિ ત્યારે એ દગ્ગત પર આગી પોતાની સારંગી સાથે કોઇ દર્દીયું, ઘેર, મહોબ્બતના અવસાનો ગરો હિમ્મિ પોતું, સંગીત જન્માવતો વિના ઊડાણમાંથી આહમદી સુનેરે વહાવી જમુનાના પાણી ઉપર ફરફર, ક્ષિતિજને પેલે પાર, જાણે કંઈક નિહાંગતો હોયને તેમ અવકાશમાં ઊડે નજરનું નાખતો ખેસી ગહેનો.

(૨)

ને નજમ સારંગીવાજાએ પોતાની ખેટીને આગ્રાની એક મશહર ગાનારી પી દિગ્ગતમાં મૂકી હતી, આગ્રાના નજમની સારંગી બડી બડી મહેલોમાં પોતાની સંગીતજ્ઞાનાં અદ્ભુત અમીલ ગુલાલ વેરીને અનેક શેખીનોના દિલ રંગી નાખતી, પણ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ નજમની સારંગી અને નજમનું સંગીત એટલાં તીવ્ર અને વેદનાભર્ણી બનતા ગયા કે કોઇ પણ માનસી એની સાથે તેની સારંગીનાં મુઠ્ઠી સુર મીઠાવીને ગાઇ શકતી નહિ બેઠા બેઠા હિસ્તારો બને તબક્કાઓ, બડી બડી ગાનારીઓ અને તલાએકો એની સાથે સંગીતની મહેલોના ખેસીને ગાવાને અશક્ત બનતા ગયા— એની સારંગી સાથેની દોસ્તી અને દિલમાંથી નીકળતા અપાહભર્ણી સુરો એના જ દુશ્મન બની રહ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે એને દરેક સ્થળોથી 'બદશ' મળ્યો. એમાં એના સન્માન, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા હતા એ તથુમાંથી એને રોટી મળતી નહોતી. પોતાની એકની એક ખેટીને મશહર ગાનારી બનાવવા માટે એને પૈસાની જરૂરત હતી; પોતાને રોટીની જરૂરત હતી પણ એનું ઘેર સંગીત, એના સંગીતની અલૌકિક શાસ્ત્રીયતા, એની સારંગીના દર્દ અને વેદનાભર્ણી સુરો એના જીવનની આડે આવતા ગયા. દુનિયા જેને

સુર, શરખત અને ઝેર..... ૮૯

સફળતા કહે છે એ રંગીન સફળતા, તેનાં ખુદાઈ સંગીતથી થયી દૂર હતી!

નજમનો હવનની એક જ આશા એની ખેડી હતી, દિવસો, મહિના અને વર્ષ વીતનાં જતા હતા—તેમ તેમ એની મુગદ એની વેદનામાં વધારો કરી રહી હતી.

અને નજમને ભટકવાનું થયું; દિલ્હીમાં એક એક તવાએકનું ઘર છાની વાળ્યો. આગ્રામાં તો એની ખેડી એક મશહૂર ગાનારીને ત્યાં સારા ઉસ્તાદની તાલીમ હેઠળ હવન અને સંગીતના શ્રવાસ લાઇ રહી હતી.....પણ.....

અને પછી તે ભટક્યો—લાહોર, લખનૌ, ખતાગમ, દાશી. કલકત્તા ખંધા જ રથજો,—ખંધા ય સંગીતગૃહોમાં, ખંધા ય મરદિલોમાં, ખડી ખડી ગાનારીઓની મંઝીલમાં એ એ ભટકી ચૂક્યો—અને આખરે એ આવી પહોંચ્યો મુબાઇ!

(૩)

શ્રાવણના દિવસો હતા. ધોમમાર વરસતા વરસાદમાં નજમ મળેયો પોતાની પુરાણી સારંગી સહિત અડધો જીંજતો, મકાનોની છત નીચે ઉભો રહેતો, સારંગીને દિલની સાથે ચાંપીને અદ્વિતી તહિં ફર્યા કરતો હતો; એનાં મગ આખરે એક મંઝીલના દાદર પર ચઢી ગયા.

ઉપર જતાં જ એક સબવટલયો કમરો, મહેફિલ જમવાની રાહ જોતો એની નજર સામે આવી જમો; એની નજર એકદમ એક નાજનીન પર ચોટી ગઇ.

‘આદાબ અબ’!

‘આઇએ.....તશ્કરીફ રખીએ’!

સુંદર ધરાની ગાલીઆ પર એ બેઠી હતી; પાસે એક પાનદાન પડ્યું હતું; એની આખમાં સુરમો આજેલો હતો એણે પાનના રંગે રંગાયેલા હોઠને રૂમાલ વતી ખૂળીથી સાફ કરતાં પૂજ્યું.

‘હાસે નથીકે લાતે હો ?’

‘આગરેસે’

‘અન્ધા...ક્યા કરતે હો ? ..ક્યા ચાહતે હો ?’

‘સારંગી બજતા હું’

એ સ્ત્રી મજાહુર તવાએકે હતી-ગાયિકા હતી. રેડિયો પરથી, આમેફોનની રેકર્ડ પરથી, મોટી મોટી મહેશીલોમાં એના સુરીલો સ્વાગત, એની ગંગોલી ગાયકી વિશાળ જનતાના કાન પર પહોંચતો. અન્ધ-લોક જે સ્ત્રીને માએ છે, લોક જે સંગીત માગે છે, એવું એ ગાતી હતી આખરે તેણે કહ્યું.

‘અન્ધા... આપ તોકરી ચાહતે હો ?’

‘હા...’

નજમાના સ્વપ્નામાં જમાનામાં આવેલી થોડીક નરમાશ હતી. એને એવું કે એની તોકરીનું લગભગ નકકી જ થઈ ગયું હતું.

x

x

x

એનું નામ હતું હરમતજનન !...

હરમતજનને ત્યાં મુશ્કેલી પણ ગણા માલેતુજનને સંગીતના નામે રૂન અને રસ પીવ. યવાંતા અને એક દિવસ મરેફત જામી હતી, રેડિયો કંપની આજે નજમ કંઈ વધુ ગલીર દેખાતો હતો.

એની સારંગી બજતી જ ગઇ-અદ્ભુત સુરો જન્મતો જ ગયા. એમાથી અપૂર્વ-ન સમગ્રય એવી વેદનાને એ સુરો બહાર સુક-તાજ ગયા-અને એની સારંગીના સુરોએ હરમતજનનો કંઠને ઝાંખો બનાવી દીધો. હરમતની ઝવર સૈલી. નજમની સારંગીના સુરની હોડમાં એજનો પાછળ સ્ત્રી ગઇ ! સાંભળનારા હરમતને બૂલી ગયા તે એમની આખો દુગી સ્ત્રી સિક્કા નજમ હિપર જ !

મરેફતમાં પધાના મગતક ડોકો રવાં હતા-હરમતના કંઠની, સંગીતની, એની કલાની કુમાશ આજે એની સારી બિંદ-ગીમાં પડેલી જ વાર નજમ સારંગીવાળાના સુરોની પાસે તદ્દન ઝાંખી બની ગઇ !

હસ્મતની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર આ ગજબની પણ હતી. એનો સીનો દહાર થઈ ગયો. જે આંખોથી એ પોતાના મહેમાનોનું સન્માન કરતી એ જ આંખો પરથી હવે અહિં એનું સંગીત સાંભળવા આવેલા શોખીનો ઉઠી ગયા હતા. જે દિલમાં અનેક શોખીનોના નિઃશ્વાસ સમાયા હતા, એ જ દિલ આજે એના આશકોને ખુશ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યું હતું. કારણ આ સારંગીના સીનામાંથી, એના કાળજની કોરપરના તાંતચૂમાંથી વેદના અને મસ્તીનાં રંગીન સૂરો જાગી જતાં અને સાલજનારાઓનો જીગરને પીધી-વેલોવી નાખતા હતા.

હસ્મતજનનો કંઠે આ સારંગીના સૂરો પામે તેજહીન થઈ, પરાજ્ય પામી તદન નિર્મોહ્ય બની જતો હતો.

‘આફરીત ! નજમ !’

‘વાહ ઉસ્તાદ વાહ !’

‘કયા બજતતા હય !’

‘માશા અસ્લાહ !’

‘તરલીમ !’

‘ખુમ બજતતા હય !’

‘આદાબઅજ્જ, જનાબ !’

‘વાહ ! વાહ ! મરહયા !’

એ ગત વીતી ગઈ છતાંયે હસ્મતના દિલમાં, એની આંખોમાં એના કાનોમાં-એ રાત વીતતી જ નહોતી.

એની જ મહેફિલમાં એના જ કંઠની કુફિયત નોંધાઈ હતી, ‘હું ઝાંખી પડી જાઉં છું’-આ સારંગીના સૂર પામે ... !’

અને રાત્રિએ નજમને ઉધ ન આવી. એણે જે મસ્તીથી સારંગી બજાવી હતી; જે ખુમારીથી તાર છેડ્યા હતા; જે નશાથી જીવનના આરામ સંમી, ખેટીતી યાદનાં સુરો બજાવ્યા હતા એને લીધે એની આવતી કાલની રોટી લયમાં આવી પડવાની હતી.

સારંગીની ગોદમાં એની આંખો માંચેલી પડી રહી !

(૪)

દેખો નજમ ! .. તુમ બળતે તો - ઠીક હો ! લેકીન, તુમારાં
ચલાં રહેના મેરે લિયે ઠીક નહિ હય ! ઇસ લિયે તુમ ચલે, બલ,
કહીં જ્યાર જગે નોકરી હુંદ લેના.'

એ દાદર ઉતરી ગયો. જે સારંગીએ, જે મુરોએ જે તારોએ
એતે મસ્તી આપી હતી; કીર્તિ આપી હતી; ખુમારી આપી હતી;
કલા આપી હતી. એજ મુરો એજ કલા એની પાસેથી રાટી છીનવી
રવાં હતા,

એ બટક્યો,ખૂબ, ખૂબ,

એક ઘર, ... બીજુ ઘર, ... ત્રીજુ ઘર,

મુબઈની, પુનાની, વડોદરાની... અનેક શહેરોની ગાનારીઓનાં
ઘરની નોકરી એણે કરી હતી.

પણ ધણે સ્થળેથી એના કાનોએ સાબળ્યું હતું.

‘તુમકો નોકરી કરના હય !’

‘હાહ !’

‘તો હસ દંગસે મય ગાતી હું વેઈસે હી-દંગસે બળયો કરો.
મેરે ગલેકી આગે મત બઠો ! તુમહારી સારંગી કે મુરકો અધસે
બસુરે બના દે કે લોગ સીફ મેરે સંગીતકો, મેરે ગાનેકો સુનતે રહે.
જ્યાર તુમારી સારંગી કહીં કહીં ગાયબ હો બલ, બસ ઇસી સત
જે તુમકો નોકરી મીલ શકતી હય !’

આ શબ્દોથી નજમના કાનમાં ગરમ, ઉતું ઉતું ઉકળતું સીસું
રહ્યું... ! જે કલાને એણે જીગર અને ત્રિદંગીના સ્વાસથી પાળી
હતી, પોષી હતી એજ જ્ઞાનું ગળુ તે રૂંધી નાખે ? ... કેમ અને ?

પણ એની આંખ સામે એની ખેટીની સુરત ખડી ઘણ મઈ, જે
જે ચાર વર્ષમાં તો તે જવાન બની જશે; અચ્છી ગાનારી બની
જશે. તે એને પેલા ટ્રેવી રીતે મોકલી શકશે ?

સર, સારખત અને એર. ૯૭

‘તુમકો નોકરી કરતા હવ તો મેરા ખ્યાલ કરો, તુમ હમારે નોકર હો,’

એક ગાનારીએ એક દિવસે નજમને સુણાવી દીધું.

‘કુથો ?’

‘હો, .. આપ હમારે નોકર હવ...મેરે ગાનેસે આપકો રોટી મીલતી હવ, આપકો સારંગીસે નહિ’

નજમથી વધુ સાંભળી શકાયું નહિ; તે એકદમ દાદર ઉતરી ગયો.

સારંગીને ગાદમાં લઈ એ ખૂબ ખૂબ બટક્યો વિશાળ સ્ટે-રના સીના પર બેઠા બેઠાના સંગીતના સુરો એણે સાંભળ્યા.

કોનક હોટેલમાં રહિયો બહાર રહ્યો હતો.

કોનક ઘરમાંથી ગ્રામોફોનની ‘દેકડ’ના સુરો બહાર આવતા હતા.

કોનક મોટરમાંથી દૂરના શહેરનું યુરોપીયન સંગીત સંભળાતું હતું.

કોનક બીખારી પોતાની બોખરી હલકથી ગાતો ગાતો બીખની રીત દેખાડી રહ્યો હતો.

નજમે એકદમ ખીરસામાં હાથ નાખ્યા; થોડીક નોટો એની ખાસે હતી. એણે પોતાના વતનનો આર્મ લીધો...

*

એ ક્યાં જઈ રહ્યો હતો ?- રોટીની તલાશમાં કે એને દુનિયાએ જે પાઠ શીખવ્યો હતો એનો જનાજ આપવા !

(૫)

એજ જમુના નદીના કિનારે જ્યાં વર્ષોથી તાજ ખડો છે, ત્યાં સાંજની ગુલાબી રાશનીમાં નજમને જીવનનું હર્ષ ઘૂંટાયેલું દેખાય છે !... આકાશમાં માર્તા ગાતાં બેઠાં ૫ ખીડકાંનાં અવાજમાં એને એક જ અવાજ સંભળાયો.

‘તુમારી કલા !- તુમારી સારંગી !... તુમારી મસ્તી !... ઇસ દુનિયાકે લયે નહિ હવ.’

એ દોડ્યો !... જ્યાં એની પ્રિયતમાની નાનકડી આરામગાહ હતી ત્યાં—

એણે ત્યાં જોસીને સારંગીના સુરો છેડ્યા. એણે બજાવ્યું-પેટ
ભરીને. પોતાની વેદના, દર્દ, મસ્તી, બધાંયને એણે પોતાની સાર-
ંગીના સુરોમાંથી બહાર કાઢી કબર પર ફૂલોની મચાલ વેરી દીધા !

એણે બજાવ્યાં જ ક્યું- સારી ગત સુધી !

જમુનાના નીલવર્ણા-કાળા-ભરમર પાણીએ વહ્યાં જ ક્યું

એણે કહ્યું 'દુનિયા કલા નથી માગતી-એને જોઈએ છે નજાકત !
જો માટે કદાચ દુનિયા તને નહિ સંધરે. તો પછી તું તારા અખ્યાની અને
અમ્યાની ગોદમાં આવીને બેસજો !...ત્યાં જ તારા કંઠનો સાદ સોળે કળાએ
ખીલી નીકળશે...! ત્યાંજ તારી કલા જીવનનો પરમ આનંદ અનુ-
ભવશે !'

એણે બજાવ્યાં જ ક્યું !...ક્યાં સુધી ? જમુનાના જળ વહેતાં જ
રહ્યાં !...ક્યાં સુધી ? 'તાજ' પર ચાંદની ઢોળાતી જ રહી !...ક્યાં
સુધી ? ગુલજનમાં ગુલાબ પર જુલજુલે ગાયા જ ક્યું !...ક્યાં સુધી ?...

જુલજુલના મીનામાં ગુલાબનો કાંટો આબાદ પરોવાઇ ગયો
હતો... જુલજુલે ગાયા જ ક્યું, ત્યાં સુધી જ્યારે જુલજુલનો લાલ
રહીતો ખૂનના રંગથી વધુ લાલ બન્યો ત્યાં સુધી !

નજમે બજાવ્યાં જ ક્યું ..!...ત્યાં સુધી !

જુલજુલનું ગાન બડી ફજરમાં બંધ પડ્યું ! બડી ફજરની
લજનમ ગુલાબના કાંટા પર પડેલા રાતા ખૂન પર નાચી રહી હતી.

ભાં ગેલ આરસના ટ્રેકડાવાળા ટેબલ પર સિગારેટના ફુકા નાખવાનું કામ હવે 'એશ-ટ્રે' જતીને પડ્યું હતું. જે સિગારેટના ફુકાં અડધી બુઝાયેલી હાલતમાં હવે ધૂંધવાઈ રહ્યાં હતા એટલે કમલાના અંબામાંથી ધુમાડો બહાર નીકળી ગયો હતો. ખૂણામાં લઈ જતી હતી. લગ્નિયાં તળવા માટેની કઢાઈ હેઠળ ધૂંધવંતા ફાલસામાંથીયે ધુમાડો બહાર નીકળીને ઉપરની કાળી છતને વધુ કાળી બનાવતો હતો. એક ખૂણામાં જળાંબોનાં જૂથમાં કાળાં પાણીના હલ્કાકિન કેદી, જેવું એક કાળું ધુમાડિયું 'ગૂંગળાતા ધુમાડાને પોતાના મોંમાં લઈ શ્વેભાં સમાવી લેલું'

આસમાનમાં રતાશ પથરાઈ હતી મુરજ શહેરની ઇમારતોની ક્ષિતિજ પાછળ લપાઈને કેટલાક મહોલ્લાની આખોમાં ફૂંપી ગયેલો દેખાતો હતો.

મિલના ભૂખળામાંથી ધુમાડો નીકળતો હતો !... કેટલાય મજદૂરોની ઉત્સાહશક્તિ જતીને ધૂંધવાઈ રહી હોય ને, એમ ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડાની કલાત્મક હાર રાતા આકાશમાં કા વચ્ચેનર દોરતી જતી હતી.

શિરીષ ખેડો હતો સમી સાંજે એના દિમાગમાં ન સમજાય એવી ગઠમથકનો જગ ખેલવા માટેનું મેદાન તૈયાર કર્યું હતું. એના હાથમાં સિગારેટ જ્વલતી હતી.

સિગારેટના ઠૂંકા 'કે'કવાના અવાજોથી ધુમાડો નીકળતો નીકળતો જાયે ચઢતો હતો.

મિલના ભૂગણામાંથી નીકળતો ધુમાડો પણ જાયેને જાયે આકાશના ગેરુઆ, રાના, આસમાની રંગોની વચ્ચે રાફર કરતો હતો.

શિરીષના હાથમાંની સિગારેટ જ્વલતી હતી શિરીષ દમ મારતો, મોંમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળતો હતા. છતના ખૂણામાં જળાંઓના ચરચો ઘેરાયેલા ધૂમાડિયામાં ડાલસાની ભટ્ટોમાંથી નીકળતો ધુમાડો ઘેરાયા કરતો હતો.

એના દિમાગમાંથી એ 'ધુમાડો' બહાર નીકળતો હતો— એના દિમાગમાં 'કે'ક' જતી રહ્યું હતું.

છ સહિના થઇ ગયા... ખેડારીએ એને સમયની આકરી કિંમત ખતાવી દીધી હતી, ખેડારીનું દામ આપવા માટે એની પાસે પ્રાઇ પણ નહોતી.

હોટેલની ભટ્ટો જ્વલતી હતી. ધુમાડો બહાર નીકળતો મિલની ચીમનીમાંથી એ ધુમાડો જાયે ઊડતો હતો.

સિગારેટના અવાજોથી અડધી ખુઝાવેલી સિગારેટનો ધુંધવાયેલો ધુમાડો બહાર નીકળી વાતાવરણને ગૂંચળાવતો હતો.

અવાજમાં આઠ સિગારેટના ઠૂંકાએ ઢગલો કરી દીધો હતો ધુમ-ડાનુ બેર બગણું વધતું જતું હતું.

શિરીષે ગજવામાંથી પેતસિલ અને કાગળનો ટુકડો બહાર કાઢ્યાં. ધુમાડાથી ઘેરાયેલા વાતાવરણ વચ્ચે એણે ઠારા કાગળના ટુકડા પર કલમ ચલાવવા માડી.

'મેં આ રસ્તો શા માટે લીધો?... મને પોતાને શરમ આવે છે. હું એલ એલ. ખી થવા ચાહતો હતો, પણ પૈસા ક્યા છે? ખી. એ તો થયો, પણ નોકરી ક્યા છે? ઘેરથી મામાના કાગળો આવે છે—પૈસા મંગાવે છે. જે હતું તે-મારી કાલેજની કેળ-

વણી માટે ખર્ચી નાખ્યું. જાણે છ મહિના થયા હું તલાશમાં છું.—નોકરીની !

“...તે ગઈ કાલે જ સુતયનાના પિતાની ઓફીસમાં જઈ આવ્યો. એ તો મહા વ્યાપારી છે. રૂ બજારમાં એમનો વટ છે. પણ મારે માટે નોકરી નથી. કહે છે— વખત બહુ ખર્ચાય છે.

“સુતયના... આહ ! ખરેખર એ સુતયના જ છે. એ ત્યારે જાણશે કે મેં ના કરવાનું કયું— આત્મધાત કયો— ત્યારે મને ખીરુ, કાયર, ‘મદ’ નામનો વેરી ગણી કાઢશે. પણ હવે તો ખીલે ઉપાય નથી— શું કરું ?

“હજી રાત બાકી છે... વિચારોના ધુમાડામાંથી મન બહાર નીકળે ત્યારે ખરું ! નહિતર આ ઝેરી ધુમાડા વચ્ચે હું જીવનને ઝેર આપી દઈશ”

મિલમાંથી મજદૂરોનાં જૂથ બહાર નીકળતા એણે જોયાં. એ અટક્યો. પેતસિલ ગળવામાં મૂકી, કાગળ પર લખ્યું હતું તે ફરી વાંચી ગયો. એણે ફરી આસમાન તરફ નજર કરી

સૂરજ ઈમી મયો હતો. એની દષ્ટિમાં એની આશાનો સૂરજ કદી ઓલવાઈ જાય ખરો ? અંધારું ઘેરાતું હતું આપવાતનાં અધારાં એનાં જીવનને ગળી જશે ?

“તોયે હજીયે મિલની ચીમનીમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા બહાર નીકળતા હતા—કાળી વજુબર આસમાનના રાતા રણમાં સફર કરતી હતી.

ભટ્ટી જલતી હતી. ઘાસલેટની ખત્તી જલતી હતી ખીડી જલાવવાનું ફોરકું જલતું હતું, મજદૂરોના મોમાં ખીડી જલતી હતી.

શિરીષ પોતાના જીવનને પણ જલાવવાની તૈયારી કરતો હતો.

(૨)

તે એકલી બેડી હતી. મો પર ચૂનો ચોપડીને, હોહ ખરે ‘લીપસ્ટીક’ ને બદલે રાતો રાત ચોપડીને, પહેરવાનું બહાનું કરીને એક જ ફોક .. ઘાલીને, શરીરે નાળી. ચુંથાયેના— આવ્યા પહેલાં વી

ગયેલા- જોળનને, જે હોષ તો શકતુ હતું છતાં યે જે નહોતું, તેને ખતાવતી નાનકડો, કંગાલ, સડેલી, બદ્ધી અને કચરાભરી એક કાટડીમાં !

ચૂલામાં થોડાક લાકડાં સળગ્યા પછી ધુંધવાતા હતા.

ધુમાડો બહાર નીકળતો હતો. તથા સળિયાવાળી નાનકડી બારી- સાથી એ બહાર રસ્તો મેળવતો હતો.

પૈસાના ઘાસલેટની ખત્તોનો કાકડો ખૂબ જોશથી બળતો હતો. એનો ધુમગાય ઉપર ચઢતો હતો.

એ સમજતી હતી કે કોઈ નહિ ને કોઈ એને 'રૂપાળી' ગણી, એની કાટડીમાં, એના અસ્તિત્વ નહિ ધરાવતા જોળનમાંથી ગરમાટો લેવા જરૂર આવશે.

અને એ જ્યાં જ્યાં ગઈ, જોળનનો ધૂપ જલાતી સાંસ અને લોહીનો રૂપ અને વાસના ભૂખ્યા પા કલાકના 'પ્રેમ'ના પ્રેમીઓને સતોષવાતો ધીખતો ધથો કન્નારા જે જે ઘરમાં એ જઈ આવી ત્યાં ત્યાંથી એને ગ્વાનગી મળી ગઈ.

'આવીને તો કોઈ તોકરાણી તરીકે પણ નહિ ગણે !' કોઈક સ્થળેથી એણે સંભળ્યું હતું.

એની આખો રાત જાગીને જાગતી હતી એમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળતો એને લાગ્યો. ઘાસલેટની ખત્તોમાંથી, એની 'શિખા' પરથી, ધુમાડો કંસોટો બનીને ઉપર ચડતો હતો.

બહાર ભડિયારખાનું હતું. ઉપર 'કબલ' રોટી પકાવાતી હતી. અંદર માનવીઓનું ટોળું 'ગોશ-રોટી'થી પેટની ભહો ઠારતું હતું.

ભહો પરની લોખંડી તાવડી હેડળથી અગારમાંથી થોડો થોડો ધુમાડો કોઈ વાર બહાર નીકળતો હતો.

'આઠ દિવસ થઈ ગયા !'

'કોઈ ધરાક નથી !'

'મુંબઈમાં શરાબીઓને પણ પૂરેપૂરું દેખાય છે...એ લોકો પણ બૂલથી આ કાટડીમાં પગ નથી મૂકતા !'

‘કાલે પકાણુ પેસાની ઉધરાણી ક’ગે’

‘કાલે ઘરવાળાને બાડું ચુકવવું છે !’

‘આ ધંધો પડ્યો છે...હવે મને ચાકરડી તરીકે યે કાણુ મળે ?...બીખ માગુ ? કાણુ આપશે ?’

‘શુ કરું ?...આજે ઘરાક આવે ! ખુદાની મહેર ભાતે ! .. થોડાક પેસા મળે...ખસ ! આજે જ જિંદગીનો ખાતો કરી દઉં !’

‘ખસ !...ખસ આજે જ વહેતી સવારે અશીણુ ધોળાને પી જાઉં !’

‘એક જ આદમી જોઈએ . અશીણુના પેસા માટે !’

એ બિભી જ રહી... ગહ જોતી ! શરીરને વધુ જ નમ્ર બનાવતી, વધુ જ ચાળા કરતી, વધુ નખરાં લહેગવતી, અંદરથી જલની-ખહારથી હસતી, અંદરથી મરી ચુકેલી- પણુ અત્યારે તો - ખહારથી જાણે જીવતી હોય તેમ.....જેની હસ્તી નહોતી એ જોખનની ધુણી બસાવીને !

એમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા !

ઘાસઘેટની બત્તીમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા ! હોટેલની ઘડિયાળનો કાંટો આગળ અને આગળ ચાલ્યો જતો હતો ! ખાર ! એકે ! વાગી ગયા !

ભણિયારખાનાની લકીમાં જલતા અગારા પર પાણી રેડાયું. ધુમાડાએ ફરી ત્યાં વહેવા માંડ્યું.

માનસિક ધુમાડાના ગુંગળાટમાં એ ‘ઢોંકરી’, એ ‘નારી’, એ ‘સ્ત્રી’ પોતાના ‘નારીત્વ’ ની મિટાવેલી હસ્તીને જાહેરમાં મૂકતી અર્ધ નગ્ન હાલતમાં બિભી જ હતી !

‘કોઈક જરૂર આવશે !’

પોલીસનો એક રાઉન્ડ !...ખીજો રાઉન્ડ !!! ત્રીજો રાઉન્ડ !!! રસ્તાના સ્વાસ અર્ધ પડ્યા. એ વાગી ગયા ‘કોઈક આવશે ! ચાર આઠ આના જરૂર મેળવી લઈશ.’

‘કાલે ઝેર પીને ખાતમ કરી નાખીશ !’

પણ એ કાળી કાટડીમાં ધુમાડાના ઊભા લીટાને ચીતરતો, ધાસલેટનો દીવો 'એક' પેસા'ની તાકાતને વસુલ કરતો હતો એ જાણતો હતો.

એ જમીન પર ફસડાઈ પડો. કોઈકના પગલાનો અવાજ સંભળાયો... .. એણે આખોને આવતા અધારા વચ્ચે જ ક્યું: 'આધાએ મેરી જાના મેરે પ્યારે!' અધારું એ મૃગો અવાજ ગળી ગયું

પણ એ કાળુ હતું !... કે કોઈ જ, નહોતું !!

(૩)

'મહાગોની પોલિશ' થી ચમકતા વિશાળ ટેબલ પર કાચવદીનાં ખંડો પડ્યા હતા પાસે એથી ત્રણ ટેલિફોન હતા. જે ત્રણ ટેલિફોન ૧-૬૫, પાડિયો નહોતો, શાહી નહોતી, પણ કાચના શુશોભન વચ્ચે 'શેકર' ની 'લાઇફ ટાઇમ' ફાઉન્ટન પેન પડી હતી. એની સામે 'એક-બુક' પડી હતી પાસે જ કાગળિયાતો ઢગલો પડ્યો હતો.

ટેબલની બરોબર વચ્ચેવચ્ચ 'લેટર-હેડ' નું 'પેડ' હતું. એ 'લેટર-હેડ' પર વાંચી શકાતું હતું.

'એક મનમોહનદાસ નરેન્દ્રભદ્રસ'

સીડસ, કાટન-બ્રોકર્સ, બેન્કર્સ,

ફિનાન્સિયર્સ એન્ડ મિલ એજન્ટસ.'

*

*

'આ બધા ગિલો ચુકવવાના છે. અજાનતુ વલાણ ચુકવવાનું... ને... બેલન્સ...!'

મેંમાં કાગળની સિગારની રાખને કાચની મગરના આકારની 'એશ-ટ્રે'માં નાખીને શેઠ મનમોહનદાસે ફરીવાર સિગારને જે દાંત વચ્ચે ગોઠવી. ...ને પ્રછી એકદમ 'નમ' લગાવી ધુમાડાના ગોટગોટાને અવનવી રીતે સમ્ભવ પામેલા ઓરડાની સફેદ છત તરફ ઉઘડી દીધો.

સાગળની સિગાર !... ધુમાડો ! ! . 'એશ-ટ્રે'માં જે સિગારનાં

હાં ફરી ગયા હતા... પણ ખાકના એ-ચાર દુકાડા, ફરી રહેતા વીજળીના પંખાની તાકાત વચ્ચે, લાગ્યા વિના-ઊડ્યા વિના અંદર આરામ લેતા હતા.

શેઠના દિમાગમા અસ્થિરતાનો ધુમાડો ધૂંધવાઈ રહ્યો હતો.

ખારી-ખારણા બંધ હતા.

શેઠે કાગળખા તપાસવા માંડ્યા-

વાલકેશ્વરની બિલ્ડિંગો...બધી જ મોર્ટગેજ-ફર્ટ મોર્ટગેજ. સેકન્ડ મોર્ટગેજ...થર્ડ મોર્ટગેજ ! ઊંહું ! ઇમ્પોર્સીયલ !...એ બધાની એક સામગ્રી કિંમત ! ..ઊંહું ! કામ નહિ થાય !

શેઠાણીના દાગીના ! હીરા-માણિકના દાગીના . ઝવેરાત...બધાની કિંમતનો સરવાળો !

શેઠ કાગળ પર આકાઓ લખવા બધું પેનસિવ ઊઠાવી, આકા લખ્યા. સિગ્નારેટનો ફરી 'દમ' લગાવ્યો.

એમના કાગળ પર પરસેવો નમ્યો હતો.

એમનું શરીર ગરમ ગરમ છતી દિલ ઠડુગાર થઈ જતું લાગ્યું.

'હું' નાનરીમા બહિ ? .. એકવાર નો ગયો, બીજીવાર ગોટાળો કર્યો... હવે .. ?

બધી જ મિલકતનો આટલો સરવાળો ! બબરને આપવાના છે... આટલા ! .. સરવાળો ! ... ઊંહું હું ! પ-તો જ નહિ લાગે ! ત્યારે ?

શેઠ એકદમ ઊભા થઈ ગયા શરીરની બધી જ તાકાત એકઠી કરીને તેઓ ઊભા તો થઈ ગયા-પણ પગમા તાકાત નહોતી. એમણે દીવાલ પર લટકતી તરવીરો જોઈ.

એમને માનપત્ર મળ્યું હતું. એની 'આર્ટિસ્ટિક' રીતે છપાયેલી અસલ નક્કલ કાચની ફ્રેમમાં મટાયેલી હતી.

પાસે જ વિલાયતના સાળની લોખાને આપેલી પાટીનો

મેળાવડાનો-કોટો હતો ! ..ખાણી...પીણી !...શેઠની કેટલી ઈજ્જત હતી ! ..

અને આગળ ચાલતાં તેમની નજર ખીજી તગ્વીર પર પડી: શેર. ખજાર-૩ ખજાગના લલલલા વેપારીઓની સલા વચ્ચે, સરદાર વલ્લભાઈ પટેલની વચ્ચે, વ્યાપાર અને રાષ્ટ્રોત્થતિ પર ભાષણ આપતા શેઠના મુખ પર કેવું તેજ અમકતું હતું !

અને આ કોટો ?... વાઈસરોયની પાટી'મા ?... શેઠ રૂઆપથી વાઈસરોય સાથે હસ્તધૂનન- 'ગેક હેન્ડ' કરતા જણાય છે !... એમને માટે ખાસ કોટોગ્રાફરે ઝડપેલી, ખાસ દિમત આપીને ખરીદેલી, આ તસ્વીર !

‘ ઓ...હુ !...આ બધું કંઈ જ કામ નહિ આવે ! ’

શેઠે ચાવીનો ઝુડો કીધો.

અત્યાર સુધી નહિ ઉઘાડેલું-કોઈક વાર જ ઉઘાડેલું-ટેમ્પલનું સૌથી નીચેનું ખાનું ખોલ્યું આહા ! વર્ષો પહેલા મંગાવેલી રિવોલ્વર !...લાઈસન્સ નજર .. હા, બધું ખરાબર હતું !...

હા, એ જ રિવોલ્વર !...જ્યારે મિલમાં હડતાલ પડી હતી ! મજદૂરોના નેતા સામે ગરમા ગરમીમાં કંઈનું કંઈ ખોલી જનર શેઠ પર મજદૂરોએ ધસારે આગળી દીધે હતો ! ..એમના ટેમ્પલ પર પથ્થરો ત્યાં પણ પડ્યો હતો...તે એમના હાથમાંની એ જ રિવોલ્વરની ગોળા છૂટી હતી !...એક મજદૂર ધાયલ થયો હતો ! ખીજો જનથી અત્મ થયો હતો !

એ જ આ રિવોલ્વર !

એમણે રિવોલ્વર બહાર કાઢી, હાથમાં ઝાલી, આગળીને એના ઘોડા પર દબાવવા લગાડી પણ ખરી. સામેના કમાન્ટમાં આવતો હતો. એમણે પોતાની તસ્વીર જોઈ ! પરસેવાના ગિંદુઓથી તર-અતરેલી જાયેલું મો જોયું !. . વીખરાઈ ગયેલા બાલ વચ્ચે પડેલી ટાલ પર હાથ ફેરવી જોયો !... પરસેવો !... રિવોલ્વરવાળો હાથ ઉપર ગયો !...

મગજ આગળ રિવોલ્વરની લોખંડી નાજ અટકી ગઈ.

કેવી દડી ટાઢી જોળ હતી એ રિવોલ્વરની નળી !... ..'ધોહો' દબાવી દઉં ?'

ફરીવાર તેઓ ટેબલ પાસે આવ્યા. સિગારના ૪ 'બોક્સ' માંથી બીજી સીગાર ચેતાવી. ધુમાડાના ગોટગોટા બહાર નીકળ્યા. ગુંગળામણ વચ્ચે એમણે રિવોલ્વરને ફરી કાબજિયાનાં હાથ વચ્ચે, ઊંડી જતોં કાબજિયા પર, વજન તરીકે મૂકી દીધી.

ફરીવાર [સિગારનો દમ !...ધુમાડા ! ! !... ગુંગળામણ.. પણ એ સજ્જ થયેલા ઓરડામાં ધુમાડિયું નહોતું જ'.

એમને લાગ્યું કે બારીબાગણું ખોલી નાખુ !...પણ બસ નથી !...એમના પગ એક બાગી પાસે ચાલ્યા ગયા, એ હાથ વડે બારી ઉઘાડી નાખી પણ આટલો કંપ ! ..આટલી ધ્રુબરી ! !

બહારની દુનિયાએ એમને જણાવ્યું કે સાંજને રાત ગળી જતી હતી. 'કાટનગ્રીન' શાન્ત-શન્ય હતું ! કેવળ એમની જ ઓફિસમાં શ્રવ હતો !

દૂર દૂરની મિલની ચીમનીઓમાંથી ધુમાડો નીકળતો હતા ! આકાશના લાલ રંગોની વચ્ચેથી એ ધુમાડાના ગોટાઓ પણ ચોતાની વીંમી મજલ આગળ ખેંચતા હતા.

...પણ બહાર આ ધાધલ શાનું ? . બ'બાવાળાઓની ઘંટીનો જોશભેર અવાજ ! આગ લાગી !... ક્યા ગોડાઉનમાં ? . વીંમો કેટલો છે ? દોષ્ટકે જાણી જોઈને લગાવી દીધી ! !... કોના કરતૂટ છે ?...

હા બ'બાવાળા આવ્યા . !... ધનનનન ધનનનન ! ઢનનનનનન ઢનનનનનનન !... ઘટડી ! ઘંટારવ ! કોલાહલ ! માનવમેદની !

આસમાનમાં કાળા ધુમાડાના ગોટાઓ !

'આપણા ગોડાઉનમાં માલ જ ક્યાં છે ?'

'એમણે મગજ સ્થિર કરવા સિગારનો દમ લગાવ્યો !

બહાર ફેંક્યા !...બહાર આગ લાગી હતી !

એમણે કપાળ પરથી પરસેવો લૂછ્યો ! પછી બારીને એકદમ ફાડ દબને બધ કરી દીધી ! ફરીવાર રિવોલ્વર બહાવી લીધી બુરસી પર શરીરને નાખી દઈ તેમણે હાથમાં 'શેફર્સ' ફાઉન્ટન પકડી : એમનો હાથ ધૂંજી બહ્યો !

કાગળ પર લખવા માંડ્યું ..શું લખાય ?

સિગારના ધુમાડા !...અહારથી આવતો અવાજ ! એમની ગુગળામણુ આ અવાજે ગળી જતી હતી !

કંઈક લખ્યું ! હાથ હજી ધૂંજતો હતો !

એમણે કાગળ ફાડી નાખ્યો ! ડૂચો વાળા 'વેસ્ટ પેપર બાસ્કેટ' તરફ નજર કરી એમાં કંઈક દીધો !

એમાં કેટલાય કાગળો ફાટેલી હાલતમાં ચીરા થઈ પડ્યા હતા !

'હા, હા પેલી મુગધાનો !... પેલી હશમત બાનનો !... પેલા પંટરપુરવાળા અનાથાશ્રમના મહંતનો !... અવાજ કાગળોના ડૂચા-વચ્ચે આ કાગળનો ડૂચો પણ ઉમેરાયો.

ફરી લખવા પ્રયત્ન કર્યો, હાથ ધૂંજ્યો, કલમ ધૂંજી.

શેડના હાથમાની આંગળીઓમાંથી ફાઉન્ટન પેન ટેબલ પર સરી પડી એજ પકડી લીધી !

એમનું માથું ટેબલ પર ઢળી પડ્યું ! રિવોલ્વરના ઘોડા પર આંગળી દબાવ એટલી તાકાત પણ તેમનામાં નહોતી શું !

સળગતી સિગારનો ધુમાડો બીંચે ને બીંચે ચઢતો ગયો !

(૪)

આર માળાની જંગી ચાલ હતી. કાળી અંધારલરી, અને તેમાં 'બ્લેક-આઉટ' ના કાળા છુરખા પહેરીને એઠેલી વિધવા જેવી વીજળીની બત્તીઓ ઘોળે દિવસે પણ જલ્યા કરતો, ગંદકી-ફેલાયા કરતો, દાદર પર કચરો, મચ્છરો, વાદા અને કંસારીઓનો વ્યવહાર ગેજ રાત-દિવસ ચાલ્યા કરતો હતો.

સાજ ક્યારે પડતી, સવાર ક્યારે પડતી, મધરાત ક્યારે થતી .
એની નોંધ લેવા ધડિયાળ સિવાય બીજાનો આશ્રય આ ચાલીને નહોતો,
કારણકે ત્યાં કાયમ અધારા જ ઘેગયા કરતા, કાયમ ખૂણા પરના
નળતું પાણી વહ્યા કરતું. કાયમ ત્યાં કપડાં ધોવાયા કરતા કાયમ
ત્યાં વાસણ ઉટકાયા કરતા. કાયમ સંડાસતી હારમા કોઈને કોઈ
ધબાક લઈને કમાડ બધ કરી દેતું હંમેશા કોઈને કોઈ અગ્નિપ્રયુ ક
ઓળખીતું ત્યાંની લપસણી શેવાળવાળી જમીન પથ્થી લપસી પડતું!
ચાલીમા અર્ધાં નાગાપૂગા કાટેલા કપડા સાથે છોકરાઓ અધારામાં
લખોડીઓ રમ્યા કરતા

સાજ પડતી એમ જણાય ત્યારે ઓરડીઓમાં ચૂલા સળગતા...
એમ થી ધુમાડો નીકળ્યા કરતો. દરેક ઓરડીમાનો ધુમાડો,
ધુમાડિયાને અભાવે ઓરડીમાં ગૂગળાઈ ગયા બાદ બહાર નીકળતો—
ચાલીની નાનકડી બારીઓ વાટે અને અંદરની ઓસગીમ વીખેગાઈ
જવા બારણા વાટે

સાજ પડતીને ચૂલાના ધુમાડા જાગતા
જે લાડૂતો વીજળીની જ-તા નહોતા વાપરતા તે ધાસલેટના
દીવ ને વધુ સતેજ કરતા—એમાંથી ધુમાડો નીકળતો

નથુ દેવજીના ઘરમા ચૂલો સળગતો હતો. ત્રણ છોકરાં નાગા-
બે છોકરાઓ અને એક છોકરી— નાકમા શેડાની લીટ સાથે, એની
ઊડતી માખીઓની સાથે, અહીંતહી ધૂમતા હતા. ધૂમવાને તેઓ
‘રમવાનું’ ગણતા હતા

ચુલા પાસે એક સ્ત્રી બેઠી હતી.

એનો વણ ગોરો હતો કપાળમા મોટો ચ દલો હતો.
એણે કિરમજી રંગતું ઢાયલ અને નીચે લીલો ધાધગ પહેર્યા હતાં.
એના મુખ પરથી સમજાતું હતું કે એ જીવાન હતી; પણ જીવાનીના
જમાનો, વાતાવરણ સન્નેગો ગણી ગયો હતો!

ખૂણામા એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બેઠી હતી, સફેદ વાળ, મો પડ
કરચલીઓ, કાળું ઢાયલ અને લાલ રંગની ચોળી એની—એની પિં.

આપવા આટલું બસ છે એણે ખૂમ મારી :

‘વાલામ્મદની વહુ ! . આટલો ધુમાડો કરે છે ? જોતો નથી ?

વહુ કંઈ જોલી નહિ...ફરીવાર અવાજ આવ્યો. ‘સાંજ પડી ગઈ, હજી આંધણ મુંઝ્યુ નથી ? તારો બાપ શું જમશે ? આજે રાત પાણીએ જવાનો છે.’

એટલી વાતમા જ એક પુરૂષ આવ્યો. ટોપી ઉતારીને એક ખૂણામા ફેંકી વીખરાયલા વાળ અને ખરખરકું મો ..એના મોમાંથી દુર્ગંધ આવી રહી હતી.

ડોસી પર વહુ ત્રાટકી પડી વહુ ઉપરથી તેલની ખરણી ઉતારતી હતી નીચે ગિલાડી ‘મિંઆઉ’ ! મિયાઉ !’ કંટી એના પગની સાથે પોતાનું શરીર ઘસી ગઈ હતી ખરણી સરકી પડી- તેલ ટોળાઈ ગયું !

ગાળોનો વગસાદ !

પુરુષનો મિઝજ બયો !

એણે ખૂણામાંથી લાકડી ઉઠાડી ફડાફડ એ લાકડીઓ પેલી સ્ત્રીના શરીર પર પડી

એ કંઈ જોલી નહિ એણે બારીમાંથી બહાર જોયું...જોયા જ ક્યું’ !.. આખો ઢાળી દીધી - મીચી દીધી ! અસહ્ય મારથી એ જોલાન થઈ જમીન પર કસડાઈ પડી

છોકરાઓ અર્ધાં નાગા બહાર જ ગિલાં હતાં, પાડોશીઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. ચૂલામાંથી ધૂમાડો ઉપરની છતને વધુ કાળી કરતો હતો

‘રાક્ષસ છે !’

બહારથી ધીમા અવાજ સભળાતા હતા-‘રોજ રોજ રોજ આમ થયા કરે છે !’

‘બિચારી કમળા !’

‘કેવી મઝાની સ્ત્રી છે-એના આવા હાલ !’

આજે હજી ત્રણ વર્ષ નથી થયાં !...ત્રણ છોકરાં થયા...ચોથું પેટમા છે !’

‘...ને ચોલો એનો ધણી-સાસુ કરતાયે વધુ ખરાબ છે !

‘સાસુ તો મુઠ ડાકણ છે !’

‘અરે, કમળા તો સારી છે- મુંગી ગાય જેવી ગરીબ છે...

પણ એનો માટી કેવો છે !’

‘અરે, રોજ રાતના દારૂ પીને આવે છે, ઘરને ઉજ્જડ કરી નાખે- જો કમળા ન હોય તો !’

‘રોજ રોજ બિચારીને માન પડે છે !’

‘ધણીને પોલીસને હવાલે કરો !’

‘આ દારૂયા, જુગારો નફરૂટ અને ખેશરમને તો જેલમાં મોકલવો જોઈએ’

બહારનું ધાધલ વધતું જતું હતું અદરથી કોઈ સ્ત્રીના કર્ણ રૂદનનો અવાજ આવતો હતો.

એ સ્ત્રી કંઈ જોલી નોતી. ફક્ત એક જ શબ્દ : ‘મને લલે મારો, મારું ફૂલ ! ...મારા ઉદરમાં છે । એને જાળવજો !...’

પણ લાકડીઓ પડે જતી હતી.. સડાડડડ

સડાડડડ !... સડાડડ !

આખરે એ ખેશુદ્ધ બની ગઈ. ધુમાડો વધતો ગયો !...પવનના જળ્પર સુસવાટાએ ત્યાથી ધુમાડાને વીખેરીને ચૂલામાં આગ મૂકી દીધી !...ફૂકાતો પવન !...ઘેરાયેલુ આકાશ !...મિનિટ પછી તુટી પડેલો વરસાદ...

બહાર વરસાદ વરસતો હતો !

અંદર ચૂલામાં આગ જલતી હતી !

એક સ્ત્રીના મોં પર ટાટું પાણી ગેડાતું હતું આગ જલે જ જતી હતી !

બત્તીનો ધુમાડો ઉપરને ઉપર ચડે જતો હતો !

ચાલીમાં અધારાની દુનિયામાં કંસારીઓ જોલતી હતી.

(૫)

ખીજ દિવસની સવાર !

સુરજના કિરણો, વરસી ગયેલા વરસાદને લીધે બીની થયેલી
વૃક્ષરાજી પર ચમકતા હતા.

આકાશમાં વાદળો વીખેરાઈ ગયાં હતાં.

મિલની ઊંચી ઊંચી ચીમનીઓમાંથી ધુમાડો મદ મદ
ગતિએ ઉપર ચઢતો હતો.

શિરીષ ખેડો હતો ખાંકડા પર.

ઝેના હાથમાં વર્તમાનપત્ર હતું, મોં પર નવી આશાની ચમક
હતી. એણે ઊડી જતા પંખીઓને આકાશના નિરભ્ર વિશાળ ધુમ્મટમાં
વિચરતા જોયાં. ખૂબ વરસાદ પછી પ્રસરેલી શાંતિ અને પ્રકાશી
રહેલાં સુરજનાં કિરણો રરતા પરથી ઢોળાણ તરફ વહી રહેલાં પાણીનાં
ઝરણાંઓ પર નૃત્ય જમાવી રહ્યા હતાં.

શિરીષે આ બધાં જોયાં. સામેની અપ-ટુ-ડેટ બિલ્ડિંગના
પ્રવેશદ્વારના બગીચામાં ખીલેલાં યુષ્યો ઉપર રંગબેરંગી, તિતલીઓ,
પતંગિયા નાચતાં હતાં. ઉપર પંખીઓનો ફિલફિલાટ ગીતો ગાતો
હતો.

શિરીષે વર્તમાનપત્ર ખોલ્યું. ઝેની નજર પડી ચૌકાવનારી
ખબરો પર, મોટા મથાળાં પર ઝેની આંખે, ધુમી વળી, ઝેનાથી
ખોલાઈ જવાયું. 'સુનયનાના પિતાએ આપઘાત કર્યો' કરોડપતિ
માણસ હતો.

મથાળા આ પ્રમાણે હતા

'જાણીતા કરોડપતિ મિલમાલેકે કરેલા આપઘાત રિવોલ્વરના
ઉપયોગથી બિંદગીનો અત

'પાછળથી મળી આવેલા પત્રમાં આપઘાતના કારણનો ઉલ્લેખ.'

નીચે લખાણપૂર્વક ખબરોની હકીકત છપાઈ હતી. વચ્ચે
તેમનો ફોટો છાપવામાં આવ્યો હતો.

એણે એ આખી ય ખખર બગબર વાગી લીધી
ફરી તેણે ઉપર જોયું. ખુલા વિશાળ આકાશમાં રમવા નીક-
ળેલા સુરજના કિરણો એતનવંતા લાગ્યાં ! એણે છાપાનાં પાનાં ફેર-
વવા માંડ્યાં.

શેઠ મનમોહનદાસના આપઘાતના ખખરથી એને દુઃખ પણ
થયું નહિ. ખુશી પણ ન ઉપજી, કકત એની સામે સુતથનાની તરવીર
તરવરી રહી !

વર્તમાન પત્રમાં હેલા ખખરના એક કોલમમાં ખુલામાં એક
નાની ખખરે એનું 'ધ્યાન ખેંચ્યું'. એ આ પ્રમાણે હતી.

‘કુભારવાડા ચાલમાં હિંદુ સ્ત્રીએ કરેલો આપઘાત’

‘પ્રાધમસ સળગાવી બળી મુઠ’

‘એવું જણાય છે કે અત્રેના કુભારવાડા લુકે’રની પાસેની
ચાર મજલાની ચાલમાં રહેતી કમળાબાઈ નામની એક હિંદુ સ્ત્રી
ગઈ કાલે રાત્રિએ પ્રાધમસ સળગાવતાં, પોતાના શરીરનાં કપડાં
પર થોડુંક ઘસલેટ છાંટીને પ્રાધમસની ઝાળથી કપડાં સળગાવી બળી
મુઠ હતી ખખર પડતાં તેને દગ્ધિતાલમાં ખસેડવામાં આવી હતી,
જ્યાં અડધા કલાક બાદ તેનું મૃત્યુ નીપજ્યુ હતું’

‘મરનારે આપઘાત કર્યો હતો’

એણે ફરીવાર ખુલા આકાશ તરફ જોયું ફરી ઊડતાં પખી-
ઓની હાર તરફ જોયું લાકડા પર ચઢી રહેલી છીડીઓની હારની
હાર તરફ એણે નજર કરી.

સામે અધાઈ રહેલા મઠાન પર પથ્થરને ઉપર ચઢાવી રહેલાં
મજદૂરોના ગીતને સાંભળ્યું.

“છાને રે નાની મનખા બિદગી

એના સમના મહાન ...”

શિરીષ ઊમો થયો છાપાને ઘડી વાળીને તેણે જાંઘડા પર
તેની પાસે મૂક્યું. ગજવામાંથી છાળ બહાર કાઢ્યો. એ ગ

કાલનો જે કાગળ હતો, જેની ઉપર તેણે ‘છેલ્લા નમસ્કાર’ની વાત લખી હતી ક્ષણવાર તે એ પત્ર ફરી વાંચી ગયો ને નજર ઊંચી કરી ફરી એકવાર સામે જોયું -

પથ્થર હિંચકતા મજદૂરોના કમાન વળેલા દેહનાં હાડહાડમાંથી નીકળતો હોય એવો અવાજ ચીસુડા કરતો નીકળતો હતો—

આ રે ધૂળેથી પાછા જાગશે

મસ્તક મોંઘા સસાર

થાક્યા-હાર્યા ને હોય પેટશે

એની જોત હજાર

અને શિરીષ હાથમાંના પત્રની કચ્ચર ઉડાવી દેતાં મકકમ અવાજે શું જાયો.

“આ રે ધૂળેથી પાછા જાગશે.....”

નદી કાંઠે

રતા ઉજળી દૂધ જેવી હતી અને આમ્મા ા ઘેરા રંગનાં દેખાતાં ઝાડવાંઓની ઘટા પાછળ સોનાની થાળી જેવો ચાદો ઊઘ્યો હતો. નદીને કિનારે પડેલી કાળી શિલાઓ વચ્ચેથી હુ ધીમી ગતિએ પસાર થતો હતો. એક પ્રકારની માર્દવતાભરી મસ્તી હવાની લહરીઓમાં નાચતી હતી છતાં આવા સ્નિગ્ધ વાતાવરણમાં યે કાલુ જાણે સાથી મારુ દિલ ગહરી આહ મારીને ગમગીનીમાં ડૂબી ગયેલું મને લાગતું હતું. ક્યારે હૈયે પૂગ ઉપાડતો નદીકાંઠની શિલાઓ પાછળ જેમતેમ ઊગી નીકળેલા ઝાડવાંઓની અદર ધુસી જગાવી ખેઠેલા બાવાજીની પાસ રોજ ગતે જવાનો મારો કાર્યક્રમ હતો.

મેં થાળી જેવડો ચાદો જોયો, ઉજળી દૂધ જેવી ધગતીને સ્નિગ્ધ આલિંગન કરતી ચાદનીના આંદરણનાં સુશોભનોને આંખમાં સમાવ્યાં. તો યે હૈયું ખિન્ન જ હતું. અને એ ખિન્નતાના મારા અંતરના આલાપને કારુણ્યની ટીપ પર મૂકી આપતું હતું કોઈનું ઘેરુ દર્દનાક, તીષ્ણ અને કમ્પજનક રુદન...હા. એટલામાં જ કોઈ રડતું હતું. એ મિનીટો ગઈ અને થોડોક પંથ કપાયો ત્યારે મેં જોયું કે નદીની કાળમીઠ ભેખડની એક બખોલમાં શું ચળું વળીને ખેઠેલી એક સ્ત્રી વેદનાના રુદનથી વાતાવરણને પરિક્રમ્પ આપતી

હું પામે આવ્યા ત્યારે મેં જોયું કે એ સ્ત્રી ખડકની ટાઢી-
બોળ ગોદમાં પોતાની જીવાનીને ઢાકી રહી હતી એના સુગંધિત
દેહમાં લામિત્ય હતું પણ તિરસ્કારાયેલું, સુધીને ફેંકી દેવાયલાં
સુનામનાં કૂત્ર જેવું એનું યૌવન હતું આસુના રેલાથી એના ગાલ
પર કાજળારંગી લીમેટા પડ્યા હતા થોડાક દિવસો યા જમાનાના
તમાચાના એ લીમેટા હશે એમ મેં અવલોકનને અંતે માની લીધું. મારી
આહવા અવાજને સાંભળી એણે પોતાના અર્ધનગ્ન દેહને સકાર્યો પણ
પથ્થરની આડીઅવળા શિવા કંઈ વસ્ત્રની ગરજ સારી શકે તેમ
નહોતી એણે પોતાના લાંબા લાંબા કાળા કેશકલાપના અંખોડાને
છૂંટા કરી છુટાવ્યા પાછળે છુપાવવામાં આવેલા વક્ત્રસ્થાને ઢાંકવા
પ્રયત્ન કર્યો મેં ખોખારો ખાધો. એ ફરી પાછી સકોચાઈ ગઈ
—ટુટીયું વળીને અર્ધનગ્ન શરીરને ઢાંકવા નિર્થક પ્રયાસ કરતાં,
નદીકાંઠેથી કુકાના પવનના મુસવાટાની ઠડીમાંથી બચવા કમ્પી
ગઈ હતી.

હું એની પાસે પહોંચ્યો ત્યારે એણે રડવાનું બંધ કર્યું. છતાંયે
એનાં ધ્રુસ્કાના અવાજને હું વારંવારે સાંભળી રહ્યોઃ મેં મારા બદન
પર વીટાળેલી બરછટ શાલને એકદમ ઉતારી નાખી અને એ સ્ત્રીના
દેહ પર ફેંકી દીધી. મેં કહ્યું ‘જરા આ કંબલ ઓઢી લો...ઠડી
ગજબની પડે છે.’

એ મારા કહેવાનો અર્થ સમજી ગઈ. એણે પોતાની નગ્ન
જીવાનીને ઢાંકવા હીંચચાન કરી પણ એકાદ મિનીટ પછી એ કરી
જેરથી રડી પડી—ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે.

‘શું છે...તમે કોણ છો?’

‘રડનારાં કોણ હોય વળી?’ જવાબ મળ્યો એની બોલી સરકા-
રથી સ્વચ્છ છતાં યે દુઃખથી કારુણ્યભરી બનેલી મેં અનુભવી.

‘પણ કોણ છો તમે?’

‘લાઈ! હું અભાગણુ...’ ફરી એ જેરથી રુદનનાં ધ્રુસ્કાને

વાતાવરણમાં આસુ મિશાલ વહાવતી, શરીરને મારી શાલમાં ગોઠવતી ધૂણ :હી.

મે ગજવામાંથી ખીડી કાઢી અને કાળા પથ્થરોની બખોલમાં, હવાના કુતકારથી બચીને નિવાસણી સળગાવી. એના અજવાળામાં થોડીક ક્ષણોની રોશનીમાં મે જોયું કે એ ખરે જ રૂપાળી હતી, લાવણ્યમયી હતી, યુવાન હતી.

મે ખીડીનો દમ મારીને ધુમાડા બહાર કાઢ્યા ત્યારે મારાથી જરાક સખ્તાઈથી બોલાઈ જવાયું. 'આમ ગડવાથી શે ફાયદો? જવાબ તો આપતાં નથી! મને શું મૂઝ પડે?'

મે ખીજ દિશાએ જના માટે એક ડગલુ આગળ ભડું અને તેની તરફ પીઠ વાળી.

'આપુ, અભાગણની કથની દુનિયામાં બધે જ સરખી હોય છે.'

'એટલે?' હું અટક્યો.

'એટલે પ્રેમ!'

'પ્રેમ...પ્રેમ શું?' મે પ્રશ્ન કર્યો

'લાઈ! પ્રેમ કરવાથી આવું દુ.ખ આવે છે મેં પ્રેમ કર્યો અને મારી જીવાનીને સળગાવી દીધી પ્રેમથી સ્વર્ગ મળે છે, લાઈ!... પણ મારી આ હાલત જો સ્વર્ગ હોય તો!'

'તું...તમે પણ ભારે બોલકાં છો! કવિ લાગે છે, તમારી વાતો પરથી.' મેં જરાક તીખી ટોળમાં જવાબ આપ્યો.

એની બધી જ વાત હું બગબગ સમજી ગયો હતો. એને ટાઈફ દેગો દીધો હતો, એ જરૂર! અઢાર વર્ષનું એનું સુકુંમાર જીવન 'પ્રેમ'માં સળગવા માંડ્યું હતું અને ઠંડી અંગારથી-ટાઢીબોળ આગથી દાઝેતી એ યુવતીના અવાજને મેં સગી આંખે 'જોયો હતો!'. પ્રેમની ટાઢીબોળ આગથી દાઝેલા દિલના એના અવાજને 'જોવા'ની વાત કરવી એ વિચિત્ર લાગે છે ને? -હા હું એના ભાગેલા દિલ

જુને 'જોધ' રહ્યો હતો । એના નગ્ન, રૂપભર્યા દેહની સ્થિતિ જોધને મારું દિલ અજબ વેદના અનુભવી રહ્યું હતું

પીસ્તાળીશ વસન્ત અને હેમન્ત મારી જિંદગીમાંથી હાથમાં હાથ મિલાવી, મને સુખદુઃખ અને આખરે નાશાદી, નિર્વેદ મસ્તીની સાથે અનેક સ્મૃતિઓ આપી જમાનાની વણુઝારની સાથે સાથે ચાલી ગઇ હતી-વહી ગઇ હતી. જિંદગીની ઝિંદાદિલી અને પ્યારની પારાશીશી સમી મારી પત્નીએ તેના સિંગધ પ્યારની એક અમોલ ભેટ આપી હતી. એ ભેટ હતી મિહિર!...અઠ્ઠાવીશ વર્ષના એ ફાંકડા જુવાનની નસેનસમાં, મારા શરીરમાં જે લોહી વહેતું હતું તેના જ અશ સમુ લોહી ધબકારાથી વહી રહ્યું હતું...મારી જિંદગીનો ત્રિસામો ખતી રહેલો મારો એકનો એક ખેટો-એકનો એક જુવાનજોધ દીકરો મિહિર ।

મિહિરે એક સાચા પુત્ર તરીકે જિંદગીને સમજીને જીવવા માટે જ સસ્કાર અને શિક્ષણ મેળવ્યાં હતાં. મારી ઝખાન, મારા સસ્કાર, માગ ચારિત્ર્ય અને મારા દુરાગ્રહમય આદર્શોનાં પોતાળપાણી પીને મિહિરે જિંદગીના પ્રવાસની શરૂઆત કરી હતી. મિહિરમાં જ સમાયેલી માગ વણુપૂર્યા અલિલાષની ફલશ્રુતિની શ્રદ્ધાભરી આશા મારી જિંદગીમાં અગત્યની ભૂમિકા લજવતી હતી

અને ગયે વર્ષે જ મે મિહિરના વીવાહ કર્યા હતા : આવતી દિવાળી અને પછી કાશ્યુની બાદ જ મિહિરના લગ્ન થઇ જાય તેવી બધી જ તૈયારીઓ મે કરી રાખી હતી.

લગભગ પ્રત્યેક પૂર્ણિમાએ, પ્રત્યેક અમાવાસ્યાએ અને રવિ-વારની લગભગ દરેક રાત્રિએ નદીકાંઠાની કાળમીંઠ લેખડો પરથી હું પસાર થતો ત્યારે મારા દિલમાં મિહિરના આગામી લગ્નની તૈયારીઓ વિશેના વિચારોનાં પૂર ઊમટતા અને હું તેમાં ખોવાઇ જતો-ખોવાઈ

હીવાળો હાથ બહાર કાઢી, નદીઠાંકાને પેલે પાર સામેની દિશામાં જી ચો ક્યોં અને પછી વેદનાથી ભરેલા શબ્દો સંભળાયા. હું લીલા-પુરના શંભુ મહારાજની દીકરી...' અને એ અટકી ગઈ.

‘તું’ નિર્ભયતાથી કહે’

‘આપુ. તમારામા દયા લાગે છે-દયાળુ છો તમે.’

હું વચ્ચે જ બોલ્યો : ‘ના, હું દયાળુ નથી પણ તારે મારે જે કંઈ બનશે તે કરીશ’

‘આપુ! તમે સાચે જ દયાળુ છો’ કહી એ ફરી રડી પડી અને તેના ટ્રસકાના પડવા કાળી શિલાઓમા ઘૂમરીઓ ખાઈ રહ્યા. પામે જ વહી જતી નદીના આછા ઘેરા શાત પ્રવાહમાંથી જાગતુ સંગીત અને પવનમાં ફિલોળા ખાતા માંડવા અને ડાળીઓનું એક-ઘાડ ગનિમય ધીરુ નર્તન મારા દિલમાં સાચે જ માનવીની માનવી પ્રત્યેની કંઈનું જ્ઞાન કમળનારી મીઠી અને કઠોર લાગણીઓ જન્માવતા હતા

‘તાડ નામ?’

‘સુગલિ’

‘હે, સુગલિ? ગામડામાં તે સુગલિ જેવાં નામ હોતા હશે,? ‘સાન્યુ’ કહે કે તું?’ મેં જરાક ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

‘સાન્યુ જ કહું છું-પણ અધા મને ‘સુલિ’ કહે છે.’ એણે વાતને આગળ ચલાવી : ‘આ હું ખનું કારણ છે પ્રેમ!’

‘પ્રેમ? એટલે?’

‘મેં મારા દાદાની વિરૂધ્ધ જાહેને ‘એ’...‘એ’...‘એ’ની સાથે પ્રેમ ક્યોં...અને...’ એ ફરી રડી પડી સુસવતા વાયરના તીવ્ર મારા વચ્ચે એનો દેહ ‘પાદડા પેટે’ કમ્પી રહ્યો. ફરી હું ખિન્ન ચિત્તે વહેતા નદીના પ્રવાહને નીરખી રહ્યો. ચાંદનો ગોળો જીએ ગગનના ગોખમાં ચઢતો હતો.

‘અને? પછી?’

‘પછી ? મારે ‘પ્રેમ’ની કમત ઘર છોડીને ચૂકવવી પડી’ એનો સંસ્કારી અવાજ કાંઈક અણગમત વેદનાને વ્યક્ત કરતો હતો : એણે કારમું દર્દ અનુભવતાં ઉમેર્યું : ‘મારાથી વધુ નથી બોલાતું’. તમે નવાઈ પામશો. બાપુ ! કે આજ પાંચ મહિના થયાં હું આંહી ભટક્યા કરું છું. મને ખબર છે કે કો’ક રખે એ અહિં ફરવા આવશે. રાતે ‘એ’ આહી ફરવા આવશે ત્યારે . ત્યારે . એ હું જાણુ છું કે કોઈક વાર ફરવા આવે છે . કદાચ હું એમના અતિમ દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી લઉં..ભુખ, તરશ, ટાટ અને મારી કુખ વેદના...

એ સ્ત્રીએ કારમી, તીણી, દેહની દુર્ગંધતાએ ક્ષીયુ બનાવેલી એક આંત લયંકર સ્ત્રીસ પાડી. ‘તમે જરા જગા . તમે જરા દૂર ઉભા રહેશો ? હું...કષ્ટાઈ રહી છું.’

એણે ઠગલો થઈ પડેલા દેહને મહામહેનતે ઉભો કર્યો અને ધીરે ધીરે છેક નદીકિનારા પાસે, જ્યાં પાણી બહુ ઊંચડે હતું ત્યાં, લથડતી લથડતી, શિલાઓ અને પથ્થરો ઓળંગતી, હાંફતી હાંફતી દોડી ગઈ

મેં મારી પીઠ પાછળ બની રહેલા, છુપાઈ ગયેલા ચન્દ્રથી આંકાશ તરફ અને વાતાવરણમાં આળોટતાં અધારામાં ભુખરા અજવાળામાં નદીકાંઠે ઊભેલી નારીના અંતરની અહને હવામાં ભરી દેતા વિષાદમય નાટ્ય-પ્રસંગની ઘેરી લાગણી અનુભવીને જીરવવા માડી.

પવનના સુસવાતા વાયરામાં એ સ્ત્રીનું રુદન મારા કાનમાં વળ ખાઈને અંતર પર અથડાઈ રહ્યું વીતી રહેલી રાત્રિ અને ડોલી રહેલાં ઝાડવાં અને નદી કાઠાની કાળી કાળી ભેખડો વચ્ચે હું, કેટલી વાર સુધી ખિન્નતામાં બોવાઈને ઉભો રહ્યો તેવું મને લાગતું નહોતું રહ્યું

અચાનક જ મેં કાંઈ બાળકનું ‘ઊઆ ! આ આ આ ! ઊં આં-આં આં !’-નું તીણું રુદન સાંભળ્યું. મેં પાછળ ફરીને એ સ્ત્રીની દિશામાં દ્રષ્ટિ દોડાવી એ નદીકાંઠા પરથી પાછી ફરીને પોતાની મુખ

જગાએ આવીને એક નાનકડા બાળકને ગોદમાં ગોદવીને, પોતાના સ્તનની અને કૂળની ઉપમા આપી રહી હતી.

‘બાપુ!’ તે સ્ત્રી મને આવેલો જોઈ ધીરુ, દુરુણ હસી અને પછી ગોદમાં પડેલા બાળકને પ્રેમપૂર્વક લાડથી વ્યાવર્તા એણે ઉમેયું : ‘પ્રેમનું આ ફળ!’

‘પ્રેમનું ફળ-બાળક!’ હું ફિક્કું, ધીરુ બોલ્યો.

‘બરાબર એના જેવું જ છે આનું મો!’

‘કોના જેવું?’ મેં પૂછ્યું અને ફૂકતા પવન સામે મેં મારો સીતો ટદાર કર્યો. મારી આંખોમાં એના ‘એ’ પુરુષની સામે ક્રોધ અને નિરસ્કાર ઘેરા બની રહ્યા હતાં.

‘એના બપુ જવું જ તો!’ સ્ત્રીનો છતાં ક્રોધક અપૂર્વ સુબની છાયાથી દોરાયેલો, વિષાદમિત્ર સૌમ્ય અવાજ મારા અંતરને અડકી ગયો.

‘એનું નામ?’ તું મને એનું આપ! કદાચ હું તને ન્યાય અપાવી શકીશ.’ મેં દ્રઢતાપૂર્વક ભિંમિંથી ઘેરા બનેલા અવાજે કહ્યું.

‘એથી શો લાભ?’ ‘એ’ બદનામ થશે, ‘બાપુ!’ ફરી એ સુવાન માતા બોલી બિડી.

‘તું મારે ઘેર ચાલ, સાજી થયા પછી તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલી જજે!’ આ બાળકના પિતાનું નામ તો કહે!... વચન આપુ છું કે મારાથી બનતું કરીશ’

સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો-સૌમ્યતાથી, સતોષથી બાણે ક્રોધ મહાન ખાતકનું પ્રાયશ્ચિત કરતી હોય એ રીતે. ‘એમનું નામ છે મિહિર!’

‘હું?’

‘હા...તમે એમને બોળખો છો?’

એ સ્ત્રીની આંખોની ચમકતી કીકીઓ મારું હૈયું વીધી રહી.

હું સ્તબ્ધ બનીને વેદનાથી પારધીના તીરથી લોહીલુહાણ બનેલા સારસની પેડે કાળા, ટાઢા ખડક પર ફસડાઈ પડ્યો!

નદીકાઠા પરથી પવનના સુસવાટા સાથે દૂર દૂર ચીમરીતો અવાજ મારા દિલના જખમની મશ્કરી કરતો હતો.

મેં જોયું કે દૂર દૂરની માવાળની ધુણીમાં એકાએક જખમર લાડકો થયો અને આંખના પલ્કારામાં ડગી ગયો!

બલખીર

બલખીરને થયું કે એ વાત તદ્દન અશક્ય હતી એના દિલ ને ખાતરી હતી કે જરૂર એનાથી ચિખૂટી પડી ગયેલી એની સુદિણી—(જે કે એનું નામ મોહિની હતુ છતાં એ બલખીર એને લાડથી સુદિણીને નામે બોલાવતો) એને સદિસલામત જરૂર પાછી મળશે. અને એ પણ કોઈ અચાનક પ્રસંગે જ; એને કદપના પણ નહિ હોય કે એના ભેટા સુદિણી સાથે થઈ જશે.

એ સારુ એ પંજાબ ફરી વળ્યો તોયે એને સુદિણી જડી નહિ... પોતાના વતનની વહાલી ધરતી પર સુદિણી અને બલખીરે સૂરજની સાક્ષીએ એક ખીબાની જિંદગીમાં એતપ્રોત થઈ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. ખરું પૂછો તો બલખીર અને સુદિણી તે પહેલાં જ અન્યોન્યની જિંદગીમાં એતપ્રોત બની જ ગયાં હતા. છતાં એ ગ્રિહસ્થ સંજોગોમાં સુદાઈને, એમણે બન્નેએ પોતાનાં ગાંધર્વ લગ્નને સાક્ષીએ પતાવી લીધાં હતાં, દુનિયાની નજરમાં, સંસારની સાક્ષીઓ તો તેઓ બન્ને પતિ-પત્ની તરીકે જ ઓળખાઈ ગયાં હતાં. સંજોગો જ એવા હતા કે બલખીર અને સુદિણીના સુરજના સંજોગો થયેલા લગ્નની કાંઈને ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર નહોતી.

—તે પછી ધરતી પર ખુનની નદીઓ વહાવાઈ રહ્યાં હતાં. નિયત વિશે ખુદ ધન્સાનને શંકા થવા લાગી હતી.

સસારથી તદન લાપરવાહ દુનિયાથી દાઝેલો અને જિંદગી, શુદ્ધિ તેમજ કલાને માનસવિજ્ઞાનની આડીધુટીઓમાંથી મને જિંદગીની નાશાદીનો ન્યાય મેળવનારો એવો વિચિત્ર કિસમનો અને મિલકુલ અજીબો-ગરીબ તબિયતનો આદમી, તમીકે બદનામી મેળવી ચુક્યો હતો.

પણ છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે બલખીર મને મળી ગયો હતો ત્યારે મેં, બલખીરને ખાતરી કરાવી આપી હતી કે હું મારા 'પતન' તરફ બહુ જ ઝડપથી કુચ કરી રહ્યો હતો. કારણ કે એ એને પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી કે 'શરાબની પ્યાલી,' શરાબખોરી' એ માગ માટે ભૂતકાળની વાત હતી, તે એટલું પલ્લુ જાણતો હતો કે હું શરાબના જામમાં મારી જિંદગીને કુખાવી ચુક્યો હતો. પણ જ્યારે મારો 'મુધારો' અને મારી 'નવી જિંદગી' પ્રત્યક્ષ દેખાયા અને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો ત્યારે એને ખરે જ આશ્ચર્ય થયું હતું.

આજે જ્યારે હજારો બલખીરોને તેમની સુદિણીઓ શોધી નહીં છે અને હજારો બલખીરો તેમની સુદિણીની તલાશમાં દારૂ દુખમાં યે, દિવને બગલમાં દબાવીને બાટકી રહ્યા છે ત્યારે એક ક્ષણ મ્હને સતાવી જાય છે.

એ ક્ષણ જ્યારે મને વાદ આવે છે ત્યારે હું ખરે જ કંપી બિટું છું. માનવી નશો શા માટે કરે છે?...ઈન્શાન શરાબ તરફ શા માટે ઢલે છે?...કમજોરી?...શા માટે એ કમજોરી અનુભવે છે?... શરાબની પ્યાલીઓમાં માનવી પોતાની જાતને, પોતાની જિંદગીની પળોને શા માટે કુખાવી દે છે?...કોઈ પણ માનવી જ-મથી જ નશાને માટે સર્જાયો હોતો જ નથી, એ પણ હું બગમર જાણુ છું છતાં યે માનવી કોઈપણ પ્રકારના નશામાં પોતાની જાતને, પોતાની જાગૃતિને શા માટે કુખાવી દેવા માગે છે ?

આ પ્રશ્નોની છણાવટ કરવાનું કાર્ય મેં માગ મનને સોંપી દેવાનું મુનાસીબ ધાર્યું છે, કારણ કે માનવીનું મન જ અંદર સાંસારિક અને શારીરિક વસ્તુઓનું મૂળ છે આ મનની દુનિયાની

અધારી-અજવાળી ગલીઓમાં તમે કોણવાર એકાદ લટાર મારી આવશો તો તમને જણાશે કે માનવીને નશો શા માટે પસંદ પડવા માંડે છે!

...ત્યારે હું ખરેખર કંપી ઊઠું છું. માનવીની ઉર્મિઓ કેટલી અધી અચળ હોય છે! પ્રત્યેક માનવી કંઈ વિશ્વામિત્ર કે મહર્ષી જની શક્તિ નથી પ્રત્યેક માનવી વિચારોની આંટીધુ ટીમાંથી જિંદગીના તન્દુરસ્ત અને નિરોગી આવિષ્કારને ઓળખી શકતો નથી; કાચુ સમાજ અને અર્થ તેના માનસ તન્વોનું નિરાકરણ કરે છે.. તે પછી, તે અસાધારણ બનવાના કાર્ય માટે નિષ્ફળતાને જ વરી લે છે પોતાની જાતને સ્વપ્નામાં ગૂંમ કરી દેવા, પોતાની જાગૃતિને, વિસ્મૃતિ અને પોતાના સંસર્ગોથી વિમુખ કરી દેવાવામાં એ તે ક્ષણે સફળતા જુએ છે શુદ્ધિની તિક્ષ્ણ ધારથી એ કાષ્ઠ પણ પ્રકારના વિચારના લોખંડી તારને કાપી શકે છે. દલીલગાળ કેવી ગજબ વસ્તુ છે, એ હું બરાબર જાણુ છું. જવા દો એ બધું તન્વયિતન!...

બલખીર પણ જાણતો હતો કે હું પૂરો શગખી અને કવાખી છું-દનો-ચારીત્રહીન છું-હતો-પતિતાઓની કોડીઓ પર કદમ ફેલાવનારો એક કાળા માથાનો માનવી છું-હતો-છતાંયે એ મને હંમેશા 'અસાધારણ આત્મી' તરીકે ઓળખાવાની ભૂત્ર કરતો આવ્યો છે આ અધી વાનથી બલખીર બરાબર પગિચિત હતો જ.

પણ જ્યારે બલખીરને મેં સામિત કરી આપ્યું હતું કે 'શગખ'ની દોન્ટી મેં છોડી દીધી છે ત્યારથી મને એ કાષ્ઠ વિચિત્ર દષ્ટિએ નિહાળતો હતો અમાગ મિત્રમહોમાં, અમારી મિરાદરીમાં, મારા પગિચિતોના વતુંજમાં 'શગખ છોડી દેવા છતાંયે' મને એક અઠગ શગખી તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો, કારણ કે શગખી મનવાની ચળકાટભરી બદનામી માગ મુખની આસપાસ હંમેશ પ્રકાશ્ય કરતી હતી

મેં ત્યારે બલખીરને કહ્યું કે મેં 'શગખ'ની સાથે મદાને માટે

અખોલા લીધા છે, ત્યારે એનાથી તાબુખીથી મને પુછાઇ ગયું હતું :

‘પશુ દોગ્ત !...લાચાર છું કે મારા ચાચાએ તારા માટે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તે હું અહીં કહી શકતો નથી.’

‘શું હતી એ ચાચાસાહેબની વાત ?’ મેં પૂછ્યું હતું.

“ચાચાસાહેબને તું ઓળખે છે ને?...એકને માટે કાંઈપણ પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો એટલે એ એમના દિમાગથી બહુ જ કઠિનાઈથી દુર ચાલે છે.”

હું ખડખડાટ હસી પડ્યો. મેં અલખીરની સામે એતાં, સમારેટનો દમ મારીને, ધૂમાડાના ગોટેગોટા ઊંચે ઉડાવતાં જવા-બર્મા કહ્યું.

“દોસ્ત !.....તું જાણે છે કે મેં શરાબનો સાથ શા માટે દીધો ?”

અલખીરને ખાતરી હતી કે હું મારી જિંદગીનું કાંઈ મહાન રહસ્ય તેની સમક્ષ ઉકેલીશ અને એટલે એ મારી આંખોમાં ઊંડે ઊંડે નિહાળી રહ્યો હતો, જાણે એના ચક્ષુઓ મારા ફિઝની દિવાલોને બેઢીને અંદરના કાંઈ ગુપ્ત ગહનને બેઢવા મથી રહ્યા હોય ને, એવી અદાથી અને ઇન્તેજારીથી એ મારી સામું જોઈ રહ્યો હતો :

મેં ધીમેથી, શાન્તિથી, જાણે હું કાંઈ મહાન રહસ્યને બહાર મુકતો હોઉં ને, -એવી રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ શૈલીએ કહેવા માંડ્યું હતું :

“શરાબ તગ્દ મને પ્યાગ નહોતો. શરાબથી મને જે બદનામી મળતી હતી એની તગ્દ હું પક્ષપાત કરતો હતો. બદનામીનો હું ધણીવાર આશંક બની જાઉં છું. અને મને જે બદનામી જોઈતી હતી તે મને મળી ગઈ તો પછી મારે શા માટે શરાબ પીવે જોઈએ ?”

“બદનામી !. બદનામી તને પ્યારી લાગે છે ?”

“હા ! બદનામી મને પ્યારી લાગે છે.”

“કારણ ?”

‘કારણ ?...જે સમાજમાં તમે રહો છો, એ સમાજ વસ્તુની અંદરના રહસ્યને ઉકેલવા કરતાં, એની ઉપર છેલ્લી સમાલોચના કરવામાં માને છે. શગબે મને બદનામી આપી-એટલે હવે બદનામી મળી ગયા પછી શરાબ પાછળ ખુવાર થવામાં કંઈ સાર નથી. મેં જોયું અને ત્યારથી હું શરાબી મટી ગયો છું.’

મારા આવા સ્વભાવથી પરિચિત એવા મારા બાલ્યવયના, લંગોટિયા દોસ્તને-બલખીરને હું આમ મળી ગયો હતો એ મારી ખરેખર ખુશ-નશીબી હતી, વળી સુહિણીની કરુણ ઘટનાએ બલખીરના દિલની કેવી હાલત કરી નાખી હતી, એની પણ મને કલ્પના હતી: સુહિણીની તલાશમાં અનેક સ્થળોની, અનેક શહેરોની ખાકી ખાનવામાં એણે કંઈ બાકી રાખી નહોતી. આવા સંજોગોમાં બલખીરના દિલનું દુઃખ મારા દિલનાં ઊંડાણને ઢઢોળી ગયું: આમ છતાંયે હું જાણતો હતો કે બલખીર એક એવો આદમી હતો કે જે પોતાના દિલની હાલતની પિછાન ખીજ કોઈને પણ આપે જ નહિ!... વળી પોતાના દોસ્તોની પાસે પોતાના દુઃખની કહાણી વારવાર ગાઈ સંભળાવી, તેમના દિલની પાસેથી તસલ્લી માગવાની નિર્જાળતા પણ એની પાસે નહોતી:

હોઠ પર હાસ્ય અને દિલમાં દુઃખ ભરીને ગંગામાછને ! કનારે, બેન્દગીની તલાશમાં ભટકી ગયેલા બલખીરને જ્યારે એના મકાન વિષે પુછપરછ કરી ત્યારે મને એણે હસીને કહી દીધું.

‘દોસ્ત !...આ ધગતી કેટલી વિશાળ છે ! હું દરેક નાનકડી અને સામાન્ય વાતને ફિલસૂફીથી રંગવામાં માનતો નથી મારી ભાવનામયતા, મારા દિલની ઉર્મિશિલતા તો પંજબની ફેસાદની આગમાં જલી ગયાં છે !...’

મેં એને વચ્ચે જ પૂછ્યું.

“તું રહે છે ક્યા, એ તો કહીશ ?”

ધર્મશાળામાં ! આજે અહીં, તો કાલે કોઈ હવેલીના પડખાળમાં .

ઢાઢવાર નિરાશ્રિતોની ઢાવણીમાં !...અને...ઢાઢવાર !...' એણે ઢડા જવાબ વાલ્યો.

‘આજથી તું મારી સાથે રહીશ, હુ રહુ છુ મારા મુઁઅઇન પેલાં મુસ્લિમ દોસ્તની હોટેલમાં !’

‘હે’ ૧. મુસ્લિમ દોસ્તની હોટેલમાં ?’ એણે તાબુખખીથી પૂછ્યું.

‘કેમ શું થયુ ? મુસ્લિમ હોટેલમાં રહેવું કે’ ગુનો છે ?’

એના ચહેરા પર કાલિમા ખવાઇ ગઇ, એણે હોઠ કરક્યા અને પછી ઉમેર્યું, ‘ઝહેર પી ચુકયો છુ-છતાં યે છવી રહ્યો છું.’

મેં એનો હાથ દબાવ્યો : ‘તું સજ્જદને મળ એટલે તું જીની જઇશ કે એ હિન્દુ છે કે મુસ્લિમ !...તને એટલું જ લાગશે કે તું એક સાચા દેશપ્રેમી હિન્દુસ્તાની આદમીની મહેમાની ચાખી રહ્યો છે !’

‘ક્યાં છે. એની હોટલ ?’

“દાલમંડીની પાસે જ... ..”

“હે ? દાલમંડીમાં ?”

“કેમ, ઘડી ઘડીવારમાં આશ્ચર્ય શાનો પામે છે ?”

“અરે, યાર ! દાલમંડીમાં તો દાલમંડીમાંતો !” એની ઝખાન અટકી જતી હતી. આખોમાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ હતો.

“કહી દે ને કે દાલમંડીમાં તો વેશ્યાઓ અને નાચનારીઓ; પતિતાઓ અને એવી જાતના ખીજા લોકો રહે છે, એમ ખરું ને ?”

“હા...”

“ભાઇ ! તું ગભરા નહિ !.....સજ્જદ એક ગુનાખી તમિ-યતનો ઝિદાદિલ આદમી છે !”

ફરી વાર બનારસના ગંગા કિનારે ઉતરેલા સંખ્યાના અઁધા-રામાં ઘેરાતી ઢંડી અમને અડકી જવા લાગી કાશી વિશ્વનાથના મંદિરમાં સાયં-આરતી પુરી થઈ ચુકી હતી. ગંગામાઇના જલપટ

મુકીને પાછા ફરતા હતા. રાત્રિના આકાશના આગણામા તારલાઓ
રમવા નીકળ્યા હતા :

રાત્રિનું એ પ્રભાત હતું. રાત્રિના પ્રભાતની હિષા આથમી ગઈ
હતી ત્યારે મારા ખભા પર હાથ મુકીને બલખીરે ધીમેથી પુકાર્યું—
'સુરજ હૂમે એટલે તારું સ્થાન આવા તિર્થસ્થાનને તીરે
ન હોય !...

તારું તિર્થસ્થાન તો મયખાતુ !'

'મશ્કરી કરે છે ?'

અને મેં ખડખડાટ હસી દીધું.

અમારી પાસેથી એ જુવાન ઓઝો અને ત્રણ બાળકો તથા
એક એ વૃદ્ધાનું ટોળું પસાર થઈ ગયું. બલખીરે પાછળ જોયું; એની
અંતર એક લાવણ્યમયી યુવતીના પડછાયાને અવલોકી રહી. એણે એક
પડકરો નિશ્વાસ નાખ્યો.

—અને પછી આકાશ તરફ જોઈને એણે મને કહ્યું

'ચાલો, ત્યારે ! આજથી તારી સાથે રહેવામાં મઝા પડશે'

(૩)

મણિકણીકાના ઘાટ પરથી પસાર થઈને અમે બનારસ
શહેર તરફ વળ્યા: અનેક નાનાં મોટાં મંદિરો અને ધર્મસ્થાનો
વટાવીને અમે જ્યારે શહેરની ગંદી ગલીઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા
હતા ત્યારે મને પડકારીને બલખીરે કહ્યું:

'કોણ જાણે ક્યાં સુધી મારે આમ અનેક શહેરોની ખાક
જનતાં ફર્યા કરવું પડશે !'

'સુહિણી વિષે તેં બધી હંકારતો નિરાશ્રિતોના ખાસ ખાતામાં
બિધવા છે ને ?'

'હાસ્તો !'

'કે' બબર મળ્યા !'

‘કાઠ ખખર નથી.’

અને પછી અમે બન્નેએ મૂંગા મૂંગા અમારો મઝીલ તરફ દુર કરી:

દાલમંડીની ગલીઓમાંથી પસાર થતાં થતાં બલબીરે મને કહ્યું,

“આ મહેલ્લાની દરેક ખડકીમાં ગુલાબી રોશની નાચી રહી

છે. બનારસ જેવા શહેરનું આ કલક નથી શું?”

‘બલબીર!...ચાંદને પણ એક કલક છે, ખરું ને?’

‘વળી પાછો તું કવિ બનવાની બેવકુફી કરે છે?’

‘...ને તું સમાજશાસ્ત્રી!’

અમે બન્ને તે વખતે ખડખડાટ હસી પડ્યા:

“આ આવી ગઈ આપણી હોટેલ!” મેં એક નવા દેખાતા મકાન પર ઝુલી રહેલા ‘હોટેલ’નાં નામના પાટિયા તરફ આંખો બતાવતાં ઉમેયું, ‘જો, વાંચ! મોડર્ન હોટેલ!’

મેં વાંચ્યું—‘મોડર્ન હોટેલ!’

—અને અમે સડસડાટ દાદરો ચઢી ગયા; મેં હોટેલના માલિક, મારા પુરાણા દોસ્ત, સન્મનદની બલબીર સાથે પિછાન કરાવી.

‘આ તમારું ઘર જ છે એમ ‘સમજીને તમે અહીં’ રહેશો, એમા હું મારી ખુશનશીબી સમજીશ!’ સન્મનદના આ નાટકી જવાબને મેં એવી એક આદતના જોરેનું પરિણામ જ કદપી કીધું હતું.

(૪)

મોડર્ન હોટેલના મારા કમરાની પાસેના કમરામાં જ આજે લગભગ આઠ દિવસથી રહેવા આવનારા ત્રણ ગૃહસ્થો મારા ખાસ મિત્રો બની ગયા હતા. એમાનો એક મિત્ર મુસ્લિમ હતો અને તેની સાથે તેના બીજા બે ખાસ મિત્રો હતા. આ બે મિત્રો, તમે માનેા યા ન માનેા પણ હિન્દુ હતા અહીં, હું હિન્દુ અને મુસ્લિમ, એ જાતના વિભાગ કદાચ કોમીવાદી ભાવનાથી પાડતો નથી ફક્ત એટલું જ કે દુનિયામાં બને છે તેમ એ માલેત્રગર મુસ્લીમ ગૃહસ્થે પોતાનાં

એ હિંદુ દોસ્તોને પોતાની સાથે જ રહેવાનું અને રાખવાનું મુનાસીબ ધાયું હતું.

મારા તેમની સાથેના રોજિંદા સહવાસથી હું જાણી શક્યો હતો કે, એ ત્રણેય દોસ્તો ખડા લહેરી મીઝજના આદમી હતા : સાંજ પડે, સુરજ હોમે અને વીજળીની બત્તી પ્રકાશવા માંડે કે તરત જ તેમના ટેબલ પર વ્હીસ્કીના ગ્લાસ આવી જતા. મારા તેમની સાથેના સહવાસથી મેં જોયું હતું કે તેઓ ત્રણેય શરાબી દોસ્તો હતા.

પણ હું તેમની એક બીજી નિર્બળતાથી પણ વાકેફ હતો. આખા દિવસની પોતાના ધધારોજગારની ધમાલને ભૂતી જઈ, આ ત્રણ દોસ્તો સાંજે શરાબના ટેબલ પર ભેગા થઈ જિંદગીના અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા દેશના અનેક સળગતા સવાલોની ચર્ચા શરાબનાં ધુંટની સાથે થતી. સાંજના ગ્લાસ પૂર્ણ કરી તેઓ જમી લેતા અને પછી તગિયતને બહેલાવવા ઘણે ભાગે દાલમડીની કોઈ નાચનારીની કોઠી પર હાજર થઈ જતા.

એ રાત્રિએ પણ એમ જ બન્યું. અમે બધા સાથે જ જમી રહ્યા હતા અને પછી તેમના ખૂમ જ આગ્રહને લઈને અમે ઉપડી ગયા દાલમડીના એક એવા મકાન પર જ્યાં માનવતાની શરમ નગ્ન રીતે ફેલાયેલી પડી હતી.

વાતાવરણમાં ઠંડી હતી. કંટાળો હતો દિલ્લગી હતી બનાવટ હતી. રોશની હતી. પાપ હતું. અધારાં હતા ઇન્સાનિયત હતી કલક હતું દયા હતી કારુણ્ય હતું કંગાલિયત હતી. ગંદકી હતી. હાસ્ય હતું. રૂદન હતું. ખૂશખૂ હતી બદ્દલ હતી. રૂપ હતું. કુચકાપણ હતું.

દાલમડીની એ દુનિયાને જ્યારે જ્યારે મારા નયનોએ તીરખી છે ત્યારે ત્યારે મને વિચારોની આધિમા ઘેરાઈ જવું પડ્યું છે. ત્યારે ત્યારે મને એક જ પ્રશ્ન સતાવી રહે છે - 'કાશીવિશ્વનાથ'

જેવા પવિત્ર, પુણ્યસ્થળે, ગંગામાઘ પુણ્યસંવિત્ત ભાગિચીના કિના-
રાપેરની પુણ્યનગરી કાશીનું આ દાલમડી શું કલક નથી?.....
આવી પુણ્યનગરીમાં આટલી પાપનગરી શા માટે હોવી જોઈએ?...
શા માટે?.....

કાણે વસાવી હશે આ દાલમડીની પાપનગરી?—

ચારિત્રહીન, રાગખી, કવાળી અને ગડીઓના કોદી પર કદમ-
બદાવનારા એક વઢેલા આદમી તરીકે બદનામ બની ચૂકેલા, બુદ્ધિશાળી
રઝળુ તરીકે બધારે હું આ વાતોનો વિચાર કરું છું ત્યારે હું આ
સમાજે ઊંચા કરેલા પાપ-પુણ્ય અને શિષ્ટ અને અશિષ્ટ,
નીતિ અને અનીતિની દ્વિલેખાની દગવખાણમાં એક નિદોષની
માફક કસાઈ જાઉં છું....અને જાનને પક્ષ તરફથી માર
પડે છે; હું ક્યાં છું, શું કરું છું તેનું મને જ્ઞાન રહેતું નથી.
પણ એ બધી માનસસૃષ્ટિ મારે માટે હવે ગઈ
કાલનો ઇતિહાસ બની ગઈ હતી, આજે હું બધારે એ માનસ-
સૃષ્ટિને ઐતિહાસિક, સામાજિક દૃષ્ટિએ નિહાળીને, તેનાં વિચારમાં
ગુંથાઉં છું ત્યારે મારા મનની દુનિયામાં અનેક કિસ્સાઓ ચમકતા
ચીરગતી મિસાલ ચમકી જાય છે સળગી જાય છે. અને સાથેસાથ
કદપનાની ચિત્રગારીઓ ફેલાય છે: રંગીન આગ અને મોરનાં પીંછા
જેવી અનેક રંગી જવાલાઓ કેવી મનોરમ છતાં ગદસ્યમય દુનિયા
અને દ્રશ્યસૃષ્ટિ ગચી જાય છે। પેલી મુશ્તરી! કેટલું સરસ નાચે
છે?...કથકની કલાની એણે કેવી સાધના કરી છે?...પેલી પન્ના
અને હીરો!...જાનને યુવતિઓ બડાબડા ઉરનાદોની જાયામાં બેસીને
રાગ-રાગિણી અને સુર તેમજ શ્રુતિની માવજતમાં કેવી પ્રવીણ છે?
...અને પેલી બદનસીબ પદ્મા અને પૂખરાજ! જાનને કાણે શરીર
વેચવાનો પેશો અપત્યાર કરવા મજબૂર કરી? ..

હોટેલના મારા એ પડોશી દોસ્તોના આગ્રહને વશ થઈ, 'હું'
અને બલખીર આખરે આવી પહોંચ્યા પૂખરાજના મકાન પર

પૂખરાજ એક વખત બનારસની મશહૂર ગાવાવાળી હતી

એના કંઠમાંથી સરેલા સંગીતની રેકડાં શાસ્ત્રીય સંગીતની ઐતિહાસિક વસ્તુઓ તરિકે આજે એ સંગીત પરિષદોમાં રજુ થાય છે.

પૂખરાજની ફાઠીની મેં અગાઉ તો ઘણીવાર મુલાકાત લીધી હતી પણ પૂખરાજની ફાઠી માટે મારા માટે ખાસ સુંવાળું આકર્ષણ હતું. પૂખરાજની વય આજે લગભગ પીરતાલીશને વટાવી ચુકી હશે?... તો એ પૂખરાજ, જ્યારે પોતાની મસ્તીમાં હોય ત્યારે ખુબ ગાતી. એના કંઠમાંથી સરતા જોગિયા અને ગુલકલી, પૂરીઆ અને મુલતાની સાંભળવા એટલે જિંદગીનો એક અણુમોલ દહાવો!... હવે, એની પાસેથી તાલીમ લઈને ચંપા એટલી જ હેશિયાર બની ગઈ હતી; પણ અહીં આવનારને પસંદ હતાં બહુ તો હુમરી અને ચાલુ ગઝલ, કવાલી અને કસીદા, ફિદ્મી ગીતો અને નાચ, એ જ અત્યારની ગાઝાફ ખરીદની ચીજો હતી.

આ ચંપા પાછળ હું એક વખત પાગલ હતો અને મેં પણ ખાત્રી કરી હતી કે ચંપા પણ મારા માટે પોતાનો આ પેશો છોડી દઈને એક ગૃહસ્થી સન્નારીને છાજે તેવી જિંદગી જીવવા માટેના અરમાનોમાં ગચતી હતી:

પણ.....પછી ઘણું બની ગયું હતું...બુઝદીલ, કાચર અને કમતાકાત દિલવાળો હું !. હું ચંપાને ન જ અપનાવી શક્યો!... એની પાછળ જ્યારે હું પાગલ બની ગયો હતો અને જ્યારે ચંપા મારી પાછળ પાગલ બની હતી ત્યારે જ મને મારા પરિચિતો અને બીજા ખાસ મિત્રો તરફથી ‘ચારિત્રહીન’ અને ‘લંપટ... શરાબી !’ તરીકેનો ઇલકાબ મળી ચૂક્યો હતો.

(૫)

મહેશીલ જામી હતી. હું, બલખીર અને મારા દોસ્તો !...

‘મરહુમા અને આફરીન ! ની તારીફની વચ્ચે, શરાબના પ્યાલા-ઓની હાજરી વચ્ચે, વધતી જતી રાત્રીની રાક્ષનીમાં મહેશીલનો રંગ જામતો હતો-ઘેરો...વધુ ઘેરો ! અને વધુ ઘેરો !

ત્યારે પૂખરાજે વિદાય લીધી: કાષ્ટએ એને પાસેના કમરામાં કામ માટે બોલાવી હતી. એ ગઈ અને પાંચેક મિનિટ બાદ પાસેના કમરામાં જખરી ધાધલ, દલીલબાજી, બુમખરાડા, તોફાનના અવાજ મારા કાન પર અથડાયા.

એટલી વારમાં પૂખરાજ બેગમે ફરી અમારા કમરાના ઉંખરામાં દેખાવ દીધો: મેં એની સામે જોયું બેગમે મને બહાર આવવા હાથથી ઇશારત કરી.

બેગમે મને કાનમાં કહ્યું,

‘બાબુજી!...આજ આપ યહા મુદત કે બાદ તશરીફ લાયે હૈં!...મેં કુછ નજરાના પેશ કરે તો?’

મેં પૂછ્યું, ‘મતલબ?’

‘જનાબ!...પાસવાલે કમરે મેં બડી ધાધલ સી દો રહી હૈં ના!...’

‘હા!’

‘મામલા, જનાબ, બડા ટેલા હૈં!’

‘કયા હૈં?’

‘આજ મુખહકી મેઈલસે આઈ હૈં!’

ધીમેથી બેગમે મારા કાનમાં શબ્દો ફૂંક્યા.

‘કાન?’

‘નામ તો નહિ માલુમ! લેકિન...’

બેગમે પૂખરાજે આગળ ચલાવ્યું,

‘લેકિન બાબુસાહબ! યકિન સે માનીએ કે બડી માસુમ લડકી હૈં. જવાન ઓર ખૂબસુરત!...બેચારી ચુંડોડી ચુંગાલ મેં ફસ ગઈ હૈં!...યહા પર સૌદા હો જાએંગા!’

‘સૌદા?’ મેં સાશ્વત પૂછ્યું

‘હા! સૌદા હી તો!’

એટલી વારમાં તે બે આદમીઓ અને ચુંડા જેવા ચાર પાંચ આદમીઓ વચ્ચે સખ્ત બોલાચાલીતો, ખરાબ જખાનતો—બોખરો

અને બેહુદો અવાજ મારા કાન પર અથડાયો.

મેં પૂછ્યું 'એ ચોરત છે કોણ ? ક્યાંથી આવી છે ?'

પૂખરાજ બેગમ અંદર ગઇ અંદરનો સામલો વીકરતો જતો હતો,

બેગમ પાછી આવી એણે ધીમેથી કહ્યું, 'સાહેબ ! કોઇ નિરાશ્રિત ચોરત હૈ ! ...કહેતી હૈ ગુરદાસપુર-જિલ્લા રાવલપીડી !'

હૈ ?'

'હા, સાહેબ !'

નામ કયા ?'

'નામ તો બોલતી છી નહિ...લેક્ટિન ખૂમ મજબૂર કરતે પર કહેતી હૈ—સોહિની !'

'ક્યા ?'

'સોહિની !'

હું ચમક્યો : હું વાધતી માફક છત્રગ મારી પાસેના કમરા તરફ ધસ્યો . ફગક બારણું ઉઘાડીને જોયું તો એક ખૂબસૂરત રૂપવતી વીશેક વર્ષની, જુવાની છત્રકાવતી પણ કમનસીબીનો શિકાર અનેલી એક તરુણી નીચે મોઝે ખાટલા પર બેઠી હતી :

એક કમરો ખૂમ ગદો હતો - પાસેથી ગટરની બદખુ આવતી હતી : સામેની બે ખુરશીઓ પર 'ખરીદવાદ' લાગતા બે જણ સજ્જનો (?) બેઠા હતા . અને ખાટલાની પાંગત પર ત્રણ ગુડા જેવા, બદમાશી જેમના ચહેરા પર લખેલી, વાચી શકાતી હતી એવા આદમી, તે ચોરતને ઘેરીને બેઠા હતા

એ કિંમત વિષેની ચડસાચડસી હતી :

મેં ખૂમ મારી :

'બલખીર !'

—અને પછી મેં એ સ્ત્રીનો હાથ પકડીને ધીમેથી કહ્યું

'બહેન ! મારી સાથે ચાલો !...અહિથી ! .'

પણુ ગુંડાઓએ ઊભા થઇ મને ઘેરી લીધો. 'જનાબ ! પાંચ હજાર ચુકા દીજિયો !'

‘આજ રાતકો ઇનકા સોદા હોજાએગા !’

તરત જ મને ખ્યાલ આવી ગયો કે દાલમંડીમા જુવાનીના લીલાઈ કોણુ કરે છે?—રૂપના બજાર ભગવા માટે આ ગોરતોને કોણુ અહિ મોકલી આપે છે.

બલખીરે જોયુ કે એ સ્ત્રી તેની પત્ની ન હતી: એ કે તેની પત્નીનુ નામ પણુ સોદિણી જ હતું. છતાં યે બલખીર અત્યારે ધૂણુ રહ્યો હતો.

—અને પછી મામલો વધી ગયો: એ ગુંડાઓએ બલખીરને ઘેરી લીધો અને તેને બહાર લઇ ગયા. મારી ગળે તેમની વચ્ચેનો મામલો સખ્ત રીતે ગરમ બની ગયો હતો—

મેં પોલીસ માટે ગજબની ખૂમો પાડવા માડી હતી.

તે પછી મારા માથા પર કંઈક લોખંડી શસ્ત્ર અથડાયું: પછી શું બન્યુ તે મને ખબર નથી.

(૬)

ઈસ્પતાલમા જ્યારે મારી આંખ ખુલી ત્યારે માગ બિછાનાની પાસે જ બલખીર અને સોદિણીને ઊભેલા મે દીડા.

પાંચ મિનિટ સુધી લાગલાગટ બલખીર બોલતો જ રહ્યો. પાસે ઊભી રહેલી નર્સે મને બોલવાની સખ્ત મનાઇ કરી હતી.

બલખીર શુ બોલ્યો, એ મને આજે મરાખર અક્ષરશ' યાદ નથી પણુ તેણે મને આપું કંઈક કહ્યું હતું—.....‘મારી સ્ત્રી મને આવી રીતે જ સાપડી જશે—પણુ મે માગ જેવા કોઇ ખીજ બલખીરની સોદિનીને જરૂર શોધી કહાડી છે...એ માટે દોષ્ત તને હું સુખાગ્રખ્યાદી આપુ છું.’

મારા બિછાનાની પાસે જ એ સ્ત્રી ઊભી હતી: ‘

આખિમાં દારુણ દુઃખ હતું, સવેદના હતી અને અહેસાનની લાગણી હતી, એ હું તે વખતે તો કળી શક્યો નહિ. પણ એણે બલખીરનો તે વખતે તો હાથ જે રીતે પકડી લીધો હતો તેને જોતાં મને લાગ્યું કે એની આખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

નસેં કહ્યું, 'તમારો વખત થઈ ગયો. હવે બહાર જાઓ. હમણાં મોટા દાકતર સા'બ રાઉન્ડ પર આવશે?'

બહાર જઈ રહેલા બલખી અને સોહિણીની પીઠને હું તેમના અદશ્ય થવાની ઊંઘો પણ ધી નિહાળી રહ્યો. મારી આખો ખેંચાઈ રહી હતી, ત્યારે જ મને લાગ્યું કે મારા માથા પર અધિલા પાટા-પીંડીની અંદર કારમો ઝખમ છુપાયેલો પડ્યો હતો.

મુલકના સીન પર પડેલા કારમા ઝખમમાં મને બલખીરના શબ્દો સંભળાઈ રહ્યા—'આ સોહિણી મારી સુહિણી ભલે ન હોય ! પણ કાંઈ મારા જેવા બલખીરને માટે આ સુહિણી હવે સહી-સલામતીથી તેની પાસે પહોંચી શકશે.'

૧૧

ફાટેલું છાયલ

આ મ તો દરરોજ ગોગણી જ ખઝારે જમને શાકભાજી લઈ આવતા, પણ જ્યારથી ઘરે ઘોડિયું બધાયું હતું અને નાનકડી કચુડીએ અવારનવાર રાગડા તાણીને વરતી ગોભાને પાંચ ભૂમિના સંગીતથી વધારી નાખી હતી ત્યારથી ફરજિયાત મનસુખલાલ મહાગજને શાક લેવા માટે ઉપડી જવું પડતું.

સવારના પહોરમાં હજી મનસુખલાલ મહારાજ મોંમાં દાત-જીવું ઠીકું હાવતા હોય ત્યારે રેવા ગોગણી નાનકડી કચુડીને ધવરાવવાની ચિંતામાં પડ્યા હોય અને સાથે સાથે ‘પ્રાથમિક સ્ટેવ’ને ‘પમ્પ’ લગાવી ઉપર ચઢાવી તપેત્રી પણ ચઢાવી દેતા: ચઢા થાય ન થાય ત્યાં તો રેવા ગોગણીની જીભ ચાલવા માંડતી.

‘આ હ્યો, તમારી કચુડી !.. ધરતું કામે ચ કરવા દેતી નથી !... હો, તે હું તમને કહી દઉં છું કે હવે રામો રાખવો જ પડશે—નહી-તરે આપણાથી સ-તર ઘોડે નહીં ચઢાય હો કે !...આ કચુડીથી તો આ તોઆ !...’

અને પછી ચઢાતો ખ્યાલો પીત: પીતા મનસુખલાલ મહાગજ કહેતા, ‘અરે ! ગોગણી !... આમ એક કચુડીથી ગલરાઈ જવ છો તે કેમ ચાલે ?...એ તો ભગવાને લક્ષ્મી મોડતી દીધી છે આપણા ધરમાં...લક્ષ્મી ! !...લાવો, થેલી ! હું આજે તમારા કામને ...’

કરી દઉં !...પણ પેઢીએ જવાના સમયમા મોકુ ના કરશે—નહીતર શેઠ!..!

અને એમણે ગોરાણીએ આપેલી શાક લેવાની થેલી લઇને બળરતો ગરતો લીધો.

કોઈ દિવસ, કોઈ જન્મારે મનસુખલાલ મહારાજે શાક ખરીદવાનું સાહસ કર્યું જ નહોતું—એ તો તુરીઆં ને વેંગણુ, કોખીજ અને કંટોલા, ગુઆર અને ઘીલોડા, મુળા અને મેથીના ભાવો પૂછવા માટે, અને શાક ખરીદવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતીને અમલમાં મુકવા માટે મનમા ને મનમો બનબતના વ્યૂહ ગોઠવી રહ્યા. શાકખઝરમા કોઈ દવસ પગ મૂકવાનું સાહસ નહી કરનારા આ મનસુખલાલ મહારાજ આજે શાકની ખરીદી કરવા નીકળ્યા, એ કાઠીઆઓને માટે એક ઘટના હતી.

‘આવોને મહારાજ !...આ તાજું બકાલું તાજુ ભાજુ ખીજે ક્યાય નહિ મળે !. લઈ જાવ, કોખી, ટમાટા, લીના પટાણા તો તાજાં જ છે!...

‘આવો, અહિ આવો ! મારતર !...જુઓ તો ખરા આ લાલ ટમાટા ! શેર લોહી વધારશે ! અને આ સુરણુ !...જોઈએ તો પડવલ પણ છે હો ! ગજવંશી શાક છે પડવલ !...’

આ શાક ખઝારની ગોલામા, નમણી અને ગોરી, જરાક દસ્તાનાજ અને જરાક છટકેલ, એની શાકવાળી મણકીએ જ્યારે મનસુખલાલ મહારાજ સામે આખો નચાવીને આમત્રણ આપ્યું— ‘આવોને, શેઠ !...અહિ બધો માલ તાજો જ છે !..ને ભાવ પણ વ્યાજખી !...આવો, આવો !. મારતર !’ અને શાકવાળી મણકીએ આખાદ રીતે તીર હોડ્યું—એની કાળીકાળી મોટી આંખોએ મનસુખલાલ મહારાજને લગલગ પગવશ બનાવી દીધા રોજ રોજ પોતાના ઘરમાં રેવા ગોરાણી મહારાજ ઉપર જે રુવાય છાટતી અને જે આધિપત્ય ભોગવતી અને પોતે ગરીબ ગાય જેવા બનીને ગોરાણીની આજાને અમલમા મુકવા ઉપર—નીચે થઈ જતા તે બધા રુવાય અને કુકમળાણથી જેતુ હૈયુ સદાય કોઈ સુવાળા આવકાર

માટે ઝ ખી રહ્યું હતું એવા મનસુખલાલ મહારાજ, મણુકીની જુદા જુદા ભાણ, બકાલા અને શાકના ટોપલા-ટોપલીઓવાળી નાનકડી ઘોલકી આગળ એકદમ ઊભા રહી ગયા ખરું પૂછો તો એમણે મણુકીની ઘોલકી જેવી નાનકડી દુકાનના થાળામાં પડેલી શાકની ટોપલીઓ ઉપર બરાબર નજર પથ્રુ ફેરવી નહોતી, પણ એ તો મણુકીએ જે રીતે નયનો નચાવીને એમને આમંત્રણ આપ્યું હતું તે રીતથી જ એઓ એ ચાંદને મો પર મરક મરક સ્મિત ફરકાવતા, લટુડાપટુડા કરતા ઊભા રહી ગયા.

આ મનસુખલાલ મહારાજ ઉપર રેવા ગોરાણીની દાદાગીરી થોડીધણી જોહુકમી અને હુકમબાણ તો આડોશીપાડોશીમાં મશહૂર હતી, આજે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયા એમણે બીજાવરના લગ્નની રુએ રેવાને પત્નીપદ પર નિયુક્ત કરી હતી; આગલી પત્નીએ મનસુખલાલ મહારાજને સુખ કે પ્રેમ આપ્યાં નહોતાં-કણુડી સિવાય સંતાન પણ નહોતું આપ્યું અને રેવાએ ઘરમાં પગલા માંડ્યાં અને મનસુખલાલને સારી નોકરી પણ જડી ગઈ—ખરું પૂછવામાં આવે તો રેવા ગોરાણીના પગલાંથી જ મનસુખલાલ મહારાજ માટે સારા દીવસ જોઈ શકાયા હતા, એવી વાતો એમના બધા સ્નેહિત્રો અને સગાવહાલાએ એને સંભળાવી હતી અને તેમણે એ વાતને સાચી પણ માની હતી એમની આગલી પત્નીનું જ્યારે ઠસુવાવડમાં અવસાન થયું ત્યારે બીજે મહિને એમની નોકરી છુટી ગઈ હતી અને આખરે લગભગ બાર મહિના સુધી, પરચુરણ કામકાજ અને કાંઈને ત્યાં નામું-ઠામું કરીને જ એમણે પોતાનું પેટિયું રળી લીધું હતું અને આખરે જ્યારે રેવા અને મનસુખલાલ પરણ્યા ત્યારે, જાણે કાંઈ અદ્ભુત જોગાનુજોગ હોયને તેમ મનસુખલાલ મહારાજને આફ્રિકાનો બાપાર ખેડતી એક પેઢીમાં મુનીમ તરીકેની નોકરી પણ મળી ગઈ. અને પછી તો એ વર્ષ દરમિયાન મહારાજના કુટુંબમાં રેવા ગોરાણીનો અગ્રાજ જ પ્રાધાન્ય ભોગવવા લાગ્યો. ખાસ કુળગન ગણાતી અને બીજી જાતિઓમાં મનસુખલાલનું કુટુંબ એક ગૌર તરીકે પોતાનો દરજ્જો અને અધિકાર આજે પગપૂર્વથી ભોગવતું આવ્યું હતું.

હવે તો રેવા ગોરાણીએ યજ્ઞમાનોની અદર પોતાના ધરનો વાવટો જ ફરકાવી દીધો હતો. શરાદિયાં ઉઠેં આશ્વ-પક્ષ જ્યારે ચાલતો હોય ત્યારે મનસુખલાલ મહારાજને અને રેવા ગોરાણી અને નાનકડી કબુત્રે ઘેરે ચુલો સળગાવવાની જરૂર ન પડતી યજ્ઞમાનોને ત્યાં આશ્વ-દિવસોમાં જમવા જવા સબધેની, રેવા ગોરાણીની એક ખાસ લાક્ષણિકતા એ હતી કે તે ગરીબોને ત્યાં ખનતાં સુધી જતા જ નહીં: એટલે કે જે યજ્ઞમાન સારી દક્ષિણા ન આપે, એક ધોતીયું અને સાડી કે છાયલના દાન ન આપે તેમના ઉપર ગોરાણીનો ક્રોધ અને નિંદા વરસી જતા છાયલ-ધોતીયું અને સવા રૂપિયો દક્ષિણાનો તેમનો લોભ જાણીતો હતો. એ દિવસો દરમિયાન બાર મહિનાનું કાપડ, છાયલ અને ધોતીયાં-સારા પ્રમાણમાં એમના ધરમાં ભરાઈ જતું અને રેવા ગોરાણી યજ્ઞમાનોમાં માન પામી આવી, પોતાના કુળ અને કુટુંબના દીવાનાં તેજને વધુ ઉજળા બનાવી આવતી.

અને આ બધો પ્રતાપ હતો રેવા ગોરાણીના પગલાંનો ।- સાસરીયામાં તો રેવા માટે કોઈ ખાસ નહોતું-ફક્ત મનસુખલાલના એક દૂરની માશીયા હતા અને તે પણ એમને ગામ, દૂર દેશમાં હતાં: કોઈ ચાર એમની તરફથી એકાદ કાગળ-કવર કે પ-તુ ટપાલી નાખી જતો અને કુટુંબની નવાણીનીની આપ લે આમ થયા કરતી:

આમ મનસુખલાલ મહારાજ, રેવા ગોરાણી અને તેમની કુટુંબજાતના સમી દોઢેક વર્ષની કબુત્રા (બધા લોકો રેવા ગોરાણીને આડકતરી રીતે ખુશ કરવા કબુત્રીને 'કબુત્રા' કહીને જ સંબોધતા-) ના કુટુંબનું ગાકું મહારાજનાં ઊડાઊડા અસતોષમાં અને દેખીતા રીતે સુખ અને સાલગીથી આજળ વધતું જતું.

પણ ખરી વાત એ હતી કે ધરમાં મનસુખલાલ મહારાજની મજૂરી જ નહોતી અને જાણે પોતે ધઉંમાં કાંકરા જ હોયને, એવી રીતે એનો તો કોઈ હિસાબ જ નહોતો, એનો માનસિક વસવસો એમને સદાય મૂઝવ્યા કરતો: મહારાજના મનમાં ઊંડે ઊંડે ચણચણાટ થયા કરતો કે બધે જ રેવા ગોરાણીનાં નામનાં સિકકા પડતાં દેખાતા અને એટલી હદ સુધી કે પોતાની પેઠી ઉપર

શહેરથી તાજેતરમાં પાછા આવેલા જુવાન નાના શેઠે બામરી હોળતાં એકવાર એમને કહી દીધું હતું 'અરે શું મહેતાશું ! .. ધરમાં તો તમારું કંઈ ઉપજતું નથી—ઓલી રેવા ગોરાણી આગળ તો તમે ગરીમ ગાય જેવા થઈ જાય છો ને ને...અહિ પેઢી ઉપર કો'કની કૈ'ક જરા જેટલી લુલ થાય તો તમે તમે એની મિચારાની ધુળ કાઢી નાખો છો તમારા ધરમાં તમે ગુલામ છો, મહેતાશું !...'

આ વાત સાંભળી ત્યારે મનસુખલાલે વાણિયાના સહવાસમાં અને સસર્ગમાં રહીને 'ગમ' નામની ચીજ ક્યારે અને કેવી રીતે ખાઈ જતી અને 'ધુટડો' ગણતરી મુજબ ક્યારે અને કેવી રીતે ગળે ઉતારી દેવો, એ સારી રીતે શીખી લીધું હતું એટલે એ વખતે ચુપ રહેવામાં જ તેમણે ડહાપણ માન્યું હતું

■

તે દિવસે ત્યારે શાકવાળી મણકીની જુવાન, ચચળ અને નશીલી આખોની અ' ઉપર લટુ ખની જઈને મનસુખલાલ તુરિયા અને ટમાટાના દોઢા લાવ ચૂકવીને કાછીયાણી મણકીની સાથે વધુ વખત ગહેવાય એ માટે આઠી અવળી—અલક—મલકની વાતો કરીને ત્યારે શાકની ઝોળી લઈને મોડા ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે રેવા ગોરાણીએ એમને આવતા વેત જ ઉપડા લીધા.

'તે, અમાગ ભોગ લાગ્યા કે મેં' તમને શાક આણવાનું કીધું ! ..આઈ' હું શાકની રાહ જોઉં છું અને તમે તો જાણે મોટા નગર શેઠની માફક ગામ આખાની પ્રેક્ષણ કરીને ત્રણ કલાકે ઘેરે આવો—હ આપણને પોષાય નહીં !...તમાગમાં કે' દી' આવડત આવશે ?'

મનસુખલાલ મહારાજે આટલા શબ્દો હજી પુરા સાંભળ્યા નહોતાં ત્યાં તો તેમણે પોતાનો સીનો પટ્ટાવી નાખ્યો.

'હવે, છાનીમાની ખેસ ! નાહકનો લવારો કરતા...સ્વામી સામે—વર સામે કેમ ખોલવું, નાહકનો ખકવાટ કરતાં શરમ નથી આવતી ?...નથી ખોલતો એટલે તો તું માથા ઉપર ચઢી ગઈ છો, એમને ?'

મનસુખલાલ મહારાજના મોઝિથી આટલા શબ્દો તો ખોલા

ગયા પણ પાછાથી એનું પરિણામ શુ આવશે, એનું એને જરાય ભાન નહોતું-એનો એને જરાયે ખ્યાલ નહોતો.

આ ઘરમાં આવ્યા પછી, જિંદગીમાં પહેલીજવાર કદાચ 'રેવા' ગોરાણીએ આવા કડવા, અપમાનજનક અને મેહદા શબ્દો સાંભળવાની આ કપરી પણ એના રોમે રોમ સળગાવી ગઈ. મનસુખલાલ મહારાજે ગોરાણીના કરેલા અપમાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે તરત જ એમણે વામણો પછાડવા માડ્યાં. માથું કુટવા માડ્યું અને જાણે જે તાની ઉપર આલ તુટી પડ્યું હોય અગર તો કોઈ શુંડો એમની આગરુ લૂટી રહ્યો હોય એ રીતે એમણે રોકકળ અને ભયાનક ભુમંગણ મચાવી મૂક્યાં-એક મીનીટમાં તો પાણીયાગં ઉપરની પાણીની ભરેલી ગાગરને ગોરાણીએ એકદમ ચોકડીમાં પછાડી-ફેંકી દીધી. અને પછી જ્યાં ઘોડીયામાં કણુડી સુતી હતી ત્યાં જઈ માથું અને છાતી કુટવા માડ્યું -

આડોશીપાડોશી તો ચોકી-ચમકીને એકદમ એમના ઉઘાડા પડેલા ધરના ખાગણામાંથી અદર ધસી આવ્યા: 'અરે, મહારાજ શુ છે આ બધું? કાણુ મરી ગયું? -કે પછી દેશમાંથી કોઈના મરણનો તાર આવ્યો કે શું?'

બધાની જેમ મનસુખલાલ મહારાજ ત્યાં ગિલા જ રહ્યા: બહાર ગરતા પર, તડકામાં, માળીએ વાળી ઝુડીને એકત્ર કરેલા કચરા ઉપર, સડેલા કેળાં અને એની છાલના ઢગડા પર જે કાગડા ચાંચ મારી રહ્યા હતા અને પડખેવળા છગનલાલને ત્યાં રેડીયોમાં ફિદમ્મી ગીતોનો ધાર્મિક મૂરખેશમાં ચાલી રહ્યો હતો.

તે દિવસે મનસુખલાલ ખાધા પીધા વિનાના, નળ ઉપર જઈને માથે જે લોટા પાણી રેડીને નહાઈ લઈને, માળા ફેરવ્યા વિના કે પૂજા કર્યા વિના જ, સીધા પોતાની પેઢીએ ચાલ્યા ગયા અને રેવા ગોરાણી ગંધણીમાં જ ઊંધું માથું ધાલીને ઘુમ્મકા ભરતી પડી રહી. સાથે નસીએ કણુડી ઘોડીયામાં ઊંધામાં પડી ગઈ હતી એ જાગી જ નહોતી. અને કદાચ જાગી જાય તો એનું કારણ રુદન, એ ધરની અંદરના ચિત્રવિચિત્ર પ્રધારન રુદનના રાગડામાં ઉમેરાઈને વિકૃત

ચિત્રની સૂરત દોરી-ઝોર વિકૃત બનાવી દેત

આ બનાવને લગભગ દોઢ મહિનો વીતી ગયો હતો. તે પછીથી દેવા ગોરાણીનો મીઠાઈ હંમેશા ધુધવાયેલો જ રહેતો અને એને નભાવી લેવા; 'રાણીસાહીબા' ના પડતા બોલને ઝીંકી લેવા માટે મનસુખલાલે પ્રમાણિકપણે ખાસ પ્રયાસો કર્યા હતા. પરિણામ એ આવ્યું હતું કે દેવા ગોરાણીએ પોતાના મિત્રજની ધારને વધુ તિક્ષ્ણ બનાવવાનો એક પણ પ્રસંગ હાથથી જવા દીધો નહતો અને મનસુખલાલે પણ ગોરાણીના મિત્રજને વધુ તેજદાર બનાવવા માટેની પૂરી સગવડ પણ કરી આપી હતી કદાચ એમ કરવામાં જ મનસુખલાલને ડહાપણ દેખાયું હતું.

ખરું પૂછવામાં આવે તો એ બરાબર કહી શકાય કે હમણા હમણા મનસુખલાલ ધરની રાણીસમી ગોરાણીની તરફ ઝાંઝુ બાન જ આપતા નહોતા. ગોરાણી એ શબ્દો કડક કહી દે તો એ મનસુખલાલ જાણી જોઈને એ હસીને કાઢી નાખતા પણ શાક લેવા માટે રોજ સાંજે તે પોતે જતા-કદાચ મનસુખલાલની શાકની ખરીદી કરવાની મઝામાં રહેલા વિશિષ્ટ પ્રકારના રહસ્યને પામવાની કે એ રહસ્યને સમજવાની ગોરાણીએ દરકાર પણ કરી નહોતી. આમ છતાં એ કોઈકવાર જ્યારે ગોરાણી મો ચઢવી, નાકને કુલાવી દઈ રીસણું લઈને ખેસી જતા અને કટાક્ષમાં વાતો કરવા મોકળી ત્યારે મનસુખલાલને ઊંડે ઊંડે થતું કે ગોરાણી પોતાના વિષેના મણકી તરફના આકર્ષણને કદાચ જાણીયે ગયા હોય !

પણ એક દિવસ મામલો જગદ ટેડો બની ગયો એવું મન્યું કે કોઈ યજમાનના ખાસ આગ્રહને વશ થઈને મનસુખલાલ મહારાજને આવે દેવા ગોરાણીને બંનેને યજમાનને ત્યાં જમવાનું ખાસ નોતરું અપાયું હતું-પણ કમનસીબે કે સારે નસીબે બપોરે જ ગોરાણીએ ખૂબ કહેવડાવી દીધા હતા કે 'મારાથી ધરમાં અડાય એમ નથી-હું મારું ફોડી લઈશ-પડોશના ચચગમેન મારી ખીચડી ઝોરી જશે અને રાતે 'ખીચડી ને શાકથી ચલાવી લેવાશે!-તમે બરાબર યજમાનને ત્યાં અવસર સાચવજો!-અને ત્યાંથી ધેતિયુ અને ધાયલ પણ મળવાનાં છે! ..મેં તો પહેલાં જમવા જવા માટે ના

પાડી હતી, પણ હવે.....તમે જ જઇ આવજો...ને દક્ષિણ લેવાનું, બુલશો મા !'

ગોરાણીની આ સૂચનાનો મનસુખલાલે બરાબર અમલ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો—એટલે સાંજના લગભગ આઠ કે સાડા આઠ વાગે જમીને પરવાર્યો પછી યજમાનની તરફથી મળેલું ગોરાણી માટેનું એક ખાસ ઊંચલ અને પોતાને માટેનું ઘોતિયું લઇને તેઓ ઘર તરફ પાછા વળી રહ્યા હતા.

રસ્તે જ એમને યાદ આવ્યું—‘અર, બૂલી જવાયું’!...શાક તો લેવું જ જોઇએ ને-?’

અને એમણે વિના ઝોળીએ શાકવાળાઓની ગલી તરફ પોતાના પગલાં માંડ્યા એમને એ પણ ખ્યાલ હતો અને એ વાત પણ પૂરી જાણતા હતા હતા કે અત્યારે રાતના આઠ વાગે તાજુ, સારુ શાક ખરીદવાનું લગભગ અશક્ય હતું—અને વળી ઘરમા કોણ રાંધવાનું છે—ખાસ રસોઇ પણ શું કરવાની હોઇ શકે—કારણ કે ગોરાણાથી તો ઘરમા અડાય એવું નહોતું : એ તો ચાર દિવસ સુધી એમણે જ ચુલો ફૂકી લેવો પડશે અને હંમેશનું બટાટાનું શાક અને ભાખરી કે ખીચડી તથા અથાણાથી, હંમેશની માફક કામ ચલાવી શકશે—એમ છતાં તેઓ શાક ખરીદવા દોડ્યા હતા :

‘માળી મણકી પણ બહુ ચાલાક છે હો !’ એકદમ એમણે મોમાંથી ધીરેથી શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને પછી જે રીતે મણકી કાઢિયણ આંખો નચાવતી અને જીવાનીની મદલર અદાના તીરને ઝાડતી તે રીતે એમણે આંખો નચાવી : એમની પાસે પાસે કોઇ અત્યારે ચાલતું હોત તો જરૂર મહારાજના મોમાંથી બોલાયેલા મણકી વિષેનાં શબ્દો બરાબર સંલિપી શકાયા હોત.

ન્યારે મનસુખલાલ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે શાકવાળા—કાઢિયા—કાઢિયણોમાના ઘણા બરા પોતાનું બકાલું સમેટીને, ઘાસલેટના દીવા ઝાલવીને દુકાન પર ખપાટિયા ભેરવી દઇ, હંમેશની રીત મુજબ, ઉપર પોતપોતાના પથ્થર—પાણુ મૂકીને રવાના થવાની તૈયારીમાં હતા.

લાન્દ્રે ખાલી ટોપલી પર મૂકી દીધાં

તેજ વખતે મથકીની આંખો મનસુખલાલને યજમાન તરફથી દક્ષિણ તરીકે મળેલા છાયલ અને ઘોંટીયાને બરાબર રસપૂર્વક જોઈ રહી હતી. મથકીએ શાક ઝોખતાં ઝોખતાં, લટકાળી રીતે ટૂંકો કર્યો—

‘તે હેં મહાગજઆ છાયલની કારની ડીઝાઇન તમે પસંદ કરી કે ગોગણીબાએ ?’

મનસુખલાલે જવાબ ન વાળ્યો—એમણે ધીમું, લુચ્ચું હસતાં કહી દીધું—‘તને આ છાયલ ગમે છે ?’

‘અરે, મહાગજ ! અમે તો ગરીબ માણહ !... અમાગથી આવું મોંઘ લેવાય ખરું ? અમારું ગજુ શુ, શેઠ !’

થોડે દૂર ખેઠેલા બુઢો કાઠીયાએ પોતાનું કાંમે આટોપી લીધું હતું એટલે એ દીવાને ઓલવી નાખી ચાલ્યા જવાની તૈયારીમાં હતો—અત્યારે ફક્ત મથકી જ બેઠી હતી અને એની સામે મનસુખલાલ જ ફક્ત એક જ ગ્રાહક બનીને ઉભો હતો.

‘કાં, હાલવું છેના ?કે વાર લાગશે, મણી !’ બુઢો કાઠીયાએ દૂરથી પૂછ્યું—અને એણે ખીડી સળગાવી.

‘બાપુ, માટે તો જરાક મોડું થાશે—તમતમારે, બાપુ જાવ ! . મારા હારુ ખોટી થાતા નહ’ !’

બુઢો ચાલ્યો ગયો ત્યારે શાકની એ નાનકડી બજારના અંધારા વચ્ચે, મથકીની જુવાની અને એનો દીવો સળગી રહ્યાં હતાં અને એ દીવાના પ્રકાશમાં મનસુખલાલ મહારાજ, મથકીની જુવાનીમાં મીઠાં ગોથા ખાતાં, નફરટાઈથી બેઠા હતા.

‘તને આ છાયલ ગમતું હોય તો રાખી લે તું’ !... ‘કહેતાં ને ઝટથી એણે છાયલની ઘડી ઉખેડી નાખી’ એકાદ વાર જેટલું પહોળું થયું એટલે એણે પોતાના બે હાથે એ છાયલ વધતે મથકીને માથે ઓઢાડી દીધું—

‘અરે, રેવા દીવો શેઠ !...મહારાજ !... અમ જેવા ગરીબને આ નો શોભે...બાપલા !’

અને આમ બોલતી જાય અને સાથે લટકા કરતી જાય-એવી મણુ-કાએ છેલ્લે છેલ્લે પોતાના નયનોના તીરે એવી કાતીલ રીતે ચનાવ્યા કે ખિચારા મનસુખલાલ પાણી પાણી થઈ ગયા-

એ અંધારી શેરીમા મણુકાના યાળા આગળનો એના રૂપનો અને એના નાસલેટનો દીવો ત્યાં પ્રકાશ દેનાવી નહ્યા-ફર એક ફૂતરું લસી ઉઠ્યું હતું અને સડેલી શાકભાજીના કચરામાંથી બહાર આવતા ઉદરકા પર તગપ મારતી ખીલાડીએ ધમ્મારે કરી મનસુખલાલ મહા-રાજની રસસૃષ્ટિમા વિલેપ પાડ્યો

*

*

*

હજી આઠ દિવસ પૂરા નહિ નિત્યા ત્યારે મનસુખલાલ મહાગજ મણુકાના શાકની લિજ્જતમા અને આકર્ષણમા એકદમ ડૂબી ગયા !...મણુકાના જીવાન શરીર પર એણે જે રુઆબ અને જે અલિલાષા અને ઇચ્છાથી ધાયલ ઓઢાડી દીધું હતું એનો કાષ્ટક ખીજ સ્વરૂપમાં આનંદ પામવાના સ્વપ્નમા વણીવાર સુધી ડુબી જતા : નામું લખતા લખતાં મણુકાના રૂપ અને જીવાની, મણુકાના નખરાં અને ચાળા, મણુકાની અદા અને અખ-મીચામણાં મન-સુખલાલને અકળાવી જતા હતાં

ઘેરે જ્યારે ગોરાણી પોતાનું ધમસાણુ શરુ કરી દેતી અને હમણાં હમણાં તો કબુડીને થએલા ઝાડા અને આંકડીને લીધે મન-સુખલાલને કબુડીની સારવાર કરવામાં રોકાવું પડતું ત્યારથી આખો દિવસ સુધી મનસુખલાલનું મન વ્યગ્ર અને ગોરાણીની દાદાગીરી સામેના રોષથી બળ્યા કરતું. એટલે સાજ પડે અને પેઢીએથી રજા લઈને એ સીધા શાક-માર્કેટ તરફ વળતા અને મોડેથી વણખરા કાઢીયા ચાલ્યા ગયા હોય અને મણુકા એકલી હોય તો એની સાથેના એકાન્તમાં એમને મળનારા આનંદની કલ્પનામા ગચ્ચી ગચ્ચીને ખુશ થતા-પણ કમનશીએ ત્યા પેલો બુઢો કાઢીયો તો પોતાના સડેલા બકાલાને બહાર કાઢતો, ચાળાને સાફ કરતો કે પછી હિસાબ કરીને ટોપલી-ટોપલા ગોઠવતો દેખાતો : મણુકા પણ પોતાના ચાળા પર સમુનમું મૂકતી હોય અને ઘેરે જવાની તૈયારીમા હોય !

એ રાત્રિએ મનસુખલાલે છેવટ સુધી રોકાઈ જવાનો અને મણકીની સાથે સાથે બહાર નીકળવાનો વિચાર દૃઢ કર્યો. પણ વળી વિચાર આવ્યો કે હું મણકી સાથે વાતો કરતો હોઉં અને અઝાર-વાળાઓ મને જુએ, તો મારા વિષે શું ધારી લે!—એવા લયથી તેજો મોડે સુધી મણકી સાથે અહીંતહીંની વાતો અને ગામગપાટા હાંકતા ઊભા તો રહ્યા પણ જ્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે એમણે અધારાના ખુણામાં, શેરીના વળાંક આગળ એકદમ મણકીનો હાથ પકડી લીધો—

‘અરે ! અરે !...મહારાજ !...તમે આ...આશુ’ કરો છો ?...’ મણકીનો આ અવાજ સાલળીને એકદમ મનસુખલાલે મણકીનો હાથ પકડી દીધો ! આમ તો પહેલેથી જ ડરપોક સ્વભાવના હોઈ તેમણે તે વખતે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહીં પણ જવાબમાં, તેમનાથી ધીરે રહીને બોલાઈ જવાયુ—

‘હ ! હ !’ તે મણકી, તું તો ભારે રુપાળી છો હો ! !’ ...તે આટલું કહીને તેમણે ભોંઠપમાં ફિક્કું હસી કહાડ્યું—

મણકીએ હાથ તો છોડાવી લીધો, પણ એણે રુવાંચમાં પોતાની જુવાન દમ્ભરને વધુ લયક આપીને, જગક વધુ લટકાળી ચાલે ચાલવા માંડ્યું અને એની પાછળ પાછળ ચાર કદમને છેટે છેટે મનસુખલાલ પણ પાળેલા કુતરાની માફક, ધીમે ધીમે, આસપાસ જોતા જોતા ચાલી રહ્યા હતા.

મણકીએ મહાગજને પાછળ આવતા જોયા ત્યારે અધારા આગળ એણે ધીરેથી છણકા ભર્યા અવાજે કહ્યું,

“મહારાજ ! કોઈ જોઈ જાશે તો ? !...ઘેર જાવને, હવે !... ગોરાણી વાટ જોતી હશે !” તે એ લુચ્ચાઈ લયુ’ હસી

મણકીના એ લુચ્ચા, તોફાની અને કાતીલ હાસ્ય અને ખીલ-ખીલાટથી મનસુખલાલના મીઝજને નવો માર્ગ અને નવું સૂચન મળ્યા ‘ગોરાણી વાટ જોતી હશે !’...એ શબ્દોએ એને સળગાવી દીધો હતો—એને લાગ્યું કે મણકી પણ જાણે છે કે હું પત્નીનો કહ્યાગરો કંઈ બનીને, બૈરીની ગુનામી કિડાવ્યા કરું છું—એટલે મણકી એની મશ્કરી કરે છે !

‘મણકી !...તું એમ ના મમજતી કે હું કંઈ તારી ગોરા-
ણીનો ગુલામ છું !.. એને તો સ્વામ પાડવાની આદત પડી છે !—
કાંઈક દિવસ ઘોલ લગાવી દઈશ તો હાથપગ લાગી નાખીશ,
હોં કે !...’

‘પણ મહારાજ, રે’વા દીયો ઈ વાત ! . હવે તમે ઘેર જા !’
...અને પોતે પોતાની શેરીમા, ઘેન્વાળો ધાધરો ધમકાવતી, ચપળતાથી
વળી ગઈ !...અધારામા મણકીના ઘેરવાળા ધાધરાનો ધમકાટનો ફર-
ફરાટભર્યો અવાજ મનસુખલાલના મનને ખેંચેન બનાવી ગયો ! અને
થોડીક દારો મુઠી તો તે મણકીના પડછાયામાં જ, એના ખ્યાલી
રૂપમાં જ ટૂંપી જઈને સ્થિર બનીને ત્યાં ઊંડા રહ્યા પછી હોંક
કરડીને ધન તરફ પાછા વળ્યા !

—‘માણી ગજબની રૂપાળી છે ! ને જોયા એના લટકાંમટકા !
.. એની ચાલ !...વીજળી છે, વીજળી !’

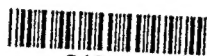
મહારાજ જ્યારે ઘેર આવ્યા ત્યારે તો બહાનથી જ એણે
ધગતી આગ એ અંધ દીઠી આગળ વધીને જોયું તો—ધગના આગણે
મોટું તાણુ લગાડયું હતું—એ તો બાધાની માફક ઊભા રહ્યા ત્યારે
એમની પડોશણુ દાસલાઈની પત્ની ચંચળબાઈએ આવીને એમને
કહ્યું ‘રેવાખેન તો...અરે ગોગણી તો બપોર પછી સાજની ગાડીમા
એમને પિયેર ચાલી ગયા છે ! .’

—હાઈળી હાઈળી હાલતમાં મનસુખલાલ મહારાજે ધરતું
બારણુ ઉઘાડતા પૂછ્યું, ‘ક તાર—આર આવ્યો કે શું ?’

‘ના, બા, ના !.. હા, એવું હશે ખરું ! ઈ વિના કે’ ગોરાણી
તમને કહેવડાવ્યા વિના જાય ખરા ?’

અને મનસુખલાલ મહારાજે બત્તી સળગાવી : ટેબલ ઉપર એક
કાગળ પડ્યો હતો. એ કાગળ ગોરાણીનો હતો એમાં લખ્યું હતું.

‘હું તો તમારાથી યાકી...કટાળી ગઈ છું—અને હમણાં હમણાં
તો તમે જોલી મણકી પાછળ ગાંડા થયા છો—એના બધા જ
વાવડ મને મળ્યા છે !—આઈ અમે અડધા નાગાં ફરીએ

21668